

проб

ПРОБЛЕМИ

ФІЛОСОФІЇ

ВИПУСК 4

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ

МІЖВІДОМЧИЙ НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Випуск 4

ПИТАННЯ
ІСТОРИЧНОГО
МАТЕРІАЛІЗМУ

Збірник присвячений аналізу ролі і значення суб'єктивних і об'єктивних умов у процесі комуністичного будівництва, соціальних змін, зумовлених технічним прогресом, та інших проблем історичного матеріалізму.

Розрахований на працівників вищої школи, науковців, аспірантів, студентів, пропагандистів, вчителів, а також тих, кого цікавлять питання комуністичного будівництва.

Редакційна колегія:
чл.-кор. АН УРСР. Д. Х. Острянин (відпов. редактор), канд. філос. наук І. В. Бичко (відпов. секретар), канд. філос. наук Ю. О. Богданов, канд. філос. наук Ю. Ф. Бухалов, докт. філос. наук В. І. Войтко, канд. філос. наук Г. Г. Ємельяненко, канд. філос. наук А. І. Клевцов, канд. філос. наук І. Ф. Надольний (заст. відпов. редактора), доктор філос. наук В. І. Шинкарук.

ВЕЛИКА ЖОВТНЕВА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ І ФОРМУВАННЯ НОВИХ ДУХОВНИХ РИС РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ

В «Маніфесті Комуністичної партії» К. Маркс і Ф. Енгельс вказували, що «комуністична революція є найрішучіший розрив з успадкованими від минулого відносинами власності; не дивно, що в ході свого розвитку вона якнайрішучіше пориває з ідеями, успадкованими від минулого» [2, 429].

Наукове передбачення основоположників марксизму блискуче підтвердив досвід Великої Жовтневої соціалістичної революції і будівництва соціалізму та комунізму в Радянському Союзі.

Велика Жовтнева соціалістична революція, яка стала початком нової епохи в історії людства — епохи краху капіталізму і утвердження соціалізму, утвердження суспільної власності на засоби виробництва, ліквідації експлуатації людини людиною, будь-якого соціального і національного гніту. Пробудивши небачені творчі сили, ініціативу народу нашої країни, Великий Жовтень зробив такі глибокі зміни в житті нашої країни, яких не знала і не могла знати історія суспільства.

В результаті перемоги Жовтневої революції і послідовного проведення в життя принципів марксизму-ленінізму, радянський народ здійснив соціалістичну індустріалізацію країни, колективізацію сільського господарства, ліквідував експлуаторські класи, побудував соціалізм і нині будує комунізм. Із країни економічно і культурно відсталой наша Батьківщина перетворилася у країну першокласної машинної індустрії, найкрупнішого сільського господарства, найпередовішої в світі культури і науки.

В ході соціалістичного будівництва повністю ліквідовані експлуаторські класи. Між двома дружніми класами — робітниками і селянами грані поступово стираються. Так само стираються грані між цими класами та інтелігенцією. Соціалізм ліквідував протилежність між містом і селом, між розумовою і фізичною працею, встановив рівний обов'язок всіх працювати за здібностями і рівне право всіх трудящих одержувати за це по праці. Цей принцип забезпечує матеріальну заінтересованість членів суспільства в результатах їх праці, дозволяє успішно поєднувати особисті і суспільні інтереси.

Велика Жовтнева соціалістична революція дала рівні політичні права усім народам, створила умови для ліквідації успадкованої від старого ладу економічної і культурної нерівності, забезпечила непорушне соціалістичне братерство народів. Марксистсько-ленінське вирішення національного питання в СРСР остаточно спростувало реакційну легенду, створену імперіалізмом, про існування «неповноцінних» народів, довела здатність всіх народів, незалежно від національних і расових відмінностей, до самостійної історичної творчості.

Із року в рік зростає життєвий рівень трудящих СРСР, їх добробут. Всі заходи партії і уряду по дальшому розвитку соціалістичної промисловості і сільського господарства — це прояв справжньої турботи про радянських людей, про все більш повне задоволення їх матеріальних і культурних потреб, про їх всебічний фізичний і духовний розвиток.

За роки Радянської влади невідомим стало духовне обличчя радянського народу. В ході культурної революції, яка є складовою частиною ленінського плану будівництва соціалізму, в нашій країні повністю ліквідовано неписьменність, до освіти залучено широкі народні маси трудящих. До Великої Жовтневої соціалістичної революції понад дві третини населення Росії було неписьменним. Серед таджиків неписьменних було 96,1%, киргизів — 99,4, туркменів — 99,3, казахів — 97,9, узбеків — 98,4% [10, 6]. На Україні, за даними перепису 1897 р., неписьменне населення становило 76%, а в деяких губерніях, зокрема у Чернігівській, кількість неписьменних становила 83,7, в Подільській — 89,7%.

Нині з неписьменністю давно покінчено. Введення загально-го обов'язкового навчання є великим досягненням нашої держави. Зараз в СРСР працює 214 тис. загальноосвітніх шкіл, в яких навчається понад 48 млн. чоловік. Кількість початкових шкіл у нашій країні збільшилась порівняно з 1913 р. майже в два рази, неповних середніх шкіл — в 27,7 рази, а середніх в 9,6 рази. У вищих навчальних закладах царської Росії вчилось 127 тис. чол., а в 1966 р. — у вузах СРСР — понад 4,1 млн. чол.

До революції жоден робітник не мав вищої чи навіть середньої освіти. У 1939 р., за даними всесоюзного перепису населення, робітників з середньою і вищою освітою було вже 8,2%, а на початок 1959 р. їх кількість збільшилась до 38,6%. Колгоспників з середньою і вищою освітою у 1939 р. було 1,5%, а на початок 1959 р. їх стало 21,2% [9, 116]. На кінець семирічки середню освіту (повну і неповну) мали 58% робітників і 31% селян [8, 111]. Нині партія і держава поставили завдання завершити в основному до 1970 р. запровадження в країні загальної середньої освіти.

За роки Радянської влади виросла багатомільйонна армія народної соціалістичної інтелігенції. На Україні в 1966 р. на-

лічувалось 2333 тис. спеціалістів з вищою і середньою освітою, що в 10 разів перевищує кількість спеціалістів в 1913 р. у всій Росії [11, 2].

У 4650 науково-дослідних установах і у вищих учбових закладах СРСР працює понад 700 тис. наукових працівників. Це четверта частина всіх науковців світу [8, 58]. В Українській РСР налічується близько 100 тис. наукових працівників, серед них 267 академіків і членів-кореспондентів Академії наук УРСР, Академії наук СРСР та галузевих академій, 2 тис. докторів наук і понад 20 тис. кандидатів наук, які працюють у 833 науково-дослідних інститутах, 132 вищих учбових закладах та інших установах і підприємствах України [17, 424].

Соціалістичний лад створив можливості для розвитку науки, культури, всіх галузей духовної діяльності. За роки Радянської влади в нашій країні небачено розквітла нова соціалістична культура народів Радянського Союзу, їх мистецтво, література.

Разом з тим радянський народ творчо використовує досягнення культури минулого, пам'ятаючи слова В. І. Леніна про необхідність «взяти всю культуру, яку капіталізм залишив, і з неї побудувати соціалізм» [6, 51].

В світлі ленінських слів і практики соціалістичного та комуністичного будівництва в СРСР так звана «велика культурна пролетарська революція», яку здійснюють керівники КПК, глибоко ворожа інтересам пролетаріату, інтересам трудящих і немає нічого спільного з марксизмом-ленінізмом.

Великих успіхів досягла радянська наука. Радянський Союз займає передові позиції в дослідженні космічного простору, в ядерній фізиці, в математиці, електроніці, радіотехніці, металургії та інших галузях науки. Але найперше в світі місце займає наша суспільна наука.

Своїми грандіозними досягненнями радянські науковці зобов'язані соціалістичному ладові, який створив небачені в історії людства умови, відкрив великі простори для розвитку наукових досліджень. Вона зобов'язана також марксистсько-ленінській філософії, яка є методологічною основою розвитку всіх форм суспільної свідомості. Якщо в умовах експлуататорського ладу існують великі перешкоди для свідомого застосування марксистсько-ленінських філософських ідей в науці, літературі, мистецтві, то Радянська влада створила сприятливі умови для широкого використання марксистсько-ленінської філософії вченими, письменниками, художниками, усіма діячами культури в їх творчості.

Соціалістична ідеологія, що постійно розвивається, збагачується новими ідеями і висновками, в процесі будівництва соціалізму стала безроздільно пануючою в усіх формах суспільної свідомості. Нині в нашій країні вона перетворилась в загальнонародну ідеологію.

Ідейно-політична єдність соціалістичного суспільства — один з найвеличніших здобутків радянського народу, якого він досяг під керівництвом комуністичної партії на основі перемоги соціалістичної системи в усьому народному господарстві та ліквідації експлуататорських класів в СРСР. Ця єдність полягає в тому, що робітничий клас, селянство та інтелігенція нашої країни вважають політику комуністичної партії і Радянського уряду своєю політикою, яка відповідає їх кровним інтересам, бажанням і прагненням. Ні робітничий клас, ні селянство, ні інтелігенція не мають таких політичних інтересів, які суперечили б політичним інтересам нашої партії, інтересам соціалістичного суспільства. Об'єднані єдиною метою — побудувати комуністичне суспільство всі громадяни нашої країни спрямовують свої зусилля на її здійснення.

В процесі соціалістичного і комуністичного будівництва відбулись глибокі якісні зміни не тільки в економічному і політичному житті радянського суспільства, в його освіті і культурі, але й у свідомості радянських людей: поглядах, уявленнях, настроях, звичаях, моралі. Виросли мільйони людей з новими поглядами на світ, на суспільне життя, на своє місце в ньому, з широким діапазоном розумових інтересів, відданих справі комунізму, свідомих і активних будівників нового життя.

В «Німецькій ідеології» К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали, що свідомість людей «ніколи не може бути чимсь іншим, як усвідомленим буттям» [1, 24], що вона є «усвідомленням існуючої практики» [1, 30]. Це цілком стосується і свідомості радянських людей.

Звичайно, в нашому суспільстві ще не всі люди і не у всіх питаннях мають соціалістичні погляди і почуття. Не слід думати, що з побудовою соціалізму свідомість всіх громадян нашого суспільства раптово, автоматично і повністю стала вже соціалістичною. Зміни в індивідуальній свідомості, які відбуваються на основі соціалістичних перетворень, утвердження нового соціалістичного суспільного буття відбиваються поступово і нерівномірно. Відомо, що індивідуальна свідомість окремих груп радянських людей ще подекуди «кульгає». Це і релігійні погляди, і приватновласницькі настрої та звички, і несоціалістичне ставлення до праці і суспільної власності, залишки старої моралі, егоїзм, індивідуалізм, дармоїдство тощо. Нерідко в свідомості одних і тих же людей переплітаються передові ідеї, погляди з відсталими, соціалістичні з дрібнобуржуазними.

Які ж основні духовні риси радянської людини?

Однією з характерних рис радянських людей є *розвинута політична свідомість, пов'язана з комуністичною ідейністю*. Переважна більшість членів нашого суспільства глибоко усвідомлює велич ідеалів комунізму, переконана в правоті справи комуністичного будівництва, виявляє розуміння громадських

обов'язків, державний підхід до всіх явищ, безмежну відданість марксизму-ленінізму, комуністичній партії.

Висока політична свідомість радянських людей виявляється у всенародній підтримці політики Комуністичної партії Радянського Союзу і соціалістичної держави, в їх активній боротьбі за втілення в життя планів комуністичного будівництва. Проявом цього є змагання за комуністичну працю. При всіх недоліках, які мають місце в цьому змаганні, безперечним є те, що ударники і колективи комуністичної праці йдуть в перших рядах будівників комуністичного суспільства.

Про високу політичну свідомість радянських людей свідчить хоча б те, що сотні тисяч юнаків і дівчат на заклик партії йдуть на новобудови, освоюють нові землі, йдуть у відстаючі бригади, підприємства, колгоспи, щоб вивести їх у передові.

Одним із показників високої свідомості, ініціативи і творчої думки радянських людей є збільшення винаходів і раціоналізаторських пропозицій. Так, з 1940 по 1965 р. кількість пропозицій винахідників і раціоналізаторів в СРСР зросла з 591 тис. до 4076 тис. Було впроваджено у виробництво в 1940 р. 202 тис., а в 1965 р. 2841 тис. пропозицій. Лише за останні 10 років кількість пропозицій зросла в 2,7 раза, а сума річної економії від їх впровадження у виробництво майже — в 4 рази [16, 29]. В Директивах XXIII з'їзду КПРС по п'ятирічному плану відзначається, що завдяки зростанню активності раціоналізаторів і винахідників народне господарство СРСР одержало за роки семирічки понад 10 млрд. крб. економії.

Раціоналізаторська і винахідницька діяльність характеризує також творчий характер праці і турботу робітників про поліпшення виробничих процесів. Вона є проявом нового, соціалістичного ставлення до праці, бережливості соціалістичної власності, масового трудового героїзму.

Соціалістичне ставлення до праці і суспільної власності найбільше проявляється в діяльності колективів комуністичної праці, у їх боротьбі за підвищення продуктивності праці, за зниження собівартості продукції, в боротьбі з марнотратством і розкраданням народної власності.

Цікаві щодо цього результати опитування робітників київських підприємств «Точелектроприлад», «Більшовик», Верстатів-автоматів ім. О. М. Горького та Дарницького шовкового комбінату, проведеного кафедрою діалектичного та історичного матеріалізму гуманітарних факультетів і лабораторією соціологічних досліджень Київського ордена Леніна державного університету. Із 4148 робітників, яким було роздано анкету, на запитання: «Яке місце у вашому житті займає праця?» 2394 чол. відповіли, що праця є життєвою потребою і матеріальною необхідністю; 1592 — що праця для них є тільки матеріальна необхідність; 162 чол. не відповіли на питання.

Таким чином, більшість робітників розглядають працю не тільки як матеріальну необхідність, але й життєву потребу. Це дуже важливо. Таке ставлення до праці є показником переростання соціалістичної свідомості в комуністичну.

Про нове ставлення до праці свідчать також і інші матеріали соціологічних досліджень. Так, на запитання про мету праці 66,5% робітників Першого Московського підшипникового заводу відповіли, що вони працюють не тільки для задоволення матеріальних потреб, а й з метою побудови комуністичного суспільства; 27,7% опитуваних відповіли, що метою їх праці є задоволення матеріальних потреб; 5,8% метою своєї праці вважають життєву потребу працювати, вбачають у ній найбільш повний вияв життєдіяльності [15, 229].

Характерною рисою свідомості нашого народу є радянський патріотизм, полум'яна любов до своєї соціалістичної Батьківщини. Ця любов яскраво проявилася в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн, у ставленні трудящих до своїх суспільних обов'язків на всіх ділянках будівництва комунізму.

Свідомість широких мас населення нашої країни характеризується ідеями і почуттями пролетарського інтернаціоналізму. Результати опитування 4148 робітників київських підприємств свідчать, що 3810 чоловіків, або 96,9% загальної кількості опитуваних, схвалюють інтернаціональну діяльність нашої держави, надання нею допомоги країнам, що ведуть боротьбу за національне визволення від гніту імперіалізму, країнам світової соціалістичної системи, 170 чоловік, або 2,1%, не дали відповіді. Деякі з них написали, що не вважають себе компетентними, щоб висловити свою думку з цього питання, 2% виявили негативне ставлення.

У мільйонів людей нашої країни в результаті здійснення ленінської національної політики, великої виховної роботи Комуністичної партії сформувались ідеї й почуття дружби народів.

Матеріали конкретно-соціологічних досліджень на підприємствах м. Києва показують, що 99,8% опитуваних нами робітників схвалюють політику дружби народів. На питання «Що ви робите по зміцненню дружби народів?» одержані такі відповіді: 2202 чоловіки, або 53,1% опитуваних заявили, що вони підтримують заходи КПРС і Радянської держави, спрямовані на дальше зміцнення дружби між народами СРСР; 1938 чоловік, або 46,7%, відповіли, що вони підтримують заходи КПРС та Радянської держави і в своїй практичній діяльності самі допомагають іншим республікам, діляться своїм виробничим досвідом з робітниками інших республік, постійно пропагують ідеї солідарності, братської дружби народів; 2242 чоловік, або 54% опитуваних робітників, мають друзів іншої національності, постійно спілкуються з ними, виховують своїх дітей в дусі інтернаціоналізму і дружби народів.

В процесі соціалістичного і комуністичного будівництва у радянських людей формувалось почуття колективізму. Ідеї колективізму все більше і більше оволодівають свідомістю трудящих нашої країни, перетворюються в могутню матеріальну силу.

Це зокрема підтверджують матеріали соціологічних досліджень, проведених на київських підприємствах. В анкеті, яку було роздано робітникам та інженерно-технічним працівникам київських підприємств, стояло питання: «В чому Ви бачите смисл життя?» Характер цих відповідей видно з табл. 1.

Таким чином, переважна більшість опитуваних вбачає смисл свого життя у вирішенні громадських і громадсько-особистих питань, тобто в служінні колективу, народу. У чоловіків з ІТП віком понад 50 років цей процент підвищується майже до 85% і лише 4,4% опитуваних смисл життя бачать у розв'язанні певних особистих питань. Отже, почуття і думки більшості радянських людей підкорені високому ідеалу бути корисним суспільству.

Ми зацікавились поглядами на смисл життя у робітників залежно від партійності. Результати опитування наведено у табл. 2.

Про надзвичайно велике значення колективу у формуванні свідомості радянських людей також свідчать наслідки соціологічних досліджень. На питання «Як ви ставитесь до думки колективу?» робітники київських підприємств дали такі відповіді: 71,3% заявили, що вони, безумовно, враховують думку колективу; 7,5% не завжди враховують думку колективу. Враховують тільки тоді, коли вона справедлива; 3% категорично не враховують думку колективу; 18,2% опитуваних відповіді не дали.

Таким чином, майже всі, хто відповів на питання враховують думку колективу, вважають цю думку критерієм правильності своєї поведінки.

Характерною рисою свідомості переважної більшості трудящих є матеріалістичний характер поглядів на світ, заперечення будь-якої релігії, войовничий атеїзм. Лише незначна частина

Т а б л и ц я 1

Відповіді трудящих на питання
про смисл життя (в %)

Вбачають смисл життя	Жінки		Чоловіки	
	робіт-ниці	ІТП	робіт-ники	ІТП
У вирішенні громадських і громадсько-особистих питань	52	55,8	60,0	64,9
У вирішенні особистих питань	22,7	21,6	19,0	15,4
Не знають і не відповіли	25,3	22,6	21,0	19,7

людей ще не порвала з релігією повністю. Проте вірять вони головним чином по традиції, мають сумніви щодо існування бога і в своїй практичній діяльності на бога не надіються, а покладаються на досягнення науки і техніки. Про таких віруючих «Журнал Московской патриархии» писав: «На жаль

Таблиця 2

Відповіді на запитання про смисл життя робітників київських заводів (в %)

Партійність	Смисл життя бачать у вирішенні громадських і громадсько-особистих питань	Смисл життя бачать у вирішенні головним чином особистих питань	Не знають і не відповідали
Члени і кандидати КПРС . .	83,2	13,4	2,7
Комсомольці . .	77,2	17,3	5,5
Позапартійні . . .	54,1	23,1	22,8

багатьох із нас віра майже ні до чого не зобов'язує. Вона сама по собі, а все наше життя—само по собі, і думки наші, і почуття, і справи незмірно далекі від нашої віри» [16, 11].

Однією з найважливіших духовних рис радянського народу є прагнення до знань, любов до культури, значне піднесення загально-освітнього рівня не тільки робітників і колгоспників, але й інтелігенції. У Звітній доповіді ЦК ХХІІІ з'їзду партії сказано: «Наша партія пишається тим, що їй вдалося виховати у радянських людей прагнення до знань, до освіти» [8, 60].

Не можна не бачити й того, що в міру духовного збагачення людей нашого суспільства відбувається зростання науково-теоретичного рівня їх свідомості, все більш глибоке розуміння перспектив дальшого розвитку соціалістичного суспільства. Радянський народ в своїй революційній діяльності по перетворенню в життя принципів комунізму керується знанням об'єктивних законів розвитку природи і суспільства.

Таким чином, за роки Радянської влади докорінно змінилась свідомість, весь духовний склад радянських людей, сформувались нові люди, яких не знала історія. Вони вирости в процесі революційного перетворення суспільства, в мужній боротьбі за побудову соціалізму і комунізму.

Американський соціолог і політичний діяч Уільям Фостер, кажучи про народження нової людини в СРСР, пише: «Бачу людину нового типу, і вона прекрасна». Французький публіцист Матео Полетті в своїй книзі «СРСР вздовж і впоперек», характеризуючи радянських людей, відзначає: «В Країні Рад народилось нове покоління людства».

Виховання нової людини, формування нових духовних рис радянського народу, є найвизначнішим завоюванням Великої Жовтневої соціалістичної революції, завоюванням яким по праву пишається Комуністична партія Радянського Союзу і Радянська влада. Радянська дійсність з усією переконливістю підтверджує слова Маркса і Енгельса про те, що «разом з умовами життя людей, з їх суспільними відносинами, з їх суспільним буттям змінюються також і їх уявлення, погляди і поняття,— одним словом, їх свідомість» [3, 25].

В міру переростання соціалістичних виробничих і інших суспільних відносин в комуністичні, посилення ідейно-виховної роботи індивідуальна свідомість все більше піднімається до рівня суспільної свідомості, зближуючись з нею, сприймаючи її ідеї — ідеї марксизму-ленізму. Партія приділяє велику увагу формуванню індивідуальної свідомості трудящих на основі марксистсько-ленінської теорії.

Буржуазні філософи, зокрема екзистенціалісти, твердять, що ідеї, думки, уявлення і погляди окремого індивіда не залежать від суспільства, вони — плід якоїсь містичної «самотності». Так, на думку західно-німецького буржуазного філософа К. Ясперса «внутрішнє, духовне життя індивіда належить йому одному, і ніяка історія не може торкнутися цієї області» [19, 10]. Цю ж думку намагається довести і французький філософ Ж. П. Сартр, стверджуючи; що особа не залежить від суспільства. Суспільство змінюється,— пише він,— «людина ж завжди залишається тією ж самою перед лицем умов, що змінюються» [20, 25].

Життя, суспільна практика будівництва соціалізму і комунізму підтверджують правильність вчення марксизму-ленізму про те, що «сутність людини не є абстракт, властивий окремому індивідові. У своїй дійсності вона є сукупністю усіх суспільних відносин» [1, 23], що помисли і почуття людей «створюються умовами їх життя, даною системою виробничих відносин...» [4, 37].

Проте у формуванні комуністичної свідомості у людей не слід покладатись на самоплив, на те, що погляди всіх людей змінюються самі по собі під впливом змін в матеріальному житті суспільства. Для прискорення формування рис комуністичної свідомості потрібна систематична ідейно-виховна робота державних органів, партійних, комсомольських, профспілкових і всіх інших організацій.

В тезах ЦК КПРС до 50-річчя Великої Жовтневої Соціалістичної революції підкреслюється, що виховання трудящих в дусі високої комуністичної свідомості є важливою умовою переходу до комунізму. Головні завдання ідейно-виховної роботи визначені партійною Програмою і рішеннями XXIII з'їзду КПРС.

Краткое содержание

Основное содержание статьи — характеристика нового социалистического сознания, сложившегося у советских людей на основе производственных и других социалистических общественных отношений. При характеристике социалистического сознания советского народа автор опирается на социологические исследования, проведенные под его руководством на предприятиях Киева работниками кафедры диалектического и исторического материализма и лаборатории социологических исследований Киевского ордена Ленина государственного университета им. Т. Г. Шевченко и идентичных исследований по другим городам нашей страны.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3, К., 1959.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 4, К., 1959.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. 4, К., 1951.
4. В. І. Ленін, Твори, т. 1, К., 1948.
5. В. І. Ленін, Твори, т. 26.
6. В. І. Ленін, Твори, т. 29.
7. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962.
8. Матеріали ХХІІ з'їзду КПРС, К., 1966.
9. «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції». Тези ЦК КПРС.
10. Итоги всесоюзной переписи населения 1959, М., 1962.
11. О. В. Козлов, Подъем культурно-технического уровня рабочего класса СССР, М., 1959.
12. «Літературна Україна», 1966, 17 листопада.
13. Социология в СССР, т. 1, М., 1966.
14. СССР в цифрах в 1965 г., М., 1966.
15. Українська Радянська Енциклопедія, К., 1966.
16. «Журнал московской патриархии», 1963, № 5.
17. Современный экзистенциализм, М., 1966.
18. Ж. П. С а р т р, Экзистенциализм — это гуманизм, М., 1953.

СПІВВІДНОШЕННЯ ОБ'ЄКТИВНИХ УМОВ І СУБ'ЄКТИВНОГО ФАКТОРА У ФОРМУВАННІ КОМУНІСТИЧНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРАЦІ

Побудова комуністичного суспільства поруч із завданнями створення матеріально-технічної бази комунізму та перетворення соціалістичних суспільних відносин у комуністичні передбачає виховання всебічно розвинутої людини, розгорнутий наступ проти пережитків минулого у свідомості людей, проти імперіалістичної ідеології.

В центрі ідеологічної роботи повинно стояти виховання трудящих у дусі високої політичної свідомості і комуністичного ставлення до праці [5, 24].

Комуністичне ставлення до праці — це втілення в реальних високоякісних суспільних наслідках праці всебічних навичок і вмінь, сталих і глибоких знань, творчих здібностей і талантів людини, зумовлених закономірностями розвитку комунізму, потребами науково-технічного прогресу.

Виховання комуністичного ставлення до праці в сучасних умовах передбачає усвідомлення кожним працівником великої мети, закладеної в будь-якій, навіть найдрібнішій справі, своєї відповідальності та обов'язку перед народом, творчого ставлення до виконання поставлених завдань, переростаючого у звичку постійного прагнення у будь-яку справу вкладати всі свої здібності, повсякчасно вдосконалювати, розвиваючи і збагачуючи їх, оволодівати наукою й технікою, підвищувати продуктивність праці і поліпшувати якість продукції, знижувати її собівартість, безкорисливо впроваджувати передовий досвід, брати активну участь у русі винахідників та раціоналізаторів і у вирішенні всіх виробничих питань, додержувати правил та норм комуністичної моралі, вести непримиренну боротьбу з проявами пережитків капіталізму в свідомості й поведінці людей на виробництві та в побуті.

Свідоме ставлення до праці на будь-якій ділянці комуністичного будівництва забезпечить безперервне збільшення народного багатства, підвищення життєвого рівня трудящих і створить умови для втілення в життя основного принципу комунізму «від кожного — по здібностям, кожному — по потребах». А праця стане першою життєвою потребою.

Комуністична праця у більш вузькому і строгому значенні слова є безплатна праця «на користь суспільства, праця яка виконується не для відбуття певної повинності, не для одержання права на певні продукти, не за наперед встановленими і узаконеними нормами. Це добровільна праця, праця без норми, праця яка дається без розрахунку на оплату, без умови про оплату, праця за звичкою працювати на загальну користь і за свідомим (що перейшов у звичку) ставленням до необхідності праці на загальну користь, праця, як потреба здорового організму» [3, 469]. Такою стане праця з побудовою комунізму. Але процес її формування відбувається і в наші дні. В ході будівництва комунізму вона поступово перетворюється на першу життєву потребу, тобто на внутрішньо спонуковану і діалектично взаємопов'язану науково-технічну, розумово-фізичну, морально-естетичну і соціальну творчість в інтересах усього суспільства. В такій праці вільно і повністю втілюватимуться риси всебічно розвинутої особи-працівника, суспільного діяча і споживача, багатого ідейно, чистого морально і загартованого фізично.

При вирішенні проблеми виховання комуністичного ставлення до праці важливе значення має наукове розуміння співвідношення об'єктивних умов і суб'єктивного фактора.

Основою для успішного досягнення будь-якої мети виступають об'єктивні умови. До об'єктивних умов відносяться ті незалежні від волі і свідомості людини обставини, в яких вона здійснює свою діяльність. Це перш за все виробничі відносини, що визначають практичну діяльність людей і відбиваються у їх свідомості. До них також належать соціальні, політичні, ідеологічні та інші відносини, які застають люди в суспільному житті. Будучи основою розвитку, самі по собі об'єктивні умови створюють можливість здійснення завдання, яка перетворюється на дійсність лише при наявності суб'єктивного фактора.

Суб'єктивний фактор — це організована, вольова, енергійна діяльність людей, яка зумовлюється усвідомленням об'єктивних закономірностей, розумінням вимог здійснення назрілих історичних перетворень. Отже, суб'єктивний фактор виростає з об'єктивних умов і відносин. Але самі об'єктивні умови змінюються, удосконалюються внаслідок дії на них суб'єктивного фактора, свідомої діяльності людей. В цьому — діалектичний взаємозв'язок об'єктивних умов і суб'єктивного фактора як двох нерозривно зв'язаних сторін суспільно-історичного процесу. В кожному окремому випадку звернення історичних перетворень необхідні відповідні об'єктивні та суб'єктивні умови.

Для виховання комуністичного ставлення до праці в нашій країні існують всі необхідні об'єктивні умови. Їх створила Велика Жовтнева соціалістична революція, яка забезпечила відповідні політичні й економічні передумови, до яких належать:

встановлення диктатури пролетаріату, керівна роль Комуністичної партії, озброєної марксистсько-ленінською теорією, усуспільнення засобів виробництва, забезпечення матеріальних і культурних благ народу.

Встановлення диктатури пролетаріату, ліквідація капіталістичної власності і експлуатації людини людиною відкрили шлях до активної трудової діяльності широких мас. «Кінець кінцем через те наша революція,— говорив В. І. Ленін,— всі інші революції далеко лишила за собою, що вона підняла через Радянську владу до активної участі в державному будівництві десятки мільйонів тих, які раніш лишалися незаінтересованими в цьому будівництві» [4, 446]. Створивши умови для залучення широких народних мас до державного, економічного й культурного будівництва, вона цим самим заклала міцну базу для виховання нової, передової людини, «бо люди обновляють самих себе в такій же мірі, в якій вони обновляють той світ багатства, який створюють» [1, 65].

Утвердження суспільної власності на знаряддя та засоби виробництва стало основою економічної і політичної рівності людей. Всі трудящі одержали однакове право на засоби виробництва, які стали власністю суспільства, і жодна людина не має права використати їх для експлуатації іншої людини. Праця стала єдиним джерелом одержання матеріальних благ, які розподіляються залежно від кількості і якості праці. У житті суспільства утвердився принцип соціалізму: «Хто не працює, той не їсть». Всі люди одержали рівне право на оволодіння знаннями і набуття кваліфікації. Всі трудящі здобули також свободу слова, демонстрацій, рівне право голосу, вони можуть обирати й бути обраними в усі органи державної влади. Ліквідація експлуаторських класів дала змогу встановити рівність між усіма людьми у суспільному житті, а також рівність жінок з чоловіками. Суспільна власність на знаряддя й засоби виробництва усунула корінні причини національної ворожнечі й сприяла зміцненню дружби між народами. Все це змінило суть відносин між людьми в процесі суспільного виробництва, породило нове ставлення до праці, що знайшло яскравий конкретний прояв у соціалістичному змаганні. Соціалістичне змагання — це колективна боротьба вільних від експлуатації людей за систематичне підвищення продуктивності праці, свідоме прагнення кожного працювати краще, наздоганяти передових, допомагати тим, хто відстає, і добиватися піднесення всіх галузей суспільної діяльності, збільшення суспільного багатства і поліпшення добробуту всіх працівників. Соціалістичне змагання як прояв нових виробничих відносин виникло в перші роки Радянської влади. Першою його формою, яку В. І. Ленін назвав великим почином, були комуністичні суботники. Соціалістичне змагання розвивалось і удосконалювалось, підносилось на но-

вий вищий ступінь з кожним етапом розвитку нашої країни, показуючи зростання свідомого ставлення до праці.

В період будівництва комунізму виникло і набуло всенародного значення, змагання за звання колективів і ударників комуністичної праці, в якому органічно поєдналися колективна боротьба тих, хто змагається за прискорення темпів створення матеріально-технічної бази комунізму, формування комуністичних суспільних відносин і виховання нової, всебічно розвиненої людини, здібної будувати нове суспільство.

Створення матеріально-технічної бази комунізму є найважливішою об'єктивною умовою формування комуністичного ставлення до праці. Її головний напрям — комплексна механізація і автоматизація виробництва в усіх галузях народного господарства змінює характер праці, допомагає ліквідувати істотні відмінності між розумовою і фізичною працею, між працею робітника і селянина, дозволяє скоротити робочий день, збільшити вільний час, що має першорядне значення для перетворення праці в джерело радості й насолоди. Суспільно корисна праця тоді приносить людям насолоду й викликає творчу насагу, коли вона приваблива і відповідає їхнім бажанням і нахилам, коли вона не виснажує людину. Автоматизація не ліквідує фізичної праці взагалі. Вона змінює лише її зміст. Автоматизоване виробництво передбачає поєднання функцій та навичок розумової та фізичної праці, підвищує вимогливість до науково-технічних знань працівника, який повинен поєднувати і розумову, і фізичну діяльність.

Ускладнення системи машин та механізмів підвищує вимоги до знань робітника, породжує робітника широкого профілю, який систематично підвищує свої знання та кваліфікацію. Вузький спеціаліст не зможе обслуговувати, наприклад, автоматичну лінію, що складається з десятків верстатів різного призначення. Робітник на такій лінії повинен мати кілька спеціальностей, бути фахівцем широкого профілю — наладчиком, оператором, настроювачем.

Впровадження нової техніки об'єктивно змушує робітника постійно поновлювати і розширювати свої знання. Коли, наприклад, в березні 1962 р. на дільниці вакуумних печей київського заводу «Точелектроприлад» були установлені нові агрегати, то старі робітники — термісти не змогли забезпечити їх безперебійну роботу. Це зробили електромонтери, які монтували нові електропечі і добре знали їх. Такі обставини заставили керівництво заводу поліпшити підготовку робітників вищої кваліфікації, більше уваги приділяти підвищенню загальноосвітнього та технічного рівня робітників в школах, технікумах і вузах. Значно змінився склад робітників за освітою, про що свідчать дані табл. 1.

Нині, після відповідної підготовки, терміст не просто за-

Склад робітників заводу «Точелектроприлад» за освітою (в %)

Роки	Рівень освіти				Примітка
	початкова	семирічна	неповна середня	середня	
1950	23	46,6	20,4	10	¹ / ₃ всіх інженерів заводу — колишні робітники, які здобули освіту у вечірніх вузах.
1965	—	10	29	61	

вантажує деталі у піч і вивантажує їх після відпалу. Він стежить за підтриманням вакууму, охолодженням печі, за діаграмою відпалу з допомогою самописного приладу і т. ін.

Характерно, що вже при сучасному рівні автоматизації більшість передових робітників переконується в користі від оволодіння суміжними професіями і стає ініціаторами підвищення кваліфікації. Свідченням цього є, наприклад, почин бригади електромонтерів на чолі з Б. Логуновим з цеху пластмас київського заводу «Точелектроприлад». Сьогодні ця бригада у вузькому розумінні цього слова обслуговує цілий комплекс автоматичних пристроїв, працюючи і наладчиками, і ремонтниками, і монтерами.

Оволодіння знаннями, уміння використовувати складну техніку збуджує творчі дерзання працівників, сприяє рухові раціоналізаторів та винахідників, що в свою чергу веде до виникнення і вдосконалення різноманітних форм громадської виробничої праці: громадських конструкторських бюро, виробничо-технічних рад, комплексних бригад раціоналізаторів, рад новаторів, громадських бюро техніко-економічного аналізу, громадських інститутів робітників-дослідників тощо. На тому ж київському заводі «Точелектроприлад» працює 10 цехових громадських конструкторських бюро, які об'єднують 106 працівників. Лише в 1964 р. вони зробили й впровадили у виробництво 38 технічних удосконалень з річним економічним ефектом 50 тис. крб.

В громадських технічних організаціях поруч з інженерно-технічними працівниками працюють рядові робітники — новатори виробництва. Президію ради новаторів харківського заводу «Серп і Молот» очолює токарь інструментального цеху І. В. Курманов, 83% членів ради — робітники. Технічна творчість приносить задоволення й радість, допомагає зміцненню організованості і дисциплінованості людей. Їх прагнення знати більше, зробити краще, постійно вдосконалювати свою майстерність, оволодівати новими творчими рубежами у техніці поступово перетворюються на внутрішню потребу людини.

Комплексна механізація та автоматизація забезпечують зростання продуктивності праці, дозволяють скоротити робочий день. У 1960 р. в нашій країні завершено перехід на семи- й шестигодинний робочий день. А перехід на п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями і далі планомірно й систематичне скорочення робочого часу дозволить більше часу приділяти дозвіллю і побуту. До цього слід додати час, який вивільнитиметься внаслідок поліпшення житлових умов, використання в побуті різних машин і приладів. К. Маркс вказував, що дійсною мірою багатства при комунізмі буде вільний час. Цей час буде цінним остільки, оскільки він використовуватиметься для всебічного удосконалення суспільного індивіда: занять науковою і громадською діяльністю, культурним і фізичним розвитком. Така діяльність за своїм характером і змістом буде рівнозначною, а то і переважатиме працю необхідну для безпосереднього виробництва предметів в інтересах суспільства.

Для виховання комуністичного ставлення до праці і перетворення її на першу життєву потребу в нашій країні створені об'єктивні умови: всі галузі народного господарства оснащені сучасною технікою, що полегшує працю; утверджено соціалістичні і формуються комуністичні суспільні відносини, які зумовлюють вільний характер праці; восторжествував марксистсько-ленінський світогляд, науковий погляд на оточуючий світ, на природу, суспільство й людські взаємовідносини.

Проте об'єктивні умови створюють лише можливість утвердження комуністичного ставлення до праці, яка перетворюється на дійсність тільки при наявності суб'єктивного фактору: цілеспрямованої ідеологічної роботи партії і всіх громадських організацій, що допомагають кожній людині осмислити суспільне значення своєї діяльності і вести непримиренну боротьбу з пережитками капіталізму в свідомості людей.

Суб'єктивний фактор у формуванні комуністичного ставлення до праці знаходить конкретний прояв в діалектично поєднаній діяльності суспільних сил: 1) в зростанні керуючої й направляючої ролі партії та організаторських заходів органів влади й усіх громадських організацій—профспілок, комсомолу тощо, 2) в усвідомленні політики партії та об'єктивних закономірностей широкими народними масами та проявленні ними творчої енергії, волі й наполегливості при вирішенні всіх завдань комуністичного будівництва. Керуючись марксистсько-ленінською теорією, Комуністична партія розкриває об'єктивні закономірності й перспективи розвитку суспільства, ідейно озброює широкі народні маси, організовує їх на активну трудову діяльність через державні органи, профспілки, комсомол, спортивні організації і т. д. У організаторській роботі партії основну роль відіграє додержання вимог об'єктивних закономірностей розвитку суспільства. З перших днів перемоги соціалістичної революції,

народ, звільнений від експлуатації і гніту, став по-новому ставитись до праці. Комуністичні суботники були першим проявом такого ставлення. Побачивши в змаганні велику силу, яка прискорює створення матеріально-технічної бази нового суспільства, формування комуністичних суспільних відносин і виховання високосвідомої всебічно розвиненої людини, В. І. Ленін вказав на необхідність систематичного керівництва цим рухом народних мас. Він говорив, що основою змагання, його суттю повинна бути боротьба за поліпшення добробуту кожного працівника на основі зростання продуктивності праці й суспільного багатства. В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що керівникам необхідно використовувати такий спосіб організації змагання, як гласність. Відкрите обговорення наслідків і широка популяризація досвіду передових колективів та окремих працівників сприяє загальному піднесенню продуктивності праці. Порівняння наслідків учасників змагання повинно стати предметом загального інтересу і вивчення, а передові колективи й трудящі, які досягли успіхів, повинні негайно одержувати матеріальну і моральну винагороду. В. І. Ленін закликав партійних і радянських керівників всебічно вивчати і поширювати передовий досвід. У статті «Великий почин» Ленін писав: «Ми повинні пильно вивчати паростки нового, якнайважливіше ставитись до них, всіляко допомагати їх ростові і «доглядати» ці слабкі паростки» [2, 378].

Здійснюючи ці вказівки В. І. Леніна, Комуністична партія на всіх етапах будівництва комунізму удосконалює методи управління народним господарством, вчить партійні й радянські кадри конкретно керувати життям нашого народу, слідкувати за розвитком змагання, впровадженням у виробництво нових науково-технічних досягнень.

Життя схвалює ті сторони суб'єктивного фактора, які витікають із об'єктивних умов і забезпечують прогрес суспільства. Так, вересневий Пленум ЦК КПРС (1965 р.) сформулював основні принципи нової системи планування і управління виробництвом. І там, де була проведена підготовча організаційна й виховна робота, вже перші кроки дали позитивні наслідки. Про це зокрема свідчить приклад шахти № 9 «Великомостовська» м. Червонограда Львівської обл. Парторганізація шахти почала широко роз'яснювати суть рішень Пленуму ЦК КПРС і визначила конкретні заходи, що мали поліпшити роботу шахти. Замість багатьох виробничих показників на шахті було встановлено лише три: річне завдання видобутку вугілля, розмір дотації на реалізовану тонну вугілля і норма зольності. Це дало можливість проявити господарську самостійність підприємства в розробці планових показників, удосконалити систему преміювання, збільшити планове навантаження на забої, дільниці і шахти в цілому, одержати кошти на додаткове матеріальне заохочення робітників при

зниженні виробничих витрат. Переваги нової системи роз'яснювались працівникам на зборах, в бесідах, було створено також постійний консультаційний пункт.

Звичайно, не все йшло без труднощів, без непорозумінь. Спочатку частина робітників побоювалась брати підвищені зобов'язання, оскільки було невідомо, як вплинуть нові умови на заробітки. Партійна організація відмовилась від старих методів адміністративного тиску («роби, потім зрозумієш»), посилила ідейно-виховну роботу. З роз'ясненням суті нового методу праці на дільницях виступали начальник шахти Ю. С. Тараскін, головний економіст А. С. Стрюковський, начальник відділу праці і заробітної плати Г. К. Луц та інші спеціалісти, для організаторів виробництва було створено спеціальний семінар по вивченню проблем економіки, велику роль відіграла наочна агітація: діаграми, таблиці, плакати, в яких розкривалась залежність премії робітників від фактичного виконання завдань по виробництву вугілля. В процесі виконання намічених заходів популяризувалися конкретні приклади бережливості й проводилось відповідне винагородження робітників.

Імена кращих виробничників заносилися на Дошку Пошани, їм також вручалися нагрудні значки і грамоти. Все це сприяло розвиткові творчої ініціативи, активізувало колективну думку. Ініціаторами більшості творчих починань були комуністи. Наприклад, за пропозицією Д. П. Красича, який очолює бригаду робітників очисного забою, в двох лавах довели до мінімуму застосування дерев'яних кріплень. Це вдвоє зменшило витрати на дільниці лісоматеріалів. Пропозиція механіка А. Г. Філіпова дозволила збільшити видобуток вугілля на 70 т.

Комуністи очолили змагання між ланками, підсумки якого перевіряються щотижня. На партійних зборах систематично обговорюються питання про авангардну роль комуністів на виробництві, про виконання ними вимог Статуту КПРС, про участь у змаганні за комуністичну працю, в масово-політичній роботі серед шахтарів.

Тільки при діалектичному поєднанні зусиль партії і народу забезпечується успіх розв'язання усіх практичних завдань, обумовлених об'єктивними закономірностями. Комуністична партія, розкриваючи об'єктивні закономірності розвитку, через мережу громадських організацій роз'яснює широким масам конкретний прояв цих закономірностей у відповідних умовах, накреслює заходи, здійснення яких сприяє прискоренню суспільного прогресу. І чим глибше трудящі розуміють перспективи розвитку, тим свідоміше ставляться вони до суспільних обов'язків, своєю працею змінюють дійсність, розчищають шлях для розвитку нових закономірностей. Порушення об'єктивних принципів розвитку, перебільшення ролі суб'єктивного фактора веде до суб'єктивізму, який глушить творчу ініціативу мас, перешкоджає

здійсненню прогресивних перетворень. Суб'єктивізм проявляється в багатьох напрямках: в порушенні принципу матеріальної заінтересованості, у встановленні завищених або занижених норм виробітку, в голому адмініструванні при відсутності широкої ідейно-виховної роботи, у формальному керівництві змаганням без поширення передового досвіду і т. ін. Тому XXIII з'їзд КПРС, схваливши рішення пленумів ЦК, на яких були засуджені помилки, пов'язані з суб'єктивістським підходом до рішення важливих економічних і політичних проблем, указав на необхідність дальшого вдосконалення організаційної діяльності партії, розгортання ідеологічної роботи, розвиток критики та самокритики.

За цих умов надзвичайно великого значення набуває наукове розуміння суті поняття «комуністичне ставлення до праці». Не можна погодитись з твердженням деяких дослідників, що ставлення до праці є тільки суб'єктивною стороною суспільного трудового процесу.

Наприклад, В. П. Жежеленко пише: «Об'єктивний стан і роль робітника у виробництві в суспільстві знаходять свій суб'єктивний вираз у тому чи іншому ставленні людини до праці, до своєї виробничої діяльності у ставленні людей один до одного в процесі праці [7, 12].

За своєю природою і змістом ставлення до праці — об'єктивне, а за формою, проявом — суб'єктивне. Бажають того люди, чи ні — життя, об'єктивні умови, рівень розвитку виробництва, об'єктивне положення і роль в ньому трудящих примушують їх відповідним чином ставитися до праці. Без цього не може бути ні людини, ні суспільства.

Комуністичне ставлення до праці за своєю природою — об'єктивне. Воно виникає і розвивається як прояв нового суспільного буття і насамперед соціалістичного засобу виробництва, заснованого на суспільній власності й впливаючої з цього товариської співдружності та взаємодопомоги людей, звільнених від експлуатації. Саме життя, об'єктивні закономірності розвитку комуністичного суспільства обумовлюють сумлінне виконання трудових операцій, бо наслідки праці використовуються в інтересах усіх трудящих, усього суспільства.

Але, будучи об'єктивним за змістом, комуністичне ставлення до праці є суб'єктивним за формою. Форма ставлення до праці залежить від рівня свідомості людини, розуміння нею значення трудової діяльності, від ступеня суб'єктивної оцінки наслідків трудової діяльності, обумовлених об'єктивними умовами життя суспільства.

В процесі утвердження комуністичного ставлення до праці зовнішні, об'єктивні, матеріальні умови, діючи на свідомість людей, відбиваючись в ній, перетворюються в «ідеальні», внутрішні, усвідомлені, суб'єктивні, спонукальні мотиви — волю,

бажання, прагнення, які втілюються у реальній високоякісній трудовій діяльності, в матеріалізованій праці, яка потім знову виступає як матеріальна перетворююча сила.

Визнання об'єктивного характеру змісту поняття «комуністичне ставлення до праці» полегшує наукове розв'язання питань організації соціалістичного виробництва, додержання всіх принципів соціалізму. Відкрите заперечення, або замовчання об'єктивного характеру цього процесу і визнання тільки його суб'єктивної сторони веде до суб'єктивізму, формалізму в керівництві вихованням комуністичного ставлення до праці, до відсутності уваги керівників виробничих процесів до рішення цієї проблеми, до порушення принципів, які обумовлюють розквіт творчої активності мас, до зневажливого ставлення до цієї проблеми й перекладення її тільки на працівників ідеологічного фронту.

При такій оцінці проблеми деякі керівники виробництва вважають, що успіх зростання свідомості мас повинні забезпечити лише працівники ідеологічного фронту, забуваючи, що вся ідеологічна робота спирається на успіхи наукової організації соціалістичного виробництва і підкріплюється ними.

Наукове керівництво соціалістичним виробництвом, додержання всіх принципів соціалізму забезпечить розквіт продуктивних сил, вдосконалення виробничих відносин і на цій основі зростання суспільного багатства, задоволення матеріальних і духовних потреб народу. Сукупність усіх об'єктивних соціалістичних суспільних відносин, постійно впливає на людей, усвідомлюється останніми, виховує сумлінне ставлення до праці, яке поступово перетворюється в моральну норму поведінки. В цьому діалектичний взаємозв'язок об'єктивних умов життя і суб'єктивного фактора в формуванні комуністичного ставлення до праці.

Тільки наукове керівництво розвитком суспільства, в основі якого лежить глибоке розуміння співвідношення об'єктивних умов і суб'єктивного фактора, забезпечує успішне рішення проблеми формування комуністичного ставлення до праці й рішення всіх проблем побудови комунізму.

Краткое содержание

В статье освещаются некоторые основные направления взаимосвязи объективных условий и субъективного фактора в процессе становления коммунистического отношения к труду, анализируется роль создаваемой материально-технической базы коммунизма, как объективной основы для всестороннего развития человека и успешного формирования коммунистического отношения к труду. Особое внимание уделяется анализу роли субъективного фактора как силы, обеспечивающей превращение в действительность, подготовленной объективными условиями возможности утверждения коммунистического отношения к труду.

1. Из неопубликованных рукописей К. Маркса.— «Большевик», 1939, № 11—12.
2. В. І. Л е н і н, Твори, т. 29.
3. В. І. Л е н і н, Твори, т. 30.
4. В. І. Л е н і н, Твори, т. 31.
5. Резолюція ХХІІІ з'їзду КПРС на Звітну доповідь ЦК КПРС. К., 1966.
6. Н. Бондаренко, Эксперимент и люди.— «Правда». 24 декабря 1965 г.
7. В. П. 'Ж'ежел'енко, Н. Е. Овч'и'нников, Х. Шарипов.— «Техника; труд и человек». М., 1963.

ДІАЛЕКТИКА ОБ'ЄКТИВНИХ УМОВ І СУБ'ЄКТИВНОГО ФАКТОРА У ФОРМУВАННІ КОМУНІСТИЧНОЇ МОРАЛІ

У сучасних умовах життя нашого суспільства розвиток матеріальних продуктивних сил, удосконалення суспільних відносин і виховання нової людини перебуває у нерозривному діалектичному взаємозв'язку. Чим вища свідомість і моральна стійкість членів нового суспільства, тим активніше і ширше стає їх суспільно-виробнича і громадська активність, прискорюється процес формування комуністичних відносин у праці, побуті, а це в свою чергу зумовлює зміни у сфері суспільного буття.

В цих умовах особливого значення набуває проблема дослідження діалектики об'єктивних умов і суб'єктивного фактора у формуванні комуністичної моралі. Дослідження цієї проблеми передбачає з'ясування співвідношень між обставинами, за яких діють люди, і самою їх практично-перетворюючою діяльністю.

Формування морального обличчя людини соціалістичного суспільства є складним і багатогранним процесом, що відбувається протягом всього свідомого життя людини. Однією з найважливіших передумов зміни моральної свідомості є зміни в сфері суспільного буття, об'єктивної реальності (умов). До змісту об'єктивних умов марксизм-ленінізм включає незалежні від волі і свідомості людей умови (фактори), за яких вони творять історію.

До об'єктивних умов можна віднести природно-географічне середовище, продуктивні сили і виробничі відносини, соціально-економічне і політичне життя суспільства, матеріальну діяльність людей як частину суспільно-перетворюючої практики, національні і сімейні відносини. Слід зауважити, що межа між об'єктивними умовами і суб'єктивним фактором рухома. В процесі суспільного прогресу людства складові елементи об'єктивних умов можуть виступати і як складові елементи суб'єктивних факторів. Наприклад, соціальне і політичне життя за одних обставин виступає як складовий елемент об'єктивних умов, а за інших — як результат дії суб'єктивних умов.

Окремі соціологи ототожнюють об'єктивні умови з суспіль-

ним буттям, з матеріальними умовами суспільства. Суспільне буття — це реальний процес життя людей, вироблення засобів, необхідних для задоволення їх потреб, «вироблення самого матеріального життя» [1, 25]. Об'єктивні умови включають у себе суспільне буття, але збіг їх не виключений.

Закони суспільного розвитку є об'єктивними законами, що відображають реальні процеси розвитку суспільства, які відбуваються незалежно від волі і свідомості людей. Люди усвідомлюють, що для їх життя необхідно виробництво одягу, їжі, житла, але це не означає, що постійна участь свідомості людей у процесах виробництва і розподілу накладає на них свідомий, цілеспрямований характер. У процесі виробництва і розподілу люди вступають у певні відносини, що поділяються на матеріальні та ідеологічні.

На відповідному етапі, коли всім ходом історичного розвитку створені об'єктивні умови, важливою передумовою руху вперед стає дія суб'єктивного фактора.

Роль суб'єктивного фактора в історичному прогресі зумовлюється об'єктивними потребами суспільно-виробничої діяльності людей, яка є основою історичного розвитку. Дія суб'єктивного фактора відіграє значну роль в кожній суспільно-економічній формації, але якісно відмінна його роль в періоди революційних звершень у будь-якій галузі суспільних відносин, особливо в період боротьби за перемогу соціалістичної революції.

В. І. Ленін дав глибоку характеристику суб'єктивного фактора у цей період і вказав, що революція виникає лише з такої революційної ситуації, «...коли до ...об'єктивних перемін приєднується суб'єктивна, а саме: приєднується здатність революційного класу на революційні масові дії, досить *сильні*, щоб зломити (або надломити) старий уряд, який ніколи, навіть і в епоху криз, не «впаде», якщо його «не скинуть» [6, 182].

У поняття «суб'єктивний фактор» В. І. Ленін включає здатність революційного класу замінити суспільний лад новим, прогресивним, що відповідає як потребам об'єктивного історичного розвитку, так і цілям трудящих.

У статті «Проти бойкоту» В. І. Ленін викладає погляди марксистів на розуміння і роль суб'єктивного фактора в суспільному розвитку: «Марксизм відрізняється від усіх інших соціалістичних теорій надзвичайним поєднанням повної наукової тверезості в аналізі об'єктивного стану речей і об'єктивного ходу еволюції з найрішучішим визнанням значення революційної енергії, революційної творчості, революційної ініціативи мас, — а також, звичайно, окремих осіб, груп, організацій, партій, що вміють нащупати і реалізувати зв'язок з тими чи іншими класами» [5, 21].

Як бачимо, В. І. Ленін до суб'єктивного фактора суспіль-

ного розвитку відносить свідомість, волю, революційну енергію, творчість, ініціативу мас, окремих осіб, груп, організацій і партій, що вміють встановлювати тісні зв'язки з тими чи іншими класами в процесі революційної боротьби і діяльності.

Виходячи з діалектико-матеріалістичного розуміння співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості і лєнінської характеристики поняття його можна охарактеризувати так: суб'єктивний фактор суспільного розвитку — це свідомість, воля і творчість, емоції і почуття народу (а також класів, партій, окремих осіб) активно впливати на зміну об'єктивного процесу (умов) суспільного розвитку, усвідомлення цілей, ідеалів і завдань, необхідних для досягнення поставленої мети.

Залежно від усвідомлення суспільно-перетворюючих змін об'єктивної дійсності в процесі суспільного розвитку суб'єктивний фактор може виражати прогресивну чи реакційну тенденцію (сторону).

Прогресивна сторона суб'єктивного фактора суспільного розвитку включає в себе свідому революційну здатність передових класів, соціальних груп, політичних партій, окремих осіб, що стоять на позиціях наукового світогляду і виражають інтереси народу, який бореться за своє визволення з-під гніту капіталу в умовах буржуазного суспільства, і утвердження принципів комунізму в умовах соціалістичного суспільства.

Реакційна (консервативна) сторона суб'єктивного фактора суспільного розвитку включає в себе діяльність політичних партій, соціальних груп, окремих осіб, що намагаються свідомо чи несвідомо гальмувати прогресивний об'єктивний процес розвитку суспільства.

Суб'єктивний фактор — не абсолютний, а відносно самостійний вид суспільно-виробничої діяльності, він детермінований об'єктивним розвитком суспільного життя. В суспільному житті діяльність людей опосередкована метою, свідомістю. Ясна річ, що свідомість визначається буттям, але вона бере активну участь в творенні і заміні суспільного буття, тобто об'єктивне здійснюється через суб'єктивне — через свідомість, на якій базується діяльність, що зрештою зумовлюється соціально-економічними умовами життя людей. Оскільки зміни в суспільному бутті відбуваються через діяльність людей, що керуються певними цілями і завданнями, то важлива роль суб'єктивного фактора може мати двоїстий характер.

Відомо, що В. І. Ленін вимагав розрізняти свідомість попів і Зубатових від свідомості соціалістів [3, 281]. Отже, безпосередньою діяльністю людей можуть бути справжні знання, що відповідають об'єктивним прогресивним змінам, і помилкові, викривлені знання, що не відповідають об'єктивним процесам і змінам в суспільстві, і гальмують розвиток суспільного буття.

Питання про співвідношення об'єктивних умов і суб'єктивного фактора має велике теоретичне і практичне значення. Вірне розв'язання цього питання дає можливість зрозуміти як поєднується визнання об'єктивного характеру законів суспільного розвитку з визнанням активного впливу на хід історії свідомої діяльності людей, класів, партій.

Від суб'єктивного фактора в історії залежить реалізація можливостей, створених об'єктивними умовами. Здійснення поставлених історичних завдань залежить від свідомого і чіткого розуміння їх прогресивними партіями і класами, від їх організованості, дисципліни і активної рішучості у розв'язанні цих завдань.

Між розвитком суб'єктивного фактора та об'єктивними умовами може виникнути невідповідність. Історія знає чимало прикладів, коли об'єктивні умови назріли, а суб'єктивний фактор був ще не підготовлений. Наприклад, при наявності об'єктивних умов у 1879—1880 рр. в Росії революція не відбулася, оскільки їм не відповідав суб'єктивний фактор. Якщо ж немає об'єктивних умов для революційного перевороту, то ніякі зусилля революційних мас не зможуть викликати революцію, ніяка революційна сила не приведе до перетворення суспільства.

В. І. Ленін зауважував, що «помилково було б думати, що революційні класи завжди мають досить сили для вчинення перевороту, коли цей переворот цілком назрів внаслідок умов суспільно-економічного розвитку. Ні, суспільство людське побудоване не так розумно і не так «зручно» для передових елементів. Переворот може назріти, а сили у революційних творців цього перевороту може бути недосить для його вчинення,— тоді суспільство гние і це гниття затягується іноді на цілі десятиріччя» [4, 327].

Люди в суспільному житті діють свідомо, але це не означає, що вся їх діяльність є свідомою. Характер і рівень її залежить від способу виробництва і ступеня суперечності між продуктивними силами і виробничими відносинами.

Діалектика об'єктивних і суб'єктивних умов у суспільному прогресі і формуванні морального обличчя трудящих має не лише теоретичну, а й практичну значимість, результативність, особливо в сучасний період життя нашого суспільства.

У філософській і суспільно-політичній літературі інколи отожднюють визнання об'єктивних умов з об'єктивізмом.

Але об'єктивізм і суб'єктивізм — це однобічні, ненаукові способи пізнання і практичної діяльності людей і марксизм-ленінізм чужий як об'єктивізму, так і суб'єктивізму.

Характерною особливістю об'єктивізму є фаталістичне сподівання на стихійну дію об'єктивних умов, недооцінка ролі свідомої і планомірної діяльності класів, виробничих колективів, осіб, масових організацій в суспільно-виробничій практиці.

Суб'єктивізм характеризується ігноруванням і недооцінкою ролі об'єктивних умов у розвитку суспільства, розривом між реально-існуючими практичними відносинами між людьми і спотвореним теоретичним усвідомленням розвитку об'єктивної дійсності, намаганням внести існуючий суспільний розвиток в сферу «ідеалів»; «революційністю висловів, закликів», «забіганням уперед» без реального врахування відносин між людьми об'єктивної дійсності і перших кроків практики; визнанням волюнтаризму, свавілля в суспільному житті і зрештою культу особи.

Суб'єктивізм має не абстрактний характер, а конкретно-історичний, він властивий не особі «взагалі», а конкретній історичній особі або соціальній групі.

Рух до комунізму передбачає зростання суспільних і насамперед моральних вимог до особи, її відповідальності перед суспільством, зміцнення організованості і дисципліни, підвищення її активності при обставинах, особливо там і тоді, де і коли відсутня висока принциповість членів виробничого колективу може привести до прояву суб'єктивізму. Суб'єктивізм в окремих випадках може проявлятися і при соціалізмі, але він знищується тут як бур'ян на плідній ниві завдяки високому рівню науково-технічного прогресу, всебічному розвитку особи, утвердженню по-справжньому людських відносин в суспільстві, удосконаленню соціалістичної демократії.

Результативність комуністичного прогресу залежить від того, наскільки суб'єктивний фактор відповідає об'єктивним закономірностям.

З перемогою соціалістичної революції створюються сприятливі об'єктивні умови для духовного оновлення людини, підвищення її свідомої активності і творчості в матеріальному і духовному виробництві, тобто для якісно нової ролі дії суб'єктивного фактора.

Науковий аналіз етапів будівництва соціалізму і відповідних їм процесів розвитку особи спростовує теорії буржуазних ідеологів про так звані «незмінюваність», «застій» у розвитку суспільної свідомості в умовах соціалістичного будівництва, особливо, «моральну незмінюваність» членів нашого суспільства.

Як говорив М. І. Калінін, перемога соціалістичної революції «підняла мораль всіх народів Росії на ступінь вище, вона (соціалістична революція.—*І. Н.*) стала найвищою мораллю в людському суспільстві» [7, 79]. Стихійний процес суспільного розвитку поступово поступається місцем свідомій діяльності і перетворенням в усіх сферах суспільного життя. «Із зміною економічної основи,— писав К. Маркс,— більш чи менш швидко відбувається переворот в усій величезній надбудові» [2, 301].

Практика будівництва соціалізму і комунізму показує, що

суспільна свідомість нового суспільства не народжується раптово, а формується, розвивається і утверджується в процесі соціально-економічних, духовних змін і перетворень, і розвиток цей відбувається кількома етапами.

У філософській літературі вживається одне визначення соціалістичної і комуністичної моралі.

Але, на наш погляд, слід розрізняти: пролетарську мораль, яка зароджується і виростає в надрах капіталістичного способу виробництва;

соціалістичну мораль, притаманну комуністичному способу виробництва на соціалістичній фазі його розвитку та

комуністичну мораль, притаманну комуністичному способу виробництва на вищій стадії його розвитку.

На кожному етапі розвитку комуністичної моралі формувалася той чи інший її принцип, який з найбільшою повнотою знаходив прояв у житті трудового народу.

Формування моральної свідомості трудящих мас соціалістичного суспільства відбувається нерівномірно. Зростання політичної свідомості в основному випереджає зростання моральної свідомості будівників нового суспільства. Відданість справі соціалізму і ставлення трудящих до революційних завоювань, соціалістичний патріотизм і інтернаціоналізм утверджуються швидше порівняно з іншими принципами.

Нерівномірний розвиток принципів соціалістичної моралі зумовлюється існуванням різних соціальних груп, прошарків, залишками приватновласницької психології, буржуазної ідеології і моралі, релігійними пережитками і т. д., а також тим, що мораль виступає як у формі так званої «буденної» моралі (емпірична моральна свідомість), так і у формі теоретичної системи моральних поглядів. Аналізуючи нерівномірність розвитку принципів соціалістичної моралі, необхідно враховувати структуру суспільної свідомості в цілому, а саме: форми її (право, політика, мораль, мистецтво, наука, філософія, релігія) і різновиди — соціальна психологія й ідеологія. Між формами моралі існує тісний зв'язок, що постійно змінюється й удосконалюється. З розвитком науково-технічного прогресу і всебічності формування особи об'єктивно відбувається процес звуження «буденної» моралі і все ширшого утвердження теоретичних моральних поглядів, принципів, переконань.

Характеризуючи існуючі моральні відносини між людьми, необхідно враховувати, що будь-яка історична форма моралі включає в себе в основному:

а) соціальні вимоги до особи з боку суспільства, що підтримуються громадською думкою (зауважимо, що соціологи в більшості випадків при аналізі морального стану і розвитку суспільства обмежуються саме таким розумінням, хоч це не завжди правомірно);

б) розуміння, усвідомлення і глибоке засвоєння суспільних вимог особою, вироблення звички перетворювати суспільні вимоги в особисті переконання;

в) реальну поведінку і взаємовідносини між людьми в суспільстві при наявності і утвердженні певних цілей, вимог, планів.

Таку структуру моралі можна проаналізувати на прикладі формування нового ставлення до праці в соціалістичному суспільстві.

В. І. Ленін неодноразово відзначав, що боротьба за підвищення продуктивності праці є суспільно-матеріальною основою формування і утвердження масової комуністичної свідомості. У ставленні до праці проявляється внутрішній зміст людини, і в процесі трудової діяльності вона розвивається в політичному, моральному, науковому, естетичному відношеннях, активно впливає на розвиток соціалістичного суспільного буття.

Рух за комуністичну працю є вищою формою розвитку соціалістичного змагання. Він породжений природою соціалізму і обумовлений історичним рівнем продуктивних сил і виробничих відносин. Цей рух виник, як відомо, з ініціативи робітників депо Москва-Сортувальна 13 жовтня 1958 р. і був підтриманий багатьма виробничими колективами майже всіх галузей народного господарства. Народжений всередині соціалістичного змагання, на перших етапах рух за комуністичну працю сприяв пізнанню і використанню об'єктивних умов і законів у інтересах створення матеріальної і технічної бази комунізму, формуванню комуністичних суспільних відносин і вихованню нової людини.

Ініціатори змагання за комуністичну працю ставили завдання: підвищувати продуктивність праці, свої технічні знання і освіту, одержати середню або середньо-технічну освіту, боротися з пережитками минулого в свідомості людей, з проявами егоїзму, приватновласницької психології, бюрократизму, не ганьбити чесного імені будівника комунізму [8, 34—36].

На перших етапах руху за комуністичну працю передовики виробництва ефективно сприяли духовному і моральному розвитку творців нового суспільства, вони виступали уособленням свідомої творчості і самодіяльності робітників і колгоспників. Згодом в патріотичний рух за комуністичну працю через незрілість суб'єктивного фактора, «відірваність» господарських органів від об'єктивної реальності поступово проникали негативні риси — формалізм, шаблон, поспішність, відсутність народного контролю і т. д., в результаті чого авангардна роль учасників руху за комуністичну працю поступово втрачалась і функціонуюча форма руху за комуністичну працю по суті переставала якісно відрізнятися від поширених і відомих раніше форм соціалістичного змагання.

Інакше кажучи, за соціалізму, що є невичерпним джерелом невикористаних об'єктивних і суб'єктивних чинників, ще немає комуністичної праці у суворому значенні цього слова. В умовах будівництва соціалізму, ще потрібен контроль за мірою праці і мірою його оплати, важливе значення мають принципи матеріального стимулювання і т. д., тобто комуністична праця, за лєнінським визначенням і розумінням, на першій фазі комунізму відсутня. Але в процесі будівництва комунізму виникають і утверджуються риси комуністичного ставлення до праці, характерні для нового суспільства.

З наведеного можна зробити висновки: по-перше, на певних етапах суспільного прогресу (це має місце і в умовах комуністичної суспільної формації) трапляється невідповідність між об'єктивними умовами і ступенем розвитку суб'єктивного фактора; по-друге, моральне обличчя членів соціалістичного суспільства включає діалектично взаємозв'язані основні вищевказані три аспекти розуміння структури моралі.

Моральне виховання на сучасному етапі обумовлюється як вмільм використанням об'єктивних факторів, так і зростаючої ролі суб'єктивного фактора у формуванні нової людини.

Відповіді на запитання «Які недоліки ви переборюєте у своїй свідомості і поведінці?» 1300 робітників різних київських підприємств свідчать, що грубість переборюють 18% вказаного числа; егоїзм — 14%; недовір'я до людей — 12%; відсутність принциповості, недостатню вимогливість — 9%; чванливість — 6%; особисту неорганізованість — 13%; пасивність, байдужість — 21%. Решта — 7% дали невизначену відповідь або не відповіли на поставлене запитання.

Природа соціалістичного ладу (об'єктивні умови) сприяє формуванню нової людини, позбавляючи її егоїзму, індивідуалізму, лицемірства, чванливості, але окремі носії негативних рис серед нас ще зустрічаються. Лише в процесі наполегливої праці у виробничому колективі формуються високі моральні якості, що згодом стають внутрішньою потребою, природною нормою поведінки, усвідомленим переконанням. Лише в колективі особа одержує можливість всебічно розвивати свої здібності, застосовувати їх у суспільно-практичній діяльності. Об'єктивні умови формують людей так само, як люди (суб'єктивний фактор) впливають на зміну об'єктивних обставин.

Розвиток матеріального виробництва взаємозв'язаний із моральним розвитком людини. В процесі виробництва змінюється не лише характер виробництва, а й самі виробники матеріальних і духовних благ. Маркс писав, що в самому акті виробництва змінюються не тільки об'єктивні умови, але і виробники самі змінюються, виробляючи нові якості, розвиваючи самих себе.

В статье исследуется роль объективных условий и субъективного фактора в формировании коммунистической морали, отмечается прогрессивная и консервативная стороны субъективного фактора в общественном историческом прогрессе. Используемый конкретно-социологический материал свидетельствует о том, что в моральном облике членов социалистического общества порой имеют место отрицательные явления, устранение которых при помощи воздействия всего общественного уклада жизни и многогранной активной деятельности общественных организаций ведет к формированию всесторонне и гармонически развитой личности, активного сознательного строителя коммунизма.

ЛИТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Е н г е л ь с, Твори, т. 3.
2. К. Маркс і Ф. Е н г е л ь с, Вибрані твори в двох томах, т. 1.
3. В. І. Л е н і н, Твори, т. 5.
4. В. І. Л е н і н, Твори, т. 9.
5. В. І. Л е н і н, Твори, т. 13.
6. В. І. Л е н і н, Твори, т. 21.
7. М. И. К а л и н н и, О коммунистическом воспитании и обучении, М., 1948.
8. Движение за коммунистический труд в промышленности СССР (1958—1963 гг.). Сборник документов и материалов. М., 1965.

ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ ОБ'ЄКТИВНИХ ЕЛЕМЕНТІВ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ У ПЕРІОД БУДІВНИЦТВА КОМУНІЗМУ

Становлення нових продуктивних сил, які відповідають комуністичному способу виробництва, сучасна науково-технічна революція вимагають більш глибокого теоретичного усвідомлення суперечностей у розвитку техніки і предметів праці.

Проблема про закономірності розвитку об'єктивних елементів продуктивних сил дуже складна і мало розроблена. Безперечно такі закономірності існують і проявляються залежно від соціально-економічного і політичного укладу. Вони визначають темпи і основні напрями розвитку і використання науки й техніки і впровадження їх у життя. Але, розвиваючись у взаємодії з соціально-економічними і політичними відносинами, об'єктивні елементи продуктивних сил зберігають свою специфіку і об'єктивну відносну самостійність. Ми розглянемо лише загальні об'єктивні закономірності і тенденції розвитку техніки і предметів праці.

Об'єктивні закономірності розвитку техніки і предметів праці проявляються насамперед у внутрішній діалектиці всіх елементів продуктивних сил суспільства: у взаємодії предметів праці і техніки; у взаємодії предметів праці, техніки і людей, які використовують їх у своїй трудовій діяльності; у взаємодії і взаємопрониканні різних галузей техніки, а також різних технічних пристроїв і систем всередині галузей; у внутрішній логіці розвитку техніки; у взаємодії і взаємопрониканні предметів праці, техніки і природознавства; у спадкоємності розвитку предметів праці і техніки; у взаємодії предметів праці і техніки, які знаходяться на різних рівнях розвитку.

Розвиток об'єктивних елементів продуктивних сил відбувається в суспільно трудовому процесі, в якому розкривається відома якісна і кількісна обмеженість праці і джерел енергії, що використовуються, і недосконалість техніки. Розв'язання цієї суперечності відбувається внаслідок взаємодії внутрішніх тенденцій протилежностей (предметів праці і техніки) у трудовій діяльності людей. Зміна будь-якого елемента (предметів праці або засобів техніки) має свою якість. Техніка є більш рухомою, вона безперервно змінюється, предмет же праці від-

носно стійкий. Але взаємодія цих елементів відбувається не тільки тому, що вони різні, але й завдяки якості їх змін. Тому якісна диференціація і різноманітність властивостей предметів праці та сил природи зумовлюють і різноманітність способів та засобів техніки.

Взаємозв'язок предметів праці і техніки на кожному історичному етапі суспільного розвитку відбувається в специфічній формі. Поки в розпорядженні людини були головним чином механічні (нетеплові) джерела енергії (вода, вітер, м'язи) предмети праці і техніка розвивались в емпіричній формі. Лише в XVII—XVIII ст., коли виникла необхідність використання нових джерел енергії — сили пару, постала потреба мати більш досконалі технічні засоби, розширити асортимент матеріалів праці і підкорити нові сили природи. Емпірична основа вже не могла повною мірою забезпечити удосконалення об'єктивних елементів продуктивних сил. Суперечність між емпіричною формою розвитку предметів праці і техніки переростає в суперечність між предметами праці, технікою і природознавством. При цьому емпірична основа предметів, сил природи і техніки залишається переважаючою поряд з науковою, але остання дає можливість засвоїти якісно нові явища природи.

Науково-технічне засвоєння сили пари (розвиток термодинаміки і використання механічних властивостей пари) поставило ряд проблем, вирішення яких у той час було неможливим. Розвиток теплотехніки, яка є енергетичною основою великої промисловості XVIII—XIX ст., привів до порушення питань про індивідуальний привід, використання технологічних та інформаційних можливостей робочого тіла — пари і електрики. Вирішити ці питання стало можливим внаслідок науково-технічного засвоєння електромагнітного поля, створення електродвигуна. Розв'язання суперечностей між наукою і теплотехнікою призвело до виникнення нових суперечностей між електромагнітною теорією, технікою і предметами праці. Отже, якщо розвиток і практичне використання теплотехніки здійснювалось у емпіричній формі, практика конструювання електричних машин вимагала міцної теоретичної основи.

Ця загальна тенденція зміни співвідношення емпіричної і раціональної основ розвитку об'єктивних елементів продуктивних сил залежала від зростання кількості засвоєних практикою хімічних елементів і металів. До XVIII ст. люди використовували лише 19 хімічних елементів, в XVIII ст. — 28, у XIX — 50, в 20-х роках нашого століття — 59 елементів. У наш час з 88 хімічних елементів, відкритих в природних умовах, використовується 85, ми вступаємо у вік використання усіх елементів відомих людству [8, 16]. Те ж саме можна легко простежити на прикладі використання металів. До XVII ст. у практиці використовувалось лише 7 металів, на початку XX ст. — 17, а на кінець

п'ятидесятих років — понад 50. Використання всіх нових металів приводить до змін технічних процесів та конструктивних форм техніки.

По-справжньому технічною революцією є перехід від кам'яних знарядь до залізних, а потім до знарядь сплавів із заліза та інших металів. І якщо метали являють собою речовини, які праця відриває від безпосереднього зв'язку з землею (точніше, з всесвітом), тобто дані природою предмети праці, то сплави з них є штучно створені матеріали праці. Специфічним тут є те, що необхідність розриву зв'язку «речовина—земля» переростає у необхідність розриву внутрішніх зв'язків уже вироблених предметів праці і створення штучних високоякісних матеріалів, яким притаманні нові внутрішні зв'язки. Це специфічна тенденція розвитку предметів праці на сучасному етапі.

Успіхи природознавства ХХ ст. дозволяють перейти до виробництва і широкого використання штучних сплавів на неметалевій основі. Серед них особливе місце займають пластмаси і надміцні матеріали, які дозволяють по-новому розв'язати технічні проблеми. Ці високоякісні матеріали і елементи є показниками розвитку техніки, все більше зумовлюють можливість розвитку і зростання ефективності техніки, поліпшують і прискорюють технологічні процеси, сприяють удосконаленню конструкцій машин та устаткування, зростанню продуктивності суспільної праці.

Іншою специфічною тенденцією є постійне підвищення на основі науки якісних характеристик традиційних і штучних матеріалів. Сучасна наука розв'язує проблему управління процесами структуроутворення і одержання матеріалів з заданими механічними властивостями (підвищеною динамічною міцністю, жароміцністю і т. п.). Із багатьох металів і неметалів створені, наприклад, кристалічні волокна, міцність яких досягає $1000\text{--}2000\text{ кг/мм}^2$ [6]. Для задоволення потреб промисловості були потрібні матеріали із сталими характеристиками від температур близьких до абсолютного нуля до температур «холодної» плазми, що досягає $30\,000^\circ$. Для створення матеріалів такої міцності вирішальне значення належить фізиці і хімії. Разом з тим сучасна наука дає можливість удосконалювати властивості традиційних матеріалів (металів і їх сплавів). Новий розділ фізики, який швидко розвивається, — фізика твердого тіла свідчить, що потенціальна міцність металів в десятки разів перевищує її сучасний рівень. Ці передбачення підтверджуються дослідженнями й дають підставу припустити, що за допомогою сучасних методів діяння на мікроструктуру металів найближчим часом можна збільшити їх міцність приблизно вдвоє і більше, поступово наближаючи її до теоретичної. При цьому структурні зміни в предметах праці, які ведуть до стрибкоподібних змін їх якісних характеристик і які відкривають нові

можливості у виробництві, не знижують провідної ролі техніки, оскільки нові предмети праці можуть одержуватися за допомогою більш досконалих технічних засобів. В сучасних умовах повністю зберігає своє значення висловлення К. Маркса, що «економічні епохи різняться не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці» [2, 177].

Загальні об'єктивні закономірності розвитку технічних засобів визначаються зовнішніми умовами і проявляються в процесі перетворення речовин природи у робочу речовину і природничих процесів (сил) — у технологічні процеси. Техніка, відзначав В. І. Ленін, «тому і служить цілям людини, що її характер (суть) полягає у визначенні її зовнішніми умовами (законами природи)» [3, 173]. Техніка як речовина природи є водночас продовженням природних робочих органів людини. Тому аналіз об'єктивної логіки розвитку техніки повинен базуватися на дослідженні змін співвідношення «техніка — природа» і «людина — техніка». Дослідження ж однієї з цих сторін веде до ідеалістичної інтерпретації розвитку техніки як продукта людських ідей, або до еволюції техніки самої по собі.

Становлення і розвиток техніки відбувається як процес опанування більш складними формами руху матерії: механічної, фізичної, хімічної, біологічної. В основі функціонування ручних знарядь праці і робочих машин лежить механічна форма руху. Створення парових машин, двигунів внутрішнього згорання, електродвигунів і електротехніки, електроніки, ядерної енергетики, лазерів тощо має у своїй основі використання процесів і закономірностей фізичної форми руху.

Об'єктивна логіка взаємодії, взаємопроникнення і взаємозбагачення основних напрямів у розвитку техніки та технологічних методів дії, які лежать у їх основі, базується на об'єктивному генетичному взаємозв'язку вищих і нижчих форм руху і їх закономірностей. При цьому зрозуміти і практично (технічно) використати закономірності вищої форми руху можна тільки на базі закономірностей нижчої форми руху. Технічна і технологічна реалізація хімічних процесів здійснюється на основі квантової механіки і фізики і, відповідно, біологічних процесів на основі фізичних і хімічних процесів. У наш час збувається геніальне передбачення К. Маркса про те, що по мірі оволодіння людством хімічними методами і реакціями механічна обробка матеріалів все більше і більше поступатиметься місцем хімічній дії. Механічна обробка змінює форму предмета праці. Фізичні і особливо хімічні методи дії докорінно змінюють внутрішні структурні зв'язки предмету праці, його властивості, перетворюють його у новий якісний стан, новий предмет праці. Сучасне використання в техніці фізичних і хімічних процесів дозволяє перейти від управління макропроцесами до управління мікропроцесами і їх технічного застосування [7, 14—16].

Оволодіння більш глибокими процесами мікросвіту веде до стрибкоподібного зростання ефективності функціонуючої техніки, розвиток якої визначається закономірностями функціонуючих структур, які відповідають вищим формам руху матерії. У цьому відношенні прикладом є плазмохімічні процеси, які в майбутньому визначатимуть основні напрями розвитку хімічної промисловості.

Діалектика розвитку сучасних технічних засобів зумовлюється також розширенням сфери технічного використання найрізноманітніших фізико-хімічних, хіміко-фізичних, біофізичних та біохімічних процесів, особливо тих, що відбуваються на молекулярному, надмолекулярному, атомному і квантовому рівнях. Поглиблення технічного прогресу буде мабуть зв'язане з практичним використанням біологічних процесів. Біоніка в наш час дозволяє створити новий тип технічних засобів, які моделюють функціональні принципи живого організму. Біонічна техніка дедалі впливатиме на пізнання і перетворення неживої і живої природи. Така техніка поступово буде входити в усі сфери діяльності людини: інтелектуальну, емоціональну, психічну. Вона дедалі посилюватиме функціональну діяльність людських органів почуття, мислення. Проте не слід перебільшувати значення односторонніх зв'язків техніки з будь-якою однією формою руху матерії і її закономірностями. Техніка за своїм основним змістом і на вищому рівні свого розвитку визначатиметься структурно-генетичним зв'язком між вищими і нижчими формами руху матерії. Тому загальна об'єктивна закономірність розвитку техніки виявляється як зростаюче прагнення матеріалізації у технічних засобах, найновіших відкриттів науки, всього багатства пізнаних закономірностей і властивостей самої природи як загального предмета праці.

Все більше поширення і поглиблення сфери використання комплексних процесів, зв'язаних з різними формами руху та їх закономірностями в наш час виступає об'єктивною основою функціонування великомасштабних, так званих великих систем, наприклад, системи зв'язку і управління, енергетичної і транспортної систем. Водночас з цим посилюється взаємозв'язок і взаємозалежність, взаємопроникнення і взаємозбагачення різних галузей і рівнів техніки. Отже, зміна матеріального субстрату техніки створює можливості для використання нових більш могутніх і глибоких процесів матерії, яка рухається, а оволодіння цими процесами з об'єктивною необхідністю висуває більш високі і різноманітні вимоги до властивостей і якостей матеріалів, які використовує техніка.

Загальні закономірності розвитку техніки зв'язані також із зміною конструктивних особливостей, структури і функцій технічних засобів. В «Злиденності філософії» К. Маркс показав цю закономірність розвитку техніки матеріального виробництва.

«Прості знаряддя, нагромадження знарядь, складні знаряддя; приведення в дію складного знаряддя одним двигуном — руками людини, приведення цих інструментів в дію силами природи; машина, система машин, що має один двигун, система машин, що має автоматично діючий двигун, — ось хід розвитку машин» [1, 151]. В цьому історичному розвитку машин показана відносна самостійність у розвитку техніки; тут знайшли своє відображення закономірний спадкоємний зв'язок рівнів розвитку техніки, об'єктивна послідовна заміна безпосередніх виробничих функцій людини технічними засобами в міру прискорення технічного прогресу, поглиблення диференціації та спеціалізації засобів праці і автоматизації, які безпосередньо впливають на підвищення ефективності суспільного виробництва.

Об'єктивна закономірність розвитку техніки і людської праці, зміна форм їх взаємодії в цілому проявляється як поступова матеріалізація у техніці функцій людської праці, навичок, досвіду і знань працюючої людини. Відносини між людиною і ручними знаряддями праці у процесі виробництва характеризуються тим, щоб виробничий досвід і ручна техніка відповідали здібностям людини виконувати певну часткову операцію. Функціонування і розвиток ручної техніки безпосередньо залежали від здібностей суб'єкта, свою ефективність техніка виявляла лише в руках людини, яка володіла досвідом, навичками, знаннями. Розширення і поглиблення зв'язків і взаємодії людини і ручної техніки, які базувались на суб'єктивному принципі, підготували необхідні умови для переходу до машинного виробництва.

Становлення і розвиток великої машинної індустрії викликало істотні зміни у відносинах між людиною і технікою. Внаслідок передачі функцій безпосередньої дії на предмет праці робочій машині, а також завдяки використанню природної енергії замість енергії і дії робітника, суб'єктивний принцип структури виробничого процесу поступився місцем об'єктивному началу. При машинному виробництві, — писав К. Маркс, — цей суб'єктивний принцип поділу праці відпадає. Весь процес розкладається об'єктивно, залежно від його власного характеру, на свої складові фази, і проблема виконання кожного часткового процесу та з'єднання різних часткових процесів розв'язується з допомогою технічного застосування механіки, хімії і т. д. (підкреслено нами. — І. С.) [2, 362].

Об'єктивний принцип структури суспільного виробництва відкрив більший простір для технічного прогресу, визначив лінію розвитку техніки за допомогою послідовної матеріалізації в технічних конструкціях трудових функцій людини. Але структура виробничого процесу за даним принципом у період механізації припускає існування суб'єктивного начала. Тут ще залишається закріплена за людиною функція контролю, управ-

ління і регулювання виробничого процесу. Існує ще великий розрив у рівні механізації основних і допоміжних робіт.

Дальший розвиток техніки, збагачення системи машин (робоча машина, передаточний механізм, двигун) за допомогою приєднання до них механізмів управління і регулювання процесу виробництва, що усуває суб'єктивний момент, відкриває шлях до використання усіх потенцій технічних засобів і сил природи. Тут об'єктивний принцип у структурі виробничого процесу набуває нової якості, стає панівним, коли розвинена система машин функціонує у формі автоматизації основного робочого процесу. Коли робоча машина виконує всі рухи, необхідні для обробки сировини, без допомоги людини і вимагає лише контролю з боку робітника, ми маємо перед собою автоматичну систему машин, яка, проте, може постійно вдосконалюватися у деталях [2, 363]. Автоматична система машин втілює в собі певною мірою інтелектуальну, логічну діяльність людини. Вона дозволяє автоматизувати адміністративно-управлінські та інженерно-технічні роботи, веде до корінного перевороту в організації управління підприємствами, плануванні та проектуванні, веденні фінансово-економічних та інших розрахунків. Проте не слід думати, що четверта функція людини, так само як і перші три, буде повністю матеріалізована в технічних засобах. Електронна обчислювальна техніка може лише різко збільшити продуктивність розумової праці, розширити обсяг творчої роботи, прискорити темпи розвитку науки і техніки, але вона ніколи не зможе втілити в собі абсолютно всієї інтелектуальної діяльності людини. Самостійність технічних засобів завжди була і буде відносною.

Прогресивний розвиток техніки робить необхідним створення такої її внутрішньої організації, яка була б адекватною автоматичі. Сучасна автоматична техніка поки що такою формою структури не володіє, вона не може повною мірою реалізувати можливості автоматики. Їй властива структура, що виникла на основі досягнень розвитку техніки на попередніх етапах. Проте структура технічних засобів не є раз назавжди даною, незмінною. Із зміною, розвитком змісту техніки, змінюється і удосконалюється її внутрішня структура. Структура техніки завжди відповідає її основному змістові і визначається ним. Основний зміст перевороту, який відбувається нині у предметах праці, є сукупністю якісних змін у науці і матеріально-технічній базі суспільства, що ведуть до революції у розвитку продуктивних сил, створюють умови і можливості для становлення й розвитку вищих форм суспільного виробництва, суспільних відносин людей. Цей процес здійснюється не лише у соціалістичних, але й у найбільш розвинених капіталістичних країнах. Проте виробничі відносини за капіталізму обмежують розвиток предметів праці й техніки. Детермінований капіталістичними ви-

робничими відносинами, розвиток предметів праці, техніки й науки у капіталістичних країнах загострює й поглиблює усі суперечності капіталізму, викриває його ворожість трудовому народу, ставить питання про докорінний злам капіталістичних виробничих відносин, прискорює процес переходу країн від капіталізму до комунізму у світовому масштабі. Тому вихідним моментом справжнього розв'язання проблеми повного розвитку техніки є соціалістична революція, яка встановлює соціалістичні виробничі відносини. Техніка на рівні повної автоматизації означає принципово нову структуру, коли функціонування технічних засобів виступає як безперервний процес виробництва. Створення досконалої техніки, адекватної автоматизації, можливе лише на основі розвитку й удосконалення соціалістичних виробничих відносин.

Загальною закономірністю розвитку техніки є також перехід до нових, більш досконалих технічних систем, принципів й технологічних методів. Тут виявляється декілька тенденцій. Насамперед, перехід до нових технічних систем і принципів відбувається після найвищого досягнення техніко-економічної ефективності системи в цілому. При цьому удосконалення технічних засобів надалі може відбуватися або при відносній стійкості техніко-економічної ефективності, або навіть за її падіння. Тому на сучасному етапі розвитку техніки раціональне виявлення максимальної техніко-економічної ефективності технічних засобів дозволяє перейти до якісно нових, наукових принципів організації виробництва і праці. Головне те, що максимально ефективного використання об'єктивних можливостей у розвитку техніки і її функціонуванні можна досягти лише тоді, коли свідомі керівні діяльність буде детермінована об'єктивними закономірностями розвитку і принципами функціонування самої техніки. Принцип наукової організації виробництва і праці є першорядним народногосподарським завданням, яке відповідає вимогам сучасного науково-технічного прогресу [4, 45].

Розвиток різних галузей техніки і навіть різних технічних пристроїв і систем всередині самих галузей відбувається по-різному і разом з тим при постійній взаємодії. В міру зміни співвідношення емпіричної і раціональної форм розвитку технічних засобів ця тенденція посилюється, оскільки застосування того або іншого винаходу, технічного принципу в одній галузі виробництва поширюється і на інші галузі або на інші технічні пристрої в одній і тій же галузі. В сучасних умовах посилення цієї тенденції розвитку техніки «дасть змогу забезпечити розвиток усіх галузей народного господарства і всіх союзних республік, прискорити зростання життєво важливих галузей і усунути як міжгалузеві, так і внутрігалузеві диспропорції, які за останні роки стали перешкодою в гармонійному розвитку народного господарства» [4, 43].

Корінні якісні зміни в технічних засобах завжди починаються з виробничої техніки і нею ж кінчаються. Промислова революція XVIII—XIX ст. почалась створенням машин у текстильному виробництві й закінчилась винайденням та застосуванням машин у машинобудуванні. Із створенням робочих машин у машинобудуванні було розв'язано суперечність між потребами розвитку великої промисловості і можливостями створення самих машин. К. Маркс вказував, що «...велика промисловість повинна була оволодіти характерним для неї засобом виробництва, самою машиною, і виробляти машини з допомогою машин. Тільки тоді вона створила адекватний їй технічний базис і стала на свої власні ноги» [2, 367]. Головним завданням розвитку техніки на сучасному етапі є виробництво машин і устаткування для комплексної механізації, приладів і засобів автоматизації виробничих процесів [5]. Тільки тоді, коли виробництво машин здійснюватиметься автоматичною системою машин, сучасна науково-технічна революція переросте в промислову і прийде до свого логічного завершення — створення технічного базису адекватного комуністичному способу виробництва. Бурхливий прогрес в сучасних умовах детермінований як розширенням і поглибленням пізнання законів природи, так і вдосконаленням соціально-економічних відносин комуністичного суспільства.

Неухильний прогрес техніки і предметів праці в наш час визначається розвитком енергетики, умінням економічно творити матеріали, які задовольняють потребу різних виробництв і забезпечують високу якість продукції, розширенням таких найновіших галузей промисловості, як радіоелектроніка, атомна енергетика, виробництво чистих і надчистих матеріалів, електронно-обчислювальних машин, синтетичних матеріалів, створенням високопродуктивних технологічних процесів і машин, а також наукових методів управління виробництвом, які підвищують продуктивність суспільної праці. Разом з тим він спирається на найновіші відкриття фізики, математики, кібернетики, біології і інших наук. Наукова розробка всіх цих питань має величезне значення для більш ефективного практичного використання закономірностей розвитку об'єктивних елементів продуктивних сил, для успішного рішення головних завдань розвитку народного господарства СРСР на 1966—1970 роки, поставлених XXIII з'їздом Комуністичної партії Радянського Союзу.

Краткое содержание

Диалектика развития предметов труда и техники осуществляется как постоянное взаимодействие всех структурных элементов производительных сил в общественном трудовом процессе. Неуклонное развитие человеческо-

го труда и техники порождает необходимость последовательного воплощения в технике функций человеческого труда, человеческих навыков, знаний. Объективная логика развития предметов труда и техники базируется теперь на объективной структурно-генетической взаимосвязи высших и низших форм движения материи. Расширение и углубление сферы использования комплексов процессов, связанных с различными формами движения и их закономерностями служит объективной основой функционирования крупномасштабных технических систем. Изменение материального субстрата техники создает возможности для использования новых более мощных и глубоких процессов движения материи, ведет к полной замене субъективного принципа структуры производственного процесса объективным принципом. Объективный принцип структуры производственного процесса приобретает новое качество, становится господствующим только тогда, когда развитая система машин функционирует в форме автоматизации основного рабочего процесса. Узкие рамки капиталистических производственных отношений исключают возможность полного и всестороннего развития техники, становление господствующим объективного принципа производства. Создание совершенной техники, адекватной автоматике возможно только на основе развития и совершенствования социалистических производственных отношений.

ЛИТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 4.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 23.
3. В. І. Ленін, Твори, т. 38.
4. Л. І. Брежнев, Звітна доповідь ЦК КПРС XXIII з'їздові КПРС. К., 1966.
5. Директиви XXIII з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1966—1970 роки. К., 1966.
6. «Правда», 1966, 5 января.
7. Р. В. Гарковенко, «Некоторые теоретические вопросы химизации производства». — «Вопросы философии», 1964, № 8.
8. А. В. Сидоренко, Проблемы комплексного использования минерального сырья. — «Вестник АН СССР», 1961, № 2.

СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІСТА І СЕЛА В СВІТЛІ ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ

Прогрес техніки і перетворення соціалістичного міста

Сучасне місто — складна соціальна структура. На жаль, в радянській філософській і соціологічній літературі проблеми урбанізації вивчаються і узагальнюються недостатньо. Це негативно позначається на практиці радянського містобудівництва, не дає можливості враховувати функції сучасних міст, що веде до елементів стихійності і емпіричності у визначенні перспектив їх майбутнього розвитку.!

Технічний прогрес впливає на всі сторони життя міста — матеріально-виробниче середовище, функції міста, його ритм, інформаційні можливості, побутові умови його населення тощо.

Соціальним критерієм в оцінці соціалістичного міста на-самперед і головним чином є *людина з її матеріальними і культурними потребами*. В умовах соціалізму місто повинно бути місцем радісного і щасливого життя людини, а не ареною, де розгортається урбаністична трагедія, як це спостерігається у капіталістичному світі.

Кожне місто має специфічне, йому властиве *матеріально-просторове середовище*, до якого належать територія, рельєф, особливості ґрунту, кліматичні умови, наявність прісних вод, комунікаційні лінії тощо. Все це необхідно враховувати при плануванні і забудові міста. Прогрес техніки дозволяє значною мірою послабити дію природних умов, але аж ніяк не відмінити їх.

Так, сучасна техніка дозволяє різко зменшити територію, яку займає місто, його площу. Місто не може увесь час зростати в ширину, необхідно економити землю, забезпечувати компактність і оптимальне функціонування міста як *конечного* утворення в просторовому відношенні. Ось чому сучасне місто зростає переважно у висоту. Однак і тут є межі. Наприклад, в Ленінграді, де болотисті ґрунти, висота будинків лімітується приблизно в межах 15 поверхів. У Москві і Києві, де ґрунти сприятливі, повинні створюватись 16—25-поверхові будинки як архітектурна основа міського комплексу. В Заполяр'ї (Воркута, Норильськ і ін.), де існує вічна мерзлота і сильні вітри, висоту міста доцільно обмежити 4—5 поверхами. Особливо слід під-

креслити соціальне значення побудови полярних міст. На нашу думку, тут мають переважати круглі або еліпсоїдальні будинки, для яких не страшні вітер і снігові замети. Усі служби побуту, культурні, медичні, освітні установи слід розташовувати в будинках так, щоб у полярну ніч і хуртовину людині не доводилось виходити на вулицю. Між окремими будинками доцільно побудувати захисні коридори — переходи із скла і пластмас. Звичайно, реалізація цих ідей справа важка. Але це, мабуть, той ідеал полярного міста, до якого повинно прагнути соціалістичне суспільство, щоб створити максимум комфорту для жителів Заполяр'я.

Важливою соціальною проблемою сучасного міста є наукове визначення його *оптимальних* розмірів (за площею і чисельністю населення). Завдання це складне. Його під силу розв'язати лише спільними зусиллями науки про містобудування, кібернетики і марксистської соціології. На порядок денний стає *моделювання* міста, створення кібернетичних моделей, які б відтворювали розміри, структуру і функції міста за оптимальних умов. Нам уявляється найбільш доцільним місто у 2 млн. жителів. Площа такого міста з урахуванням вулиць, проспектів, майданів, парків, будинків може бути в межах 6000—8000 га. Розумною густотою заселення ми вважаємо 10 тис. жителів на 30 га землі, і найбільш сприятливе розташування усіх служб у місті. Таке місто повинно мати усі види міського транспорту, в тому числі і метро, бути великим багатогалузевим господарським і культурним центром. За таких оптимальних розмірів в місті економічно вигідно мати театр опери і балету, цирк, відділення академії наук, десяток великих вузів, картинну галерею, які б задовольняли культурні потреби як населення міста, так і населених пунктів в радіусі 100—150 км.

Місто понад 2 млн. жителів, на нашу думку, буде для життя людей менш зручним. В ньому, як правило, високий ритм життя, багато транспортних незручностей, скупченість населення тощо. Навколо міста у 2 млн. жителів варто створити благоустроєні міста-супутники на 50—100 тис. чоловік, розмежувавши їх одне від одного зеленими зонами, зв'язати з основним містом і між собою автомобільними і залізничними шляхами.

Важливими об'єктами міста є будівлі: промислові, служб побуту, культури, медицини, освіти і, нарешті, житлові будинки. Вони повинні створювати хороший загальний архітектурний ансамбль міста, давати максимум зручностей для праці, побуту, навчання і життя людини. Виробничі будинки і служб сервісу, особливо ті, що будуються тепер, повинні мати запас для майбутньої технічної оснастки принаймні на 20—30 років. А міські вулиці, що нині будуються, повинні враховувати не тільки насиченість їх транспортними засобами, але й інтереси майбутнього транспортного розвитку міста.

З житловими будинками зв'язана доля кожного міського жителя. Техніка будівництва в наш час настільки розвинулась, що в будівництві сила людських рук майже повністю замінена машинами. На будовах з'явилися нові механізми (баштові крани, бульдозери, електромеханізми), нові будівельні матеріали (збірний залізобетон, пластмаси, армоцемент), впроваджуються нові технологічні методи (вібропрокат панелей на станах інженера М. Я. Козлова, монтаж готових блоків тощо). Майданчик по будівництву будинку перетворився по суті на монтажну і збірну площадку, де будинок складається з готових блоків і деталей, створених на заводах будівельної індустрії. Все більшу питому вагу в обробці і оснастці будинків займає хімія. Полімери зробили справжню технічну революцію в будівництві жител. Ось деякі приклади. Як відомо, тепер підлогу роблять переважно із дерева. При цьому, на п'ятиповерховий будинок йде 5—6 га лісу. Якщо врахувати, що в 1970 р. нам потрібно буде покрити близько 500 млн. кв. м підлоги, то для цього потрібно 22 млн. кубічних метрів деревини. Це означало б знищення великих лісних масивів. Розв'язати цю проблему дозволяє хімія. Підлога із полімерів добре себе зарекомендувала. Вона не тільки дешевша і менш трудомістка, але й більш гігієнічна та естетична. Крім того, на 6—8 см збільшується висота приміщення. Полімерні матеріали знаходять широке застосування в оснастці будинків: наприклад, ванна із склопластика важить 17 кг, а чавунна — близько 100 кг. Обробка будівель значною мірою проводиться хімічними речовинами. Правда, робиться це поки що недостатньо. Саме тому, незважаючи на щорічні витрати грошей і праці на фарбування будівель, загальний їх вигляд все ж бажає кращого. Необхідно використовувати барвники з синтетичних смол. Вони водо- і теплостійкі, приваблюють око великою гамою кольорів і відтінків.

Яким ми уявляємо собі житловий будинок у великому місті недалекого майбутнього? Звичайно, він буде високим, мабуть 9—16 поверхів. Вага будинку повинна увесь час зменшуватись за рахунок застосування нових будівельних матеріалів, одержаних за допомогою застосування нових будівельних матеріалів, одержаних за допомогою хімії. Це вигідно економічно і сприятиме створенню красивого архітектурного ансамблю. Враховуючи історичні, місцеві, національні, культурні та інші традиції міста, а також проявляючи новаторство, слід будувати *будинки-комплекси*, в яких буде максимум установ побутового і культурного сервісу. Велику увагу потрібно приділити структурі житла. Планування квартири має бути розумним і доцільним. В квартирі не повинно бути *прохідних* кімнат. Хорошою має бути і кухня. Зараз існує тенденція робити їх дуже маленькими. А деякі київські архітектори пропонують навіть робити кухню-нішу (в будинках для молодожонів). Таку пропозицію

слід відкинути. Кухня для жінки — це друге (після виробництва) робоче місце. Воно повинно бути невеликим за площею (6—10 кв. м), але досить зручним. Кухня-ніша цим вимогам явно не відповідає.

Показником прогресу в житловому будівництві є квартири вільного плану: з розсувними і пересувними перегородками, вмонтованими у стіни меблями і холодильниками, пристроями кондиціонування повітря тощо. Причому, кондиціонуючі пристрої потрібні не лише для південних міст, але й для міст з помірним і холодним кліматом. Якщо тепер ми не можемо забезпечити цим житлові будинки, то в майбутньому слід передбачити при будівництві місце для майбутнього оснащення квартир цими вигодами.

Сучасне місто забудовується вище, зростає також його висота. При цьому важливо не допускати безпорядків і хаосу. Потрібно пам'ятати: будинки зводяться на багато десятків років, на цілі століття. Вони повинні бути добротними і красивими, щоб нам не було соромно перед майбутніми поколіннями.

Під впливом технічного прогресу поступово стираються грані між *центром* міста і його *околицями*. Уже тепер колишні околиці забудовуються великими будинками з усіма побутовими і культурними службами. Спостерігається тенденція до утворення в одному місті декількох центрів. Наприклад, в Києві теперішній Ленінський район залишиться адміністративним і культурним центром міста. В Дарницькому районі створюється центр, обличчя якого визначають Дарницький шовковий комбінат і комбінат штучного волокна зі своїми палацами культури, спортивними майданчиками і професійною орієнтацією населення. У селищі Відрадному створюється медичний центр з його серцевиною — Медичним містечком тощо.

Важливим елементом міського матеріально-просторового середовища є *транспортні артерії* — вулиці і площі, метрополітен, монорельсова дорога і т. п. Які вимоги ставить до них сучасний прогрес техніки? Насамперед, вулиці повинні мати високу пропускну здатність. Тепер використовуються вулиці з твердим покриттям (бут, щебінь, асфальт). В майбутньому міські вулиці і тротуари також матимуть тверде покриття. Однак, для покриття вулиць навряд чи широко застосовуватиметься камінь і асфальт. Уже зараз ясно, що асфальтне покриття коштує дорого, і, як показують деякі медичні дослідження, подекуди впливає на здоров'я людини. Ми вважаємо, що вже тепер необхідно поступово відмовлятися від асфальту і переходити до покриття вулиць і доріг бетонними, а ще краще пластмасовими плитами. Це дозволить перевести на індустріальні рейки шляхове будівництво, набагато здешевити його (плити спеціальної товщини і площі будуть виготовлятися безпосередньо на заводах будівельної індустрії), поліпшити санітарію міста.

Вулиці міста доцільно будувати у вигляді *бульварів*, що підвищить їх пропускі транспортні можливості, забезпечить безпеку руху, створить додаткові вигоди для населення (влітку зелена зона між будинками, а взимку — додаткове місце для звалювання снігу тощо). Звичайно, з економічного погляду для нинішнього покоління це не вигідно: приблизно в 2—3 рази збільшується площа вулиць, зростає вартість їх прокладки. Але з соціологічної точки зору, з урахуванням перспективи розвитку міст це доцільно. При розбивці міських вулиць важливо враховувати необхідність найбільш доцільного благоустрою міста, використання комунальної техніки для його очистки, проблему підвезення вантажів на підприємства і в магазини, а також утилізації сміття. До речі, в місті, де понад один млн. жителів, обов'язково необхідно мати спеціальну *фабрику по переробці сміття*. Це повинно бути сучасне хімічне підприємство з відповідним виробничим профілем (наприклад, виготовлення пакувальних матеріалів). Ціnnий досвід в цьому відношенні має столиця ЧССР — Прага. Він гідний наслідування нашими містами.

Говорячи про міські вулиці, не можна лишати поза увагою *парковку міського транспорту*. Нині проблема парковки автомобілів назріла хіба що в Москві. В інших великих містах автомобілів поки що так мало, що вони порівняно легко можуть робити зупинки в будь-якому місці, на розсуд водія. Однак, справа йде до дальшого насичення міських вулиць транспортом. Природно, виникнуть зони, де на вулицях не можна буде зупинятися транспорту. Про це необхідно потурбуватися уже тепер. Ми вважаємо, що одночасно з будівництвом житлових будинків у великих містах (на центральних вулицях) слід будувати багатопверхові *гаражі-паркінги* для автомобілів. Спочатку вони можуть використовуватись як колективні гаражі, а з часом як платні стоянки автомобільного транспорту (в першу чергу легкових машин — державних і особистих). Висловлена пропозиція — не мрія про далеке майбутнє. Практичну потребу в міських стоянках ми уже відчуваємо в Москві, а через 5 років будемо відчувати у Києві і інших великих містах.

Невід'ємним елементом міста є *парки, зони відпочинку і спорту*. Це справжні легені міста. Основна соціальна функція парків — бути центрами чистоти і відпочинку, зближувати міське життя з природою, послаблювати дію негативних наслідків сучасної технізованої міської цивілізації. Інженери-економісти нерідко вважають парки і зони відпочинку другорядною справою, а то й просто розкішшю. Зовсім по-іншому підходять до них соціологи. Парки і зони відпочинку життєво необхідні для жителів міста. Їх потрібно створювати не лише за містом, але й у центрі міста, навіть всередині підприємства, тобто всебічно

сприяти наближенню їх до людини, в яких би умовах (виробничих чи побутових) вона не перебувала.

Істотний вплив робить сучасний технічний прогрес на *на-родногосподарське функціонування міст*. З погляду виробничих функцій всі міста можна поділити на дві групи — *монофункціональні* (Братськ, Сумгаїт, Лисичанськ, Кремгес та ін.) і *поліфункціональні* (Москва, Ленінград, Київ, Свердловськ, Харків та ін.). Перші мають вузьку економіко-технічну спеціалізацію, другі — мають широкий виробничий профіль. Градація міст за цим принципом дуже важлива, бо дозволяє визначити провідну професійну спрямованість населення, а, звідси, більш конкретний і глибокий підхід до організації їх медичного, освітнього і культурного обслуговування. Технічний прогрес веде до того, що зі зростанням чисельності населення і числа виробництв монофункціональні міста поступово перетворюються на поліфункціональні. В монофункціональних містах ми маємо справу, головним чином, з робітничим класом, згуртованим у виробничі колективи. В поліфункціональних містах високий процент службовців, до яких повинні застосовуватись дещо інші методи виховання і організації.

Найважливіші напрямки технічного прогресу (суцільна електрифікація, автоматизація, хімізація тощо) визначають функціональну спрямованість міст, адже нині осередками технічного прогресу виступають насамперед міста.

Перейдемо до розгляду *інформаційних можливостей* міста в світлі науково-технічного прогресу. Характерною рисою міського соціального життя є виробнича ознака об'єднання і організації людей. Як трудівники, жителі міста розподілені по підприємствах і закладах. Там вони проводять значну частину часу, там проявляють свої трудові і моральні якості. Напевне, з цього завжди слід виходити при проведенні виховної роботи, при вихованні ініціативи і активності населення. Відповідне значення має також територіальна ознака, але це не головне. Адже ми часто навіть в обличчя не знаємо людей, які живуть з нами в одному будинку, не знаємо, що відбувається в сусідній квартирі. Не випадково міськрада не могла б управляти містом, не спираючись на виробничі підприємства, заклади і організації. І все ж місто є єдиним цілим, незважаючи на відокремленість його жителів по окремих квартирах.

Спілкування між людьми можна поділити на два види: *професійне* і *позапрофесійне*.

Перше організувати легше, цьому сприяє професійна зайнятість відповідної кількості людей у колективі. Ми вивчаємо психологію, мораль, естетичні смаки таких професійних груп, способи спілкування їх між собою. При цьому одержуємо дуже цінний соціологічний матеріал для організації і найбільш доцільного функціонування професійних колективів.

Позапрофесійне спілкування дуже різноманітне, мало вивчене, і разом з тим досить важливе для всього суспільства.

Сучасне місто має багато засобів інформації і спілкування людей. Вони стали можливі, завдяки технічному прогресові (преса, радіо, телебачення, телефон, пошта, телеграф і т. ін.). Але насиченість засобами інформації ще недостатня. Щоб підвищити інформаційну службу в місті, необхідно мати чітко працюючий транспорт, суцільну радіофікацію і телефонізацію і забезпечення кожної сім'ї (хоча б для початку) газетою чи журналом. Що стосується радіофікації і охоплення громадян підпискою на газети, нам здається, що тут робиться багато. Потрібно тільки розширювати і прискорювати цю роботу. Однак зовсім невітні справи з *телефонізацією* населених пунктів. І труднощі тут не стільки технічні, скільки соціальні. З боку працівників Міністерства зв'язку СРСР проявляється подекуди невірне і соціально шкідливе уявлення про телефон як засіб розкоші. Звідси телефонізація штучно гальмується, існує неімовірний бюрократизм у ставленні до людей, які бажають за свої ж гроші провести собі квартирні телефони. 22 березня 1964 р. в «Известиях» опубліковано інтерв'ю з відповідальним працівником Міністерства зв'язку СРСР, з якого ясно, що єдина автоматизована мережа зв'язку СРСР уявляється деякими відповідальними працівниками якимсь мало не космічним дивом. Адже така система вже існує, наприклад, у Франції та інших країнах. Нам обіцяють ЕАСЗ десь після 1970 р. Неприємно, але факт, що навіть телефонізація міст відбувається дуже повільно. А між тим, суцільна телефонізація міст — один з важливих шляхів підвищення їх інформаційних можливостей.

Назріла потреба написати солідну марксистську монографію «Сучасне місто» (соціологічна література про місто в нашій країні небагаточисельна. Це переважно невеликі статті журнального або газетного плану. В той же час за кордоном багато соціологів займаються проблемами міста). Можливо її під силу написати кваліфікованому колективу авторів, що складався б зі спеціалістів в галузі соціології, архітектури, будівництва, кібернетики, комунальної гігієни, психології, теорії виховання, теорії управління виробництвом, культури. Сучасне місто, яке стало основним осередком науково-технічного і соціального прогресу, заслуговує того, щоб його проблеми вивчалися і узагальнювалися усіма, хто вболіває за досягнення і перспективи людської цивілізації.

Прогрес техніки і перетворення соціалістичного села

В Радянському Союзі нараховується понад 700 тис. сільських населених пунктів, а сільське населення становить понад 100 млн. чол. [1, 3—5].

Безперервний технічний прогрес, нові способи використання природних ресурсів висувають підвищені вимоги до розселення населення країни і зумовлюють необхідність будівництва нових і реконструкції старих населених пунктів.

Чисельне зростання населення в селах, їх територіальний і функціональний розвиток породжують ряд важливих соціальних проблем. Соціалістичне суспільство не може байдуже ставитись до процесів, які відбуваються на селі. Воно повинно глибоко знати їх і свідомо спрямовувати (оптимальність управління). Певне, в найближчому майбутньому нам необхідно створити *кібернетичну модель села* (подібно до моделі міста), яка б враховувала найважливіші компоненти сільського життя і механізм їх взаємодії.

Територіальна ознака розселення і взаємозв'язку між людьми є найважливішим критерієм сільського життя. Якщо розглянути село з погляду його структури і соціальної сторони, то можна виділити для вивчення таке: а) матеріально-просторове середовище; б) функціональну спрямованість села; в) форми спілкування жителів; г) засоби зв'язку і інформації; д) побут; е) культурно-освітнє обслуговування сільського населення.

Технічний прогрес істотно впливає на сільське життя, в першу чергу це стосується виробничих будівель — тваринницьких будівель, складів і т. п. Житлові будинки набагато повільніше зазнають технічних перетворень. А тому необхідно різко підвищити якість житлового будівництва на селі, реконструювати села, створити в них сучасні одно- і двоповерхові будинки під непромокальною покрівлею, електрифікувати і радіофікувати їх, забезпечити санітарно-побутовими службами. Держава і громадські організації повинні широко заохочувати будівництво 2- та 5-кімнатних індивідуальних будинків сучасного типу, надаючи їм вигляду інженерних споруд, а усьому селищу вигляд архітектурного ансамблю. Необхідно з допомогою архітекторів покінчити з безсистемністю і безплановістю в забудові сіл. Невірно думати, що архітектор — виключно міська професія. Сучасний технічний прогрес, перетворюючи село, робить архітектурну професію всеосяжною.

Важливою соціальною проблемою розвитку соціалістичного села є визначення його *оптимальних* розмірів. Від розумного вирішення цього питання залежить багато (генеральний план забудови села, його господарська орієнтація, довжина вулиць і насиченість їх сучасними транспортними засобами, створення побутових і культурних служб і т. п.). Нині сільські населені пункти дуже різні за чисельністю населення — від кількох десятків до кількох тисяч чоловік.

Нам здається, що оптимальний розмір села за кількістю жителів повинен становити близько 8000 чол. В такому селі є реальні можливості мати більшість побутових і культурних

служб для задоволення потреб населення (хлібопекарня, лазня, ательє мод, майстерні по ремонту взуття і одягу, середня школа, поліклініка, поштове відділення, радіовузол, кінотеатр і т. п.). Внаслідок технічної реконструкції громадських і житлових будинків, прокладання вулиць з твердим покриттям, створення зон спорту і відпочинку село поступово перетворюватиметься в селище міського типу, а потім і місто. При населенні понад 15 тис. чоловік і наявності міських інженерних споруд населений пункт можна вважати містом. Питання про розміри села, селищ міського типу і малих міст має важливе практичне значення: адже ми нині часто зустрічаємося з фактами, коли штучно і передчасно (на підставі постанови) велике село раптом перетворюється у місто. Звичайно, люди можуть назвати село містом, але від цього нічого не зміниться. Адже, щоб це дійсно сталося, необхідні складні інженерно-технічні перетворення на селі, глибокі зміни його народногосподарських функцій.

Невід'ємним складовим елементом і міста і села є територія, на якій вони розташовані. Звідси важлива соціальна проблема — господарське, розумне використання землі. Для села земля важлива не тільки як його просторове середовище, але й як об'єкт застосування сільськогосподарської праці і показник виробничої орієнтації жителів.

Радянський Союз має величезну територію — 2240,2 млн. га. У деяких людей цей факт породжує шкідливу думку: землі, мовляв, багато, на всіх вистачить. Звідси неймовірне марнотратство її, що шкодить усьому суспільству.

Разом з тим, підрахунки показують, що орної землі в країні всього 225,8 млн. га, тобто не так багато (трохи менше 1 га на душу населення). Щорічно для потреб будівництва (міста, промислові об'єкти, греблі) витрачається близько двох мільйонів гектарів [2, 3]. Це створює загрозу зменшення кількості орних земель. Вихід з цього становища слід шукати, по-перше, у збільшенні щільності забудови міст, підвищенні їх висоти; по-друге, у більш компактній забудові населених пунктів; по-третє, у використанні для будівництва тільки земель, які не придатні під рілля. Наївно думати, що досить прийняти закон, який заборонив би будувати на орних землях, все буде гаразд. Необхідно привести в дію економічні важелі. Ми вважаємо доцільним встановити *плату* за землю, на якій буде проводитись будівництво. Може виникнути питання: хто у кого повинен купувати землю, адже вона державна. Якщо земля знаходиться в користуванні колгоспу, то йому слід платити, а якщо у держави, то гроші потрібно вносити на рахунок державного банку. Давно назріла потреба створити *земельний кадастр*, оцінити усі наявні у нас землі, а потім розумно їх використовувати. Потрібна диференційована грошова оцінка (погектарно) різ-

них за родючістю земель. На її основі будівельні організації будуть змушені виплачувати компенсацію державі за використання землі для сільськогосподарських потреб. Така міра, звичайно, зумовить здорожання будівництва, але це врятує цінні в сільськогосподарському відношенні мільйони гектарів землі. Будівельникам доведеться вишукувати найбільш дешеві або непридатні для сільськогосподарського виробництва землі, а також шляхи оптимальної забудови земельних ділянок. Сучасна будівельна техніка дозволяє використати для забудови землі, які раніше вважалися непридатними (засипання ярів, намивання ґрунту, викорчовування чагарників, осушення боліт і т. п.). Існує й інша соціальна проблема, зв'язана з землею. Це — піклування про підвищення родючості землі. Цьому допомагає хімізація сільського господарства (мінеральні добрива, хімічні засоби боротьби з бур'янами і т. п.).

Прогрес техніки дозволяє істотно перетворювати вулиці і шляхи в сільській місцевості, що повинні покриватися твердим покриттям. Ми вважаємо недоцільним форсувати спорудження асфальтових шляхів. З одного боку, це неекономічно, а з другого, — не відповідає прогресивній технології шляхового будівництва. Необхідно вже зараз передавати у села готові відрізки шляхів із залізобетону, а на місцях організовувати їх профілювання і монтаж.

У зв'язку із зростанням у сільських населених пунктах транспортних засобів і хаотичності вуличного руху, в них почастішали шляхові пригоди. Тому Міністерству автомобільного транспорту і шосейних шляхів потрібно по-справжньому взятися за впорядкування руху автотранспорту у сільській місцевості, встановленням шляхових знаків і т. п.

Під безпосереднім впливом технічного прогресу перебуває *виробнича функція* села. Поліпшенню її заважає відсутність розвиненої і стійкої спеціалізації господарства. Тільки в радгоспах та деяких передових колгоспах спостерігається господарська спеціалізація окремих населених пунктів (тваринництво, овочівництво, вирощування технічних культур, птахівництво і т. п.). Технічний прогрес наполегливо вимагає спеціалізації господарства, а, отже, і спеціалізації виробничого функціонування сіл.

Існує думка, згідно з якою кожному населеному пункту слід мати власні служби з усіх чи з основних видів обслуговування. Така думка непереконлива. Навряд чи доцільно мати ательє по ремонту одягу в кожному селі. Мабуть, варто створювати більшу кількість пересувних ательє, магазинів і т. п. Сучасна техніка дала населенню автофургони — холодильники, автомагазини, агітмашини, пересувні кінопроектори тощо. При наявності хороших шляхів між селами одна автолавка може за один день обслужити 3—4 села, а це означає, що за тиждень — вона об-

служить середній за розмірами сільський район. *Пересувні* служби сервісу в сільській місцевості відіграють виключно важливу роль у подоланні істотних відмінностей між містом і селом в сфері побуту і культури.

Прогрес науки і техніки підвищує *інформаційні* можливості не тільки міста, але й села. Слід вважати обов'язковою суцільну радіофікацію усіх сіл і усіх без винятку житлових будинків, а також вирішити проблему суцільної телефонізації сіл (не тільки будинків сільрад і правлінь колгоспів, але й медичних пунктів, клубів, бібліотек і квартир, тих, хто цього забажає). Нині переважаючим фактором спілкування в селі є *особисте* спілкування між жителями. Але з зростанням території села і чисельності його населення все більшого значення набувають технічні фактори спілкування між людьми. В цьому відношенні село поступово наближається до міста, де особисте спілкування відбувається головним чином між *знайомими* людьми.

Про ліквідацію соціально-економічних відмінностей між містом і селом в ході будівництва комунізму

Технічний прогрес (особливо автоматизація і нова технологія) скорочує число людей, які зайняті у виробництві. Виникає проблема зайнятості робочої сили як у місті, так і на селі. У великих містах (Київ, Харків, Дніпропетровськ тощо) відбувається надмірна концентрація промислових об'єктів, що вимагає додаткової робочої сили. Але, незважаючи на це, є багато людей, особливо серед молоді, які по-справжньому не займаються суспільно корисною працею. Керівники підприємств, а ще більше будов, в масових масштабах залучають до роботи населення з інших міст і поблизу розташованих сіл. Створюється штучна міграція населення зі спрямованістю «село — місто». Більшість цих людей осідає в місті, їм потрібно надати квартиру, постійну роботу, забезпечити дітей дошкільними закладами і т. п. Таким чином, створюються нові житлові і побутові труднощі, яких і без того вистачає у великих містах. Господарників таке становище мало турбує. Вони керуються вузько виробничими інтересами, а як це впливає на загальне функціонування великих міст, їм, як правило, байдуже. Щодо соціологів, то їх турбує ця тенденція. Адже збільшується чисельність населення міста, що зрештою (через декілька десятиліть) може привести до утворення міста-гіганта. Урбанізація — явище суперечливе, з перевагою негативних наслідків і для жителів міст-гігантів і для всього суспільства. Чи спроможне соціалістичне суспільство послабити тенденцію

до урбанізації? Безумовно. І тут є декілька шляхів. Це, насамперед, розумне розташування продуктивних сил країни, відсутність надмірної концентрації виробничих потужностей у великих містах. В новій п'ятирічці економічна політика Радянської держави щодо міст буде така. Будівництво нових промислових підприємств здійснюватиметься у середніх і невеликих містах, де є сировинні і трудові ресурси; у великих містах розвиток промисловості відбуватиметься за рахунок більш повного використання виробничих потужностей і економічно доцільної реконструкції діючих підприємств, а також активного будівництва служб сервісу [4].

Невідкладним соціальним завданням є забезпечення повної зайнятості населення в малих і середніх містах. Необхідно розумно використовувати транспортні можливості міст. Робітник не обов'язково повинен жити в мікрорайоні свого підприємства. При добре налагоджених автомобільних, залізничних зв'язках робітники можуть жити в радіусі 30—40 км від підприємства. На жаль, наші підприємства погано використовують цю можливість. Адже набагато легше побудувати автомобільний шлях і щоденно возити людей на роботу і з роботи в приміські селища, ніж побудувати в місті для них житло і забезпечити їх побутовим і культурним обслуговуванням. І для робітників зручніше: дорога на роботу буде займати в обидва кінці одну годину (нині трудящі витрачають на транспорт 1,5—2 год. щоденно в обидва кінці), а житимуть вони серед природи, подалі від шуму і кіптяви великого міста. Нарешті, по-третє, це використання різних юридичних, моральних та інших факторів з метою обмеження росту великих міст, насамперед, чисельності і скученості населення.

В малих містах існують свої проблеми і труднощі. Тут, як правило, є зайві робочі руки. Це зумовлюється масовою міграцією населення із села до міста. На великій відстані сільському жителю одразу переміститися важко. При цьому важливе значення відіграє не лише матеріальний, а й психологічний фактор (прив'язаність до садиби, будинку, городу). У невеликому місті колишньому селянинові пристосуватись легше і матеріально, і психологічно, і морально. Саме тому осідання колишніх селян відбувається головним чином у невеликих містах. Нерідко тут постає проблема зайнятості населення (Луцьк, Дрогобич, Біла Церква і ін.). Навіть спеціалістам з середньою і вищою освітою нелегко знайти роботу. Звідси постає необхідність розширяти промислове виробництво у невеликих містах і селищах міського типу. Саме тут успішно можуть створюватись виробничі осередки агропромислових комплексів. Невеликі міста можуть і повинні стати місцем широкого розвитку гідропонічного виробництва рослинної продукції. Гідропоніка — нове слово сучасної науки і технічного прогресу. В гідропонічних теплицях і баштах

рослини вирощуються у штучно регульованих умовах. Дозрівання рослин відбувається раніше на 30—50 днів, ніж у відкритому ґрунті. Гідропоніка забезпечує стабільний врожай, вона не боїться морозів, посух, вітру тощо. Гідропоніка є мікромасштабним промисловим землеробством. Звичайно, вона не може і не ставить завдання замінити традиційне рільництво, але вона істотно доповнює інтенсивне землеробство. Розміщуючи гідропонічне виробництво (насамперед овочів) у невеликих містах, ми одразу ж вирішуємо кілька соціальних проблем: підвищуємо трудову зайнятість міського населення, поліпшуємо виробництво і постачання населення свіжою рослинною їжею; збільшуємо промислове і сільськогосподарське виробництво завдяки використанню індустриальних методів ведення рільництва. Немає сумніву в тому, що гідропоніка буде розвиватися і в селах. Але тут її розвитку заважатиме нестача електроенергії, водопровідного постачання, технічно грамотних кадрів. Нам здається, що гідропонічні виробництва на селах протягом найближчого десятиліття будуть явищами поодинокими. Масовими вони можуть стати лише у невеликих містах і селищах міського типу.

В селах технічний прогрес веде до масової заміни ручної праці машинною. З одного боку, це свідчить про індустріалізацію сільськогосподарської праці, а з другого боку, скорочується зайнятість сільського населення. Значна частина його мігрує в міста (переважно молодь і працездатні середнього віку). В селі залишаються головним чином люди похилого віку та діти, але кількість останніх також зменшується. Ця тенденція має негативні наслідки для суспільства. Може скластися таке становище, коли на селі не залишиться достатнього мінімуму населення, спроможного рухати вперед сільськогосподарське виробництво. Якщо до цього часу така ситуація не наступила, то лише завдяки технічному прогресу, машинам з їх високою продуктивністю. Прогрес техніки, перспективи розвитку сільськогосподарського виробництва висувують серйозну соціологічну проблему: яке повинно бути процентне співвідношення між людьми, зайнятими в промисловості і сільськогосподарському виробництвах, або, іншими словами, скільки повинно бути міських і сільських жителів. Нам здається, що чисельність населення, зайнятого в сільському господарстві, повинна становити 20—25% загальної чисельності населення країни, звичайно при умові комплексної механізації соціалістичного сільського господарства. Нині сільське населення становить понад 40% і декому може здаватися, що процес відпливу населення із села в місто не являє собою соціальної небезпеки. Однак, ми не можемо жити лише інтересами сьогодення, а повинні дивитись в майбутнє. Соціалістичне суспільство повинно невідкладно проводити в життя систему економічних, технічних, юри-

дичних і моральних заходів, спрямованих на стабілізацію сільського населення. Мається на увазі зразкове матеріальне заохочування сільськогосподарської праці, ліквідація існуючого розриву в продовольчому постачанні між містом і селом, популяризація сільськогосподарських професій, виховання любові до землі і поваги до людей, які на ній працюють тощо. Багато труднощів є також у забезпеченні рівномірної цілорічної зайнятості тих людей, які нині живуть на селі і працюють у сільському господарстві. Так, у 1962 р. кожним колгоспником України в середньому вироблено 195 людиноднів, а в Закарпатській області — тільки 124. Отже, для виробничих цілей використовується половина року, а то й менше. При чому винні тут не стільки самі колгоспники, а правління артілей, що можуть забезпечити лише сезонну зайнятість населення. Зауважимо, що ліквідація сезонності і забезпечення порівняно рівномірної цілорічної зайнятості сільських працівників — загальнодержавна проблема, особливо на цілині, де зайнятість працівників становить 3—4 місяці на рік. Розв'язати цю проблему може технічний прогрес і агропромислові комплекси. Деякі передові колгоспи України уже нагромадили в цьому відношенні позитивний досвід. Так, колгосп «Пам'ять Леніна» Коростишівського району на Житомирщині побудував у 1960 р. свій овочеконсервний завод. Витрати на будівництво цього заводу окупились за один рік. На заводі *постійно* зайнято понад 100 чоловік і це значно сприяє ліквідації сезонності праці в колгоспі [5, 154].

Ідея створення агропромислових об'єднань вперше висунута в Програмі КПРС. Агропромислові комплекси — це усереднені виробничі об'єднання, які поєднують елементи сільськогосподарських підприємств і підприємств переробної промисловості. Агропромислові комплекси сприяють скороченню сезонності, більш дбайливому використанню виробничих потужностей і робочої сили, технічному оснащенню села. Утвердження в житті агропромислових об'єднань сприятиме також реалізації закону економічної і технічної оптимальності в сільському господарстві. Що стосується майбутнього міст і сіл, то агропромислові комплекси слід розглядати як виробничо-технічні передумови ліквідації соціально-економічних відмінностей між містом і селом у нашій країні. Вже в сучасних умовах технічний прогрес дозволяє підтягувати матеріально-просторове середовище села до рівня міста; зближувати народногосподарське функціонування соціалістичних сіл і міст. Цей прогрес відбувається одночасно з перетворенням сільськогосподарської праці в різновид індустріальної. Дальше зближення соціалістичного села з містом йтиме через підняття побуту і культури жителів села до рівня побуту і культури жителів середнього міста. Всебічна електрифікація сільського побуту, створення науково обгрунтованої системи побутових і культурних служб на селі, розвиток

у ньому культурної торгівлі усіма необхідними для населення промисловими і продовольчими товарами, організація відпочинку і культури сільських жителів за зразком жителів середнього міста — ось реальні канали ліквідації істотних відмінностей між селом і містом в ході будівництва комунізму.

Краткое содержание

Одним из важнейших социальных последствий современного технического прогресса является его воздействие на структуру, внешний вид и социально-экономическое функционирование города и деревни. В статье анализируется влияние технического прогресса на материально-пространственную среду города и деревни, их функциональную направленность, формы общения жителей, средства связи и информации, быт и культурное обслуживание городского и сельского населения. Обосновывается оптимальный размер города с населением в 2 млн. чел., анализируются важнейшие социальные факторы жизни города и деревни в СССР. Сделана попытка осмыслить опыт работы агропромышленных комплексов на Украине, их значения в решении такой важной социальной задачи, как стирание социально-экономических различий между городом и деревней в условиях советского общества.

ЛІТЕРАТУРА

1. Директиви XXIII з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1966—1970 рр., К., 1966.
2. С. А. Ковалев, Сельское расселение, изд. МГУ, М., 1963.
3. С. Лященко. Хозяйственный подход.— «Известия», 31 октября 1964 г.
4. П. Першин, М. Паламарчук, Удосконалювати розміщення продуктивних сил республіки.— «Комуніст України», № 3, 1962.
5. О. Нестеренко, Науково-економічні основи будівництва комунізму в СРСР, К., 1963, стор. 154.

ПРО СПЕЦИФІКУ «ВІДЧУЖЕННЯ» ПРИ СОЦІАЛІЗМІ

Докорінні зміни життя народу, що відбулися за півстолітнє існування Радянської влади зумовили поступове подолання «відчуження» в нашій країні. Цей складний історичний процес свідчить про успішне формування нового суспільства і нової людини. Глибоке пізнання закономірностей виникнення і розвитку «відчуження», його ліквідації в період становлення комуністичної суспільної формації — важливе завдання марксистської соціології.

Вперше розкрили соціальну природу «відчуження» і причини його появи К. Маркс і Ф. Енгельс. Вони підкреслювали, що «відчуження» — поняття не однопланове. Є «відчуження» у формі опредмечування, тобто таке, що виступає як прояв сутності людини, наслідок її діяльності по олюдненню природи. Ця форма «відчуження» існуватиме доти, доки існуватиме людське суспільство. Є відчуження як прояв розумової діяльності людини. Думка виступає як форма «відчуження» людини і доти, поки людина існує як мисляча, розумна істота їй органічно притаманна ця форма «відчуження».

Однак, крім цих природних, власне людських і в цьому смислі вічних форм «відчуження», притаманних людині, як родовому явищу, Маркс виділяє і історично минуле «відчуження», що, безпосередньо залежить від ступеню розвитку продуктивних сил та експлуататорської сутності капіталістичного ладу і виступає насамперед у формі «відчуження» праці. Для буржуазних філософів і соціологів характерна неспроможність історичного підходу до цього типу «відчуження». Так, теоретик католицизму Доменах оголошує, що «відчуження» фатальне явище для людства, що виникло із пекла людського світу, із нещастя, яке кориниться в людині, нещастя якого — експлуатація — є тільки одним і не гіршим аспектом [19]. Позбавитися «відчуження» на цьому світі, на його думку, неможливо. З закликом — не думати про «розвідчуження» виступив під час дискусії з цього питання на сторінках французького журналу «La pondelle critique» Луї Альтюсор.

На думку американського соціолога Еріха Фромма, «від-

чуження» не має класових коренів і є природним наслідком технічного прогресу, шукати шляхи його подолання даремно.

У праці «Проблема відчуження у буржуазній філософії і фальсифікатори марксизму» Є. М. Ситніков викриває спроби ряду буржуазних теоретиків затушувати класові причини «відчуження», відійти від питання про шляхи його подолання.

В останні роки в буржуазному світі пробивається і друга тенденція — довести, що відчуження можна подолати на ґрунті капіталізму. Саме про це пише Бертран Рассел у книзі «Влада і особа», опублікованій у 1960 р. З його точки зору досить зробити працю кожної людини цікавою, щоб «відчуження» перестало бути реальністю. Подібної думки дотримується і французький теоретик Моріс П'єр у своїй книзі «Сучасна теорія експлуатації і праці», опублікованій у 1960 р. На його думку, потрібно створити «гуманну економіку» без знищення приватної власності і цим досягти подолання «відчуження».

К. Маркс в «Економічно-філософських рукописах 1844 року» і в ряді наступних праць [2, 3] підкреслює, що продукти людської діяльності перетворюються у «відчуження» тільки при відносинах, що ґрунтуються на приватній власності на знаряддя і засоби виробництва. Він особливо яскраво показав непривабливий, дегуманізуючий характер «відчуження» в капіталістичному суспільстві, де трудяща людина змушена продавати свою робочу силу, по суті втрачати себе. Виробник матеріальних благ поставлений капіталістичними умовами життя в таке становище, що процес «відчуження» стає одночасно і процесом «самовідчуження». Тут праця виступає як виключення робітника із дійсності, а опредмечування — як втрата предмета, освоєння предмета — як «відчуження і самовідчуження» [1, 561].

В цьому суспільстві праця існує поза її творцем і незалежно від нього, як щось йому чуже і вороже. Праця принижує робітника до рівня придатка машини, вона прирікає людину на муки, позбавляє робочий процес змістовності, «відчужує» духовні сили робітника. Речові засоби праці поневолюють людину, яка продала свою робочу силу, виступаючи як приватна власність, капітал. Відчужена трудова діяльність контролює поведінку людини як персоніфікована в капіталістичній владі речей [3, 833]. В процесі «відчуженої» праці людина не може почувати себе щасливою, вільною. Вона в силу необхідності підкорюється впливу «відчуження» і «самовідчуження». Внаслідок цього у людини народжується огида до своєї «сутності» — трудової діяльності. Таке неприродне ставлення людини до трудової діяльності є наслідком дегуманізуючого впливу «відчуження». Цей вплив поширюється і на інші сфери діяльності людини. Причиною цього «відчуження» і самовідчуження є експропріація безпосередніх виробників від засобів виробництва.

Марксизм вчить, що людина віддана в рабство речам і за-

знає ще більшого приниження, коли виступає в ролі споживача, користувача речами. Потреби людини набувають характеру утилітарних, часто примітивних. Саме в них, у їх беззмістовності і примітивності виражається панування уречевлених сил над людиною. У капіталістичному суспільстві людина поставлена в такі умови, що сама відчужує себе від тих благ, які створює. Тут не самовідчужуватися людина не може, бо інакше перестане існувати фізично. Ось чому «відчуження» праці веде до втрати людиною її власної сутності, до негативного ставлення до праці і цим свідчить про втрату нею самої людської функції.

Для усунення дегуманізуючого людини «відчуження» необхідна «комуністична дія» [1, 606], якою є пролетарська революція, що відкриває епоху виникнення комуністичної формації. Подолання дегуманізуючого впливу на людину «відчуження» — насущне завдання сучасності. Карл Маркс у своїх працях вказав шлях подолання «відчуження» і створення найбільш сприятливих умов життя суспільства. Зв'язуючи процес «відчуження» з певним рівнем розвитку продуктивних сил і приватною власністю на засоби виробництва, К. Маркс тим самим указав і шляхи його подолання. Саме в знищенні приватної власності він бачив неодмінну умову, яка забезпечує розвиток людської особистості, багатства і різносторонності прояву людської «сутності».

Марксизм теоретично обґрунтував історичну закономірність революційної зміни приватновласницького суспільства полярно протилежним йому суспільним ладом. Таким суспільним ладом Маркс називає комунізм, як реінтеграцію або повернення людини до самої себе [1, 583]. Комунізм як позитивне скасування приватної власності на знаряддя і засоби виробництва, а отже, як скасування «самовідчуження» людини і всіх наслідків відчуження і є тією формою суспільного устрою, яка створює найбільш сприятливі умови для нормального привласнення людської «сутності» людиною і для людини [1, 588].

Пролетарська революція, утверджуючи владу робітничого класу, ліквідує всі форми експлуатації, тим самим і розвідчує людину.

«Розвідчуження» — складний історичний процес, який відбувається у суспільстві в період його переходу від капіталізму до комунізму. Він викликає великий інтерес не тільки у нашій країні, але далеко за її межами. В ході обговорення доповідей і повідомлень на радянсько-японському симпозиумі в січні 1966 р. [6], на симпозиумі «Людина в соціалістичному і буржуазному суспільстві» в березні 1966 р. [7], на XIII міжнародному філософському конгресі в Мехіко [8] були висловлені різні думки відносно «розвідчуження» і зокрема, про долю «відчуження» при соціалізмі. На цих симпозиумах були викладені різ-

ні точки зору з цих питань. Одна група вчених вважає, що залишкові явища «відчуження» існують при соціалізмі, де відбувається прискорений процес їх ліквідації, друга група доводить наявність «відчуження» в соціалістичному суспільстві, де воно виступає не тільки залишком капіталізму, але й відновлюється інколи у вигляді бюрократизму, культу особи, релігії і т. п. і третя група доводила, що «відчуження» неприйняте для соціалістичного суспільства, де відсутня приватна власність на засоби виробництва. Прибічником цієї точки зору на симпозіумі виступили А. А. Зворикін, Ю. А. Левада, В. А. Малинін, Г. С. Батищев та інші [7]. Обмеження «відчуження» вузькою характеристикою певних процесів, властивих лише капіталізму, позбавляє категорію «відчуження» її загального характеру.

З цих питань виступив і польський філософ-марксист Адам Шафф. На сторінках польського журналу «Nowi drogi» (№ 12, 1965 р.) були опубліковані матеріали дискусії за його книгою «Marksizma jednostka ludzka» («Марксизм і людська особистість»). Проте при всьому тому інтересі, який викликають праці А. Шаффа з проблеми людської особистості і проблеми «відчуження» зокрема, слід погодитися з думкою М. Гуса [7], що автор, на жаль, у викладі «загального закону алієнації» по суті приєднується до буржуазних соціологів. Адам Шафф дав дещо абстрактне трактування «відчуження», позбавив класової гостроти питання про «розвідчуження» і, незважаючи на його заяву в ході дискусії, що своєю працею він намагався дати творчу розробку положень марксизму, по суті відійшов від марксистського трактування категорії «відчуження». Леон Клішко в ході дискусії відзначив, що А. Шафф лише побіжно використовує теоретичні досягнення марксизму в працях В. І. Леніна і в практиці соціалістичного будівництва. Багато його міркувань про закон «загальної алієнтації» теоретично не обґрунтовані [7].

Цікава позиція з питання про подолання «відчуження» прогресивного японського філософа Рисаку Мутай, який у своїй книзі «Цілісна людина і гуманізм» [15, 58—87] з марксистських позицій аналізує категорію «відчуження» і приходить до висновку, що основна причина існування «відчуженості» криється в приватній власності на засоби виробництва. Він яскраво показав, що звільнення людини від дегуманізуючого «відчуження» означає взаємне згуртування трудящих і повернення їм радості, яка настане при усуненні причини, що викликає «відчуження». Рисаку Мутай справедливо твердить, що об'єднання людей на нових соціально-економічних засадах приведе до реалізації «сутності» цілісної людини.

У праці «Відчуження і гуманізм, Маркс і його клерикальні критики», опублікованій у ФРН за редакцією німецького філософа Г. Рейнхардта, доводиться, що «відчуження» переборюється лише при створенні комуністичного суспільства. Тільки з пе-

ремогою соціалістичних виробничих відносин у всіх галузях народного господарства, твердиться в книзі, відпаде соціально-економічна основа «відчуження». Автор приходить до правильної думки, що тільки з ліквідацією економічного «відчуження» виникають умови для ліквідації політичного «відчуження», створюється єдність держави і народу. Соціалізм створює умови для всебічного розвитку особи, але лише перемога комунізму означає остаточне подолання «відчуження».

Розбіжності, що мають місце у поглядах марксистів на деякі аспекти цієї проблеми, зокрема на соціалізм і відчуження, не заперечують їх спільності у головному — докорінна перебудова буржуазного суспільства означає утвердження нових відносин між людьми і нових їх зв'язків з речами.

Утвердження в СРСР соціалістичної системи господарства як єдиної і всеосяжної затвердило перемогу нового типу суспільних відносин, де немає місця експлуатації та гнобленню людини людиною. Усе суспільне виробництво підпорядковується меті задоволення всебічних потреб людини, створення найбільш сприятливих умов для її розвитку. В цьому — головне завдання усіх організацій і установ суспільства.

Маркс говорить, що людина не втрачає саму себе в своєму предметі лише в тому випадку, якщо цей предмет стає для неї людським предметом, або опредмеченим людиною. Це можливо лише тоді, коли цей предмет стає для неї суспільним предметом сама вона стає для себе суспільною істотою, а суспільство стає для неї сутністю в даному предметі. З «розвідчуженням» в галузі економічній приходить «розвідчуження» в галузі політичній. Про це свідчить той факт, що замість усунення і самоусунення в галузі політичній небувало виростає активність звільнених людей у всіх сферах суспільного життя. Замість вузького кола осіб, що беруть участь в управлінні державою в будь-якому досоціалістичному суспільстві, при соціалізмі характерною є тенденція широкого залучення трудящих мас до участі в управлінні державою, а при комунізмі — участь всіх в різних формах суспільного самоврядування. В. І. Ленін, реально оцінюючи можливості комуністичного ладу, писав, що тільки з соціалізму починається масовий за участю більшості населення рух вперед у всіх галузях життя суспільного і особистого [4, 43].

Розвідчуження в галузі ідеології характеризується безперервно зростаючим прагненням трудящих оволодівати знаннями в галузі науки, культури, мистецтва.

При соціалізмі зміст категорії «відчуження» змінюється, а її дія набирає зовсім іншого характеру. Тут «відчуження» виступає як залишкове явище минулого, видозмінене під впливом нових умов суспільного розвитку. Воно втрачає свій антигуманний характер. Внаслідок специфічного «відчуження» соціалізму

лістичне суспільство не позбавляє виробника матеріальних благ продуктів праці, вироблених ним в процесі виробництва. На противагу «відчуженню» праці, властивому капіталізму, специфічне «відчуження» при соціалізмі не лише не веде до розкладу особи, а, навпаки, сприяє вихованню нової людини. Воно виступає провідником справжнього гуманізму соціалістичного ладу.

Соціальними коренями існування специфічного «відчуження» при соціалізмі є насамперед недостатній рівень розвитку продуктивних сил, недоліки у організації праці і розподілі вироблених продуктів. На цьому позначаються також пережитки минулого в свідомості і поведінці людей.

Соціальні корені специфічного «відчуження», що мають місце при соціалізмі, на вищій фазі комунізму в основному зникнуть. При комунізмі можуть мати місце лише окремі елементи уже того специфічного «відчуження», яке властиве першій фазі комунізму — соціалізові. Постійно прагнучи до комуністичного ідеалу суспільства і людини, ми таким чином прагнемо до повної ліквідації якого б то не було «відчуження» людини, до повного її «розвідчуження».

Як же проявляється специфічне «відчуження» при соціалізмі? Воно може виступати як реакція суспільства на недобросовісне ставлення до праці з боку окремих осіб, які за традицією або недостатньою свідомістю вважають працю чимось зовнішнім. «Відчуження» може проявлятися у окремих осіб як небажання брати участь у суспільному житті, вчитися і оволодівати знаннями в галузі науки, культури, мистецтва, у вдоволенні людини утилітарними потребами.

Специфічне «відчуження» при соціалізмі виражається в лозунгу «від кожного — за здібностями, кожному — за працею». «Від кожного — за здібностями» передбачає орієнтацію членів суспільства на максимальне віддання сил і здібностей кожної людини для спільної справи. Керуючись цим положенням, людина виховується як самовідданий трудівник. Умови життя в соціалістичному і комуністичному суспільстві передбачають, що кожна людина — член суспільства — повинна проявити свою дійсно «людську сутність» у трудовій діяльності. Причому цей прояв «сутності» з наближенням суспільства до розвинутого комунізму поступово все більше й більше стає органічною потребою кожної здатної до праці людини.

Друга частина лозунга «кожному — за працею» одночасно фіксує два положення: по-перше — необхідність матеріального стимулювання, що вимагає прояву людиною її сутності, зберігається протягом певного часу навіть в розвинутому комуністичному суспільстві; по-друге — на певне примушення кожної здатної до праці людини до вияву своєї «сутності», бо вказує на неможливість паразитичного існування людини в суспільстві,

в якому ліквідована дегуманізуюча людину «відчужена» праця.

Комунізму на вищій його фазі властиве повне «розвідчуження», і в цьому відмінність його від усіх попередніх суспільно-економічних формацій. Збереження у розвинутому комуністичному суспільстві лозунга «від кожного — за здібностями, кожному — за потребами» можна розглядати вже як фіксацію існуючого суспільного ладу і суспільних відносин, що в ньому склалися. Цей лозунг там втрачає свій зміст як стимулюючий певні суспільні відносини.

Розпочатий при соціалізмі і завершений при комунізмі процес «розвідчуження» нерозривно зв'язаний з процесом комуністичного виховання нової, всебічно розвиненої, цілісної людини, збагаченої всім досвідом людського роду і культурою й наукою людства.

Тільки комунізм на основі високорозвинутої матеріально-технічної бази і високої свідомості членів суспільства може забезпечити найбільш повне поєднання суспільних і особистих інтересів при найбільш високому, сталому добробуті всього суспільства, а значить, може свідчити про настання повного «розвідчуження». Саме повне «розвідчуження» і забезпечить реалізацію ідеї Програми КПРС про виховання людини, всебічно розвиненої, що гармонійно поєднуватиме моральну чистоту, духовне багатство і фізичну досконалість.

Краткое содержание

В статье излагаются основные положения марксистской теории «отчуждения», критикуется позиция извратителей марксизма в этом вопросе, дается социологический анализ процесса преодоления «отчуждения», происходящего в нашей стране, подчеркивается актуальность исследования вопроса о преодолении «отчуждения» в наше время.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс и Ф. Энгельс, Экономические философские рукописи, М., 1944.
2. К. Маркс, Капитал.
3. К. Маркс, Німецька ідеологія.
4. В. І. Ленін, Твори, т. 25.
5. Гегель, Феноменология духа, разд. Отчужденный дух, М.
6. М. Гусс, Об отчуждении действительном и мнимом.— «Иностранная литература», 1966, № 11.
7. Давыдов, Труд и свобода. М., 1962.
8. Esprit o álienazij, «Kultura», 13.II, Warschawa.
9. Т. А. Сахарова, Марксизм и гуманизм.— «Вопросы философии», 1966, № 8.
10. Современные прогрессивные философы Японии. М., 1964.

ФОРМУВАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ КОМУНІСТИЧНОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Необхідність всебічного розвитку соціалістичної демократії ґрунтується на глибоко науковому марксистсько-ленінському положенні про вирішальну роль народних мас в історії. Саме трудящі маси є творцями матеріальних і духовних цінностей, а також нових форм організації суспільства.

Вирішальною передумовою корінної зміни ролі трудящих в усіх сферах життя суспільства стала Велика Жовтнева соціалістична революція, яка звільнила від ярма капіталістичного рабства мільйонні маси, підняла їх до активного, свідомого життя, розвіяла міф, нібито керувати державою можуть тільки вибрані, «еліта», тобто представники пануючих класів.

Держава диктатури пролетаріату, яка виникла в результаті соціалістичної революції, є державою нового типу, найбільш демократичною державою в світі. Одночасно ця держава вже в зародку містить в собі елементи загальної соціалістичної демократії, відкриває простір для залучення трудящих в управління справами держави і суспільства, для виконання і розвитку елементів громадського самоврядування.

Поширення різних форм громадського самоврядування трудящих (відділи, комітети, комісії на громадських засадах в усіх сферах суспільного життя, які виникли при органах державної влади і управління, громадських організаціях, на підприємствах тощо) — особливість, притаманна сучасному етапові розвитку соціалістичної загальнонародної держави. Ця держава, вирішуючи складні завдання комуністичного будівництва, створює об'єктивні передумови формування елементів громадського *комуністичного самоврядування*.

В останні роки вже висвітлювались різні аспекти цієї проблеми. Але ця проблема невичерпна. Автор статті прагне виявити деякі закономірності і риси діалектики процесу становлення елементів комуністичного самоврядування, а також сформулювати (в порядку постановки питання) принципи наукового керівництва цим закономірним процесом.

На сучасному етапі становлення комуністичної формації певний інтерес становить питання про основні напрямки формуван-

ня і розвитку елементів комуністичного самоврядування. Гадаємо, що цей процес йтиме шляхом діалектичного поєднання різних напрямів, форм і методів діяльності в системі державних органів і громадських організацій. Різні напрями відіграватимуть не однакову роль в цьому процесі на різних конкретних етапах будівництва комунізму. Ми вважаємо, що на сучасній стадії розвитку цього процесу більш або менш вимальовуються такі основні напрямки: посилення начал громадського самоврядування в роботі всіх без винятку державних органів, особливо в сфері виконавчо-розпорядничої діяльності, а також в системі громадських організацій; послідовна демократизація радянської виборчої системи і поступове поширення принципу виборності на більш широкое коло службових осіб; підвищення ролі громадських організацій і їх активна участь у виконанні функцій державних органів; поступова децентралізація; посилення взаємодії між Радами депутатів трудящих і громадськими організаціями; систематичне використання в практиці комуністичного будівництва таких форм безпосередньої демократії, як всенародні обговорення, галузеві наради, конференції тощо.

Процесові становлення і розвитку комуністичного самоврядування притаманні деякі специфічні закономірності і фактори: перетворення всієї системи політичної організації соціалістичного суспільства (не тільки державності, як це твердять деякі автори) в систему громадського самоврядування при комунізмі; нерівномірність наростання і визрівання елементів комуністичного самоврядування в різних сферах соціального життя і ланках політичної організації радянського суспільства; всемірне зміцнення і удосконалення соціалістичної державності; розвиток і перетворення не власно державних функцій в найважливіші соціальні функції органів комуністичного самоврядування; подолання елементів бюрократизму і суб'єктивізму; зростання значення і керівної ролі Комуністичної партії в системі політичної організації радянського суспільства.

Важливою специфічною закономірністю становлення громадського комуністичного самоврядування є поступове переростання всієї системи політичної організації соціалістичного суспільства в систему громадського самоврядування при комунізмі.

Внаслідок всебічної демократизації радянського суспільства виникають нові організації, різноманітні самодіяльні органи громадськості в різних сферах соціального життя (розширюються організаційні форми участі трудящих в управлінні державними і суспільними справами). Звідси виникає необхідність поєднання державних і громадських начал в управлінні суспільством. Це поєднання є об'єктивною закономірністю розвитку соціалістичної державності, яка впливає з єдності всієї системи політичної організації радянського суспільства.

Нині відбувається закономірний процес підвищення ролі гро-

мадських організацій в усіх галузях соціального життя. Поступово їм передаються деякі функції державних органів і т. д.

В систему політичної організації соціалістичного суспільства входять, як це ми відмітили раніше, партії і інші різноманітні суспільно-політичні формування, які беруть активну участь поруч з державою в управлінні всіма соціальними процесами. Їх діяльність тісно поєднується і переплітається з діяльністю державних органів. Процес становлення комуністичного самоврядування включає в себе не тільки переростання держави, але і всієї системи політичних організацій.

При цьому треба особливо підкреслити, що поєднання і взаємоприпинення громадських і державних засад управління не означає заміни або поглинання якої-небудь з цих сторін іншою. Діалектична особливість розвитку полягає тут в тому, що вони постійно зближуються і взаємопереплітаються, що в кінцевому підсумку приводить до їх злиття на вищій основі.

На сучасному етапі (це також слід мати на увазі) комуністичного будівництва у взаємодії державних і громадських начал на перший план виступає їх єдність. Але співвідношення цих начал постійно змінюється в міру створення об'єктивних і суб'єктивних передумов. Тому важливо на кожному конкретному етапі правильно визначити міру співвідношення цих начал (поєднання) і встановити їх необхідну єдність, що має першорядне значення для вибору конкретних форм і методів управління всіма соціальними процесами. Ленінська вимога уміло поєднувати відмінності і протилежності має першорядне значення для діяльності Комуністичної партії в галузі цілеспрямованого керівництва процесом побудови комуністичного суспільства і в тому числі процесом перетворення політичної організації радянського суспільства в громадське комуністичне самоврядування.

Певне, вже на сучасному етапі комуністичного будівництва певний теоретичний і практичний інтерес становить питання про діалектику і механізм процесу переростання сучасної політичної організації, і особливо соціалістичної державності, в громадське комуністичне самоврядування. Можливо, цей процес відбуватиметься завдяки діалектичному поєднанню різноманітних напрямків. Покажемо один з можливих напрямків становлення елементів комуністичного самоврядування. Так, ці елементи можуть виникати шляхом поступової зміни співвідношення всередині самого державного апарату, і насамперед в його низових ланках, між елементами державного характеру і громадського самоврядування. Спочатку можуть виникнути державно-громадські органи (наші Ради вже зараз є по суті такими органами; при органах державного управління також відбувається процес наростання різноманітних громадських відділів, комісій, самодіяльних організацій, що свідчить про роз-

виток тенденції формування вище вказаних органів). Ці органи можна розглядати як один з перехідних ступенів процесу переростання державності в комуністичне самоврядування. Потім, внаслідок прогресуючої зміни співвідношення державних і громадських засад всередині державних органів, відбудеться якісна зміна соціальної суті цих органів. Вони, втративши свою політичну природу, перетворюються в складові частини системи комуністичного самоврядування.

Однією з специфічних закономірностей формування організації комуністичного самоврядування є *нерівномірність* наростання і визрівання елементів комуністичного самоврядування в різних сферах соціального життя і ланках політичної організації радянського суспільства. Це обумовлено різним соціальним положенням і призначенням цих ланок, а також сукупністю специфічних внутрішніх і зовнішніх умов комуністичного будівництва в нашій країні.

Процес переростання соціалістичної держави, як основи політичної системи радянського суспільства, починається, насамперед, з перетворень її низових ланок. В діяльності місцевих Рад раніше, ширше і швидше протікає процес наростання громадських начал, елементів громадського саморегулювання, ніж в центральних ланках радянської системи (в них більш ефективно виражені демократичні принципи; вони мають кращі умови залучення мас до управління і т. ін.). Вони вже зараз мають деякі яскраво виражені риси органів громадського самоврядування. Навпаки, центральні органи покликані здійснювати керівництво соціально-економічним і культурним будівництвом, зміцненням обороноздатності країни і багатьма іншими питаннями внутрішнього і зовнішнього порядку в масштабі всієї країни. Тому можна припустити, що низові ланки органів комуністичного самоврядування сформується в цілому дещо раніше, ніж вищі.

Важливою закономірністю становлення основ громадського комуністичного самоврядування є *розвиток і перетворення не власно державних функцій в найважливіші соціальні функції органів комуністичного самоврядування*.

В процесі становлення комуністичної формації відбувається процес відмирання, відпадання деяких органів і їх функцій (наприклад, відпала функція придушення експлуататорів) соціалістичної держави, які вичерпали свої завдання. Зрозуміло, органи комуністичного самоврядування сформується не з цих відмираючих органів, функцій і рис. Але і відмирання слід розглядати як важливий момент формування бездержавної організації управління суспільством. Одночасно відбувається закономірний процес поступового розвитку і перетворення рис і функцій не державних, які по своїй природі близькі до рис і функцій органів комуністичного самоврядування, але не тотожні їм. Вони

втрачать політичний характер при розвинутому комунізмі, при наявності відповідних внутрішніх і зовнішніх умов.

Отже, розвиток, перетворення і збереження в майбутньому рис і основних соціальних функцій (недержавних) є об'єктивною закономірністю становлення організації комуністичного самоврядування, яка зумовлюється вимогами суспільного прогресу, необхідністю злагодженого управління всіма соціальними процесами. В цьому виявляється безпосередня спадкоємність основних функцій (і рис) двох фаз комуністичної суспільно-економічної формації.

Однією з важливих закономірностей процесу становлення комуністичного самоврядування є *всесірне зміцнення і удосконалення соціалістичної державності*.

Значна частина авторів, висвітлюючи питання про творчу роль диктатури пролетаріату, обмежуються вказівкою на те, що остання створила нове суспільство, розуміючи під цим створення насамперед базису соціалізму. Але необхідно також підкреслити творчу роль диктатури пролетаріату в підготовці через систему масових організацій трудящих нової політичної надбудови, політичної організації суспільства, основу якої нині складає керована Комуністичною партією радянська загальнонародна держава. Основною особливістю цієї держави є те, що в ній широко переплітаються риси державного керівництва і громадського самоврядування.

Не можна не погодитися із тими авторами, які вважають, що терміни «відмирає» і «засипає» на сучасному етапі недостатньо підкреслюють активну роль загальнонародної соціалістичної держави взагалі і, зокрема, в організації комуністичного громадського самоврядування.

В. І. Ленін пояснював, що Ф. Енгельс вживав ці терміни на протилежність терміну «відміняється». При цьому Ленін вказував [1, 90], що вони дуже вдало підкреслюють такі сторони процесу відмирання держави, як поступовість, тривалість і стихійність. Зараз тим більше можна вживати ці терміни лише у вказаному смислі.

Важливе значення в формуванні елементів комуністичного самоврядування, крім Рад, мають також і інші ланки політичної організації радянського суспільства.

Діалектика становлення комуністичного самоврядування полягає в тому, що для формування елементів комуністичного самоврядування і створення об'єктивних та суб'єктивних передумов власного відмирання використовується насамперед соціалістична державність, причому остання відіме остаточно і утвердиться комуністичне самоврядування. Отже, соціалістична державність поетапно вводить громадське комуністичне самоврядування і згідно з цим сама поступово відмирає. Тому про-

цес становлення комуністичного самоврядування виступає як форма її відмирання.

Специфічним фактором становлення комуністичного самоврядування, на наш погляд, є *подолання елементів бюрократизму і суб'єктивізму*. Ці явища небезпечні не тільки тим, що спричиняють колосальні матеріальні і духовні збитки суспільству. Вони сковують творчу ініціативу і активність мас, обмежують їх участь в управлінні державними і громадськими справами, перекидують методи і форми роботи, ігнорують досвід мас, заважають впровадженню наукових методів керівництва. Суб'єктивізм, зокрема, ігнорує об'єктивні закономірності і конкретні умови соціального розвитку.

Найважливішою закономірністю і одночасно одним з важливих факторів становлення комуністичного самоврядування є зростання *керівної ролі Комуністичної партії* в системі політичної організації радянського суспільства.

Як і процес становлення комуністичної формації в цілому, так і процес формування комуністичного самоврядування зокрема, є об'єктивною закономірністю суспільного розвитку, якому властива певна стихійність. Завдання марксистської соціології саме і полягає в тому, щоб пізнати цей процес і звести до мінімуму елемент стихійності. Тільки Комуністична партія, озброєна теорією наукового комунізму, здатна забезпечити наукове керівництво всіма соціальними процесами і, в тому числі, процесом становлення комуністичної організації управління суспільством.

В процесі будівництва комунізму відбувається дальший розвиток і удосконалення демократичних принципів організації і діяльності партії і дальший розвиток внутріпартійної демократії; розширення громадських засад в роботі і посилення зв'язку з масами і т. ін. Це ж притаманне усім ланкам політичної організації радянського суспільства. Під керівництвом партії створюються необхідні реальні умови для участі трудящих в управлінні суспільством, розв'язується існуюча суперечність між фактичною наявністю влади в руках трудящих і відсутністю у них достатніх навиків управління, створюються найбільш доцільні організаційні форми залучення мас до управління і т. д. Партія ж сама не відмирає з відмиранням держави. Вона перестане існувати тоді, коли буде забезпечене злагоджене функціонування всіх ланок комуністичної організації управління і коли моральні принципи і норми розвинутого комунізму (норми самої партії) стануть звичкою і внутрішньою потребою для всіх членів суспільства. Тоді вона зіллється з народом, тим самим зіллється з організацією комуністичного самоврядування.

Доповнюючи неодноразово висловлювані визначення комуністичного самоврядування, можна сказати, що *комуністичне громадське самоврядування — це найдосконаліша неполітична*

організація суспільства, з допомогою якої здійснюється найбільш наукове управління суспільством в інтересах всіх і всіма його членами на основі повної соціальної і національної рівності. Це — високоорганізована влада, яка безпосередньо збігається з суспільством.

Принцип єдності і цілосності в розвитку суспільства вимагає наукового керівництва всіма соціальними процесами. Цього вимагає і практика комуністичного будівництва. Одним з таких процесів є формування основ комуністичного громадського самоврядування.

Переростання політичної системи соціалістичного суспільства в організацію комуністичного самоврядування — об'єктивне явище, якому певною мірою притаманна стихійність. З метою підкорити цей процес, спрямувати його, на нашу думку, необхідно додержувати такі основні принципи: *демократичного централізму; соціальної доцільності і ефективності* функціонування різноманітних громадських формувань на кожному етапі комуністичного будівництва; *конкретності; безперервності і спадкоємності* процесу виховання навиків управління в різних вікових соціальних групах.

Щодо процесу формування елементів громадського комуністичного самоврядування лєнінський принцип *демократичного централізму* вимагає визначення і додержання найбільш раціональної міри поєднання централізованого керівництва з розвитком місцевого громадського самоврядування на кожному етапі комуністичного будівництва в різних сферах соціального життя. Ця міра поєднання залежить від ступеня розвитку певної галузі життя суспільства, а також від сукупності конкретних внутрішніх і зовнішніх умов.

Між демократичним централізмом, цим найважливішим принципом радянського державного управління, і місцевим громадським самоврядуванням (під останнім ми розуміємо участь трудящих мас в управлінні місцевими *державними* справами в різних організаційних формах) існує істотний зв'язок. Для правильного розуміння цього зв'язку необхідно насамперед зазначити, що централізоване керівництво в умовах соціалістичного ладу не має нічого спільного з централізмом бюрократичним, властивим буржуазним системам управління. В соціалістичному суспільстві централізоване керівництво здійснюється на основі постійних необхідних зв'язків з трудящими. Центральні органи державного управління (Рада Міністрів СРСР, ради міністрів союзних і автономних республік, державні комітети, міністерства тощо) систематично радяться з громадськістю з приводу прийняття будь-яких рішень, враховують її побажання, вивчають і узагальнюють досвід місцевих органів, який складається при активній участі трудящих мас (наприклад, при розробці народногосподарських планів і ін.).

Ленінський принцип демократичного централізму, особливо яскраво проявляється на сучасному етапі комуністичного будівництва. Рішення березневого і вересневого (1965 р.) Пленумів ЦК КПРС і XXIII з'їзду партії створюють реальні умови для найбільш раціонального поєднання централізованого керівництва з максимальним розвитком ініціативи місцевих органів, для підвищення творчої активності трудящих. Тим самим ці рішення примушують шукати не тільки шляхів удосконалення управління виробництвом, але й нових найбільш раціональних і доцільних організаційних форм участі трудящих в цьому управлінні. Безумовно, запроваджувана економічна реформа сприятиме підвищенню ролі колективу в управлінні справами підприємства, розширенню робітничої демократії і тим самим сприятиме розвитку і визріванню елементів громадського комуністичного самоврядування в цій основній сфері людської діяльності — в сфері матеріального виробництва.

В науковому керівництві процесом становлення і розвитку елементів комуністичного громадського самоврядування необхідно керуватися і таким найважливішим принципом, як принцип *соціальної доцільності і ефективності* функціонування різноманітних громадських формувань (в їх зв'язку з державними органами) на кожному етапі комуністичного будівництва. Цей принцип вимагає максимальної результативності функціонування цих формувань (результативності насамперед економічної, виховної та ін.). В протилежному разі існування цих формувань нічим не може бути виправдане.

Додержання вимог цього принципу передбачає раціональне співвідношення (правильну міру діалектичного поєднання державних і громадських засад в управлінні) державних і громадських форм і методів роботи.

Ми вважаємо, що процес формування елементів громадського комуністичного самоврядування слід розглядати і вивчати не тільки з кількісної сторони (наростання різноманітних форм участі трудящих в управлінні державними і громадськими справами, самодіяльних органів громадськості і їх складу), а і з боку якості (соціальної доцільності і ефективності) цих суспільних формувань на кожному етапі комуністичного будівництва. Тут необхідно зазначити, що в останні роки в нашій науковій і насамперед пропагандистській літературі значне місце приділялось питанню про виникнення різного роду громадських організацій, самодіяльних органів громадськості тощо. І це кількісне наростання останніх зображалось як свідчення процесу переходу до комуністичного самоврядування. Але так спрощено, однобічно, метафізично тлумачити цей складний і суперчеливий процес, його механізм не можна. На наш погляд, свідченням процесу становлення елементів громадського комуністичного

самоврядування є не тільки і не стільки кількісна, як його якісна сторона.

Ігнорування якісної сторони цього процесу не тільки не може принести очікуваного ефекту, а мало в останні роки і негативні наслідки, наприклад, в питанні про дисциплінованість і відповідальність працівників державних органів управління. У деяких працівників цих органів в зв'язку з розвитком у них громадських засад виникло прагнення перекладати на плечі громадськості не лише свої службові обов'язки, а і відповідальність. Теж саме треба сказати і про випадки кампанійського залучення громадськості до охорони громадського порядку, коли деякі працівники захопились рядом нових організаційних форм громадськості і, проявляючи лібералізм, передавали їй на поруки явних негідників і рецидивістів.

Зараз, коли ведуться пошуки наукових принципів організації і управління, доцільно з'ясувати місце і роль громадського самоврядування в соціальному управлінні. Нас не повинна задовольняти загальна постановка питання про посилення ролі громадськості в сфері управління. Вона вимагає уточнення. Це зв'язано насамперед з необхідністю кваліфікованого управління. Ефективність роботи громадськості безпосередньо залежить від її компетентності. В противному разі підвищення її ролі буде лише формальне. Це зв'язано також з тим, що бурхливим розвитком громадських засад починають спекулювати деякі платні працівники державних і громадських організацій, знижуючи свою відповідальність і дисциплінованість.

В науковому керівництві процесом становлення комуністичного самоврядування необхідно враховувати вимоги принципу конкретності. Він вимагає конкретного підходу до будь-яких актів, спрямованих на дальший розвиток і удосконалення існуючої системи управління суспільством на основі всебічного розвитку соціалістичної демократії. Такі акти, як передання окремих функцій державних органів громадським організаціям, підвищення ролі громадськості в усіх сферах соціального життя і, зокрема, в галузі охорони громадського порядку, скорочення штатного апарату державних органів і громадських організацій в зв'язку з розвитком громадських засад у їх роботі тощо, одночасно спрямовані на поступове переростання сучасної політичної системи радянського суспільства в громадське комуністичне самоврядування.

Зрозуміло, здійснення цих актів вимагає конкретного підходу в кожному випадку з урахуванням вище вказаного принципу соціальної доцільності і ефективності. Так, при переданні деяких функцій (повноважень) державних органів громадським організаціям необхідно враховувати не лише сукупність конкретних історичних умов (внутрішніх і зовнішніх), але і конкретно вивчати особливості, характер, обсяг роботи і усклад-

нення завдань в діяльності тих чи інших органів державного управління і тільки у відповідності з цим розумно вирішувати як і в якому напрямку потрібно удосконалювати і змінити їх методи і організаційні форми. При цьому не менш важливо враховувати також рівень розвитку самодіяльності самих громадських організацій. Ці вимоги принципу конкретності в однаковій мірі відносяться і до питань підвищення ролі громадськості в забезпеченні охорони громадського порядку, про які ми говорили вище.

В науковому (цілеспрямованому) керівництві процесом формування елементів громадського комуністичного самоврядування необхідно керуватися і таким найважливішим принципом, як принцип *безперервності і спадкоємності* процесу виховання навиків громадського самоврядування. Він вимагає систематичності і послідовності прищеплення цих навиків *кожному* індивіду.

Принцип безперервності вимагає систематичного (постійного) прищеплення навиків громадської роботи кожному громадянину. Тривала перерва у громадській роботі послаблює активність особи, заважає закріпленню досягнутих позитивних організаторських навиків і тим самим не сприяє швидкому вихованню звички і внутрішньої потреби (наявність саме цих якостей передбачає комуністичне самоврядування займатися громадською діяльністю. Зрозуміло, тривала перерва у громадській діяльності, пасивність, а тим більше невиконання ніяких громадських доручень, не сприяють успішному протіканню процесу наростання і визрівання елементів комуністичного самоврядування.

Особливо важливо розвивати активність і творчу ініціативу молоді, прищеплювати їй навик управління державними і громадськими справами, бо вона не тільки будує комуністичне суспільство, але й житиме в ньому.

Проведені нами дослідження і спостереження (заводи хімічного машинобудування «Красный Октябрь» м. Фастова і «Большевик» м. Києва, рефрижераторне і моторовагонне депо м. Фастова) свідчать насамперед про те, що в громадській роботі цих підприємств бере участь більше половини молодих трудівників, що вона в основному приносить користь колективу, суспільству і їм особисто (дає моральне задоволення, зближає з колективом, підвищує почуття відповідальності, розширює кругозір і т. ін.). Одночасно ці дослідження дали можливість виявити такі негативні моменти: недопустимо нерівномірне, часто формальне, розподілення громадських доручень серед значної частини членів колективів цих підприємств, нерегулярне їх виконання, відсутність громадських доручень в значній частини членів колективів цих підприємств, в тому числі, в деяких комуністів і комсомольців; наявність випадків розподілення громадських доручень

без конкретного врахування бажань, схильностей, здібностей, прагнень і т. ін. тих чи інших членів цих колективів, їх особистості і т. д. Тим часом завдання комуністичного будівництва настільки грандіозні, а наше громадське життя настільки багатоманітне і бурхливе, що буквально кожному можна знайти громадське доручення до душі, у відповідності з діловими, моральними і психологічними якостями будь-якого члену колективу.

Разом з тим аналіз фактичного матеріалу дав можливість виявити таку закономірність: для тих, хто безперервно або без істотних перерв бере участь в громадській діяльності (в середніх і вищих школах, на роботі, радянських органах влади і управління, в місцях проживання і т. ін.), вона швидше стає для них звичкою і духовною потребою. Тому виключно важливо безперервно прищеплювати навиків громадської роботи, навиків управління справами суспільства кожному його члену.

Принцип же спадкоємності вимагає певної послідовності в нагромадженні і закріпленні позитивних навиків громадської роботи шляхом поступового ускладнення її змісту для кожного індивіду. Важливо забезпечити якісне зростання індивіду в громадській діяльності, постійне збагачення його соціального досвіду, певну логічну послідовність в оволодінні навиками громадської діяльності, перехід від однієї ланки до іншої, від виконання більш простих громадських доручень до більш складних. Цей принцип одночасно передбачає не тільки постійне ускладнення змісту громадських доручень, але і надання все більшої самостійності у їх виконанні.

Неважко замітити, що цей принцип поглиблює і доповнює принцип безперервності. Він вимагає створення для індивіду таких умов, щоб виконувані ним громадські доручення чергувались, а не повторювались. Безперервність не передбачає безперервної одноманітності.

Зрозуміло, успішне формування елементів комуністичного самоврядування вже зараз вимагає додержання і раціонального поєднання безперервності і спадкоємності в прищепленні навиків громадської діяльності (громадського самоврядування) в усіх членів суспільства.

Нема необхідності доводити, що сформульовані нами принципи наукового керівництва процесом становлення елементів комуністичного громадського самоврядування органічно зв'язані між собою, взаємодіють і доповнюють один одного. Але зв'язуючою їх ланкою є принцип соціальної доцільності і ефективності функціонування різноманітних громадських організацій на кожному конкретному етапі комуністичного будівництва. Наукове керівництво цим процесом вимагає враховувати ці принципи в усій їх сукупності.

Зрозуміло, цілеспрямоване керівництво процесом формування і розвитку елементів комуністичного самоврядування не зво-

диться до врахування вимог одних цих принципів. Необхідно враховувати при цьому також цілий ряд різноманітних за характером факторів. Науково керувати цим процесом — означає уміло, з знанням справи створювати насамперед реальні умови для залучення всіх громадян до управління суспільством, поступово розв'язувати реально існуючу суперечність між фактичною наявністю влади в руках трудящих і відсутністю в них (в значної частини) достатніх навиків управління; постійно удосконалювати демократичні принципи організації і діяльності державних органів і громадських організацій; удосконалювати форми представницької і безпосередньої демократії; уміло вести боротьбу з метою подолання існуючої реальної суперечності між соціалістичним демократизмом і бюрократизмом, уміло і рішуче викорінювати елементи бюрократизму (в будь-яких його формах) в партійному і державному апараті і в громадських організаціях, зводити нанівець його відносну самостійність; удосконалювати ленінський принцип демократичного централізму, знаходити найбільш правильну міру поєднання централізму з місцевою самостійністю і ініціативою (з елементами місцевого самоврядування) на кожному етапі руху до комунізму; не допускати суб'єктивізму і волюнтаризму в теорії і практиці (керівництві), визначати межі вольового начала (діяння, впливу) в управлінні взагалі і в розвитку громадського самоврядування зокрема, впроваджувати наукові основи організації і управління в усі сфери соціального життя; знаходити раціональне співвідношення державних і громадських засад в управлінні (державних і громадських форм і методів сумісної роботи державних органів і громадських організацій), найбільш розумну міру їх поєднання на кожному етапі; передбачати ті сторони соціалістичної державності, політичної організації соціалістичного суспільства в цілому, які можуть зжити себе, відмерти в майбутньому і відповідно цьому в певній мірі керувати цим процесом; уміло управляти активно діяльністю трудящих; поступово скорочувати і спрощувати платний державний апарат і деяких громадських організацій, керуючись при цьому раніше вказаними принципами конкретності, соціальної доцільності і ефективності; розумно і обережно обмежувати діяння елементів стихійності в розвитку громадського самоврядування, своєчасно скасовувати (інколи обмежувати їх діяльність специфічними завданнями) штучно створені відособлені самодіяльні організації громадськості, керуючись при цьому вищевказаними принципами; недопускати поспішності в процесі передачі окремих функцій державних органів громадським організаціям, необхідно вирішувати ці питання у відповідності з вимогами вищевказаних принципів; неодмінно додержуватися безперервності і спадкоємності в вихованні навиків громадського самоврядування; максимально використати відмираючу державність для при-

щеплення трудящим навиків громадського самоврядування, посилювати роль соціалістичного права в цьому прищепленні і підвищувати з його допомогою ефективність діяльності громадських організацій і самодіяльних органів громадськості, не втручаючись при цьому в їх внутрішні справи і не порушуючи їх самостійності.

Відомо, що при комунізмі, як і при первісно-общинному ладі, організація управління суспільством знову стане неполітичною. Втрата нею політичної природи знайде свій вияв в основному і насамперед в перетворенні державного апарату, цього особливого апарату державного примусу, в органи комуністичного громадського самоврядування в центрі і на місцях, в перетворенні соціальних функцій з політичних (за соціалізму) в прості адміністративно-розпорядчі і в заміні державно-правового регулювання (після знищення всіх соціальних відмінностей) нормами комуністичного співжиття. Все це буде означати повне відмирання держави.

На зміну державі і всій політичній організації соціалістичного суспільства при комунізмі прийде ще більш досконала неполітична організація управління суспільства — організація комуністичного самоврядування. Остання на новому, ще більш високому ступені діалектично заперечує організацію управління первіснообщинного ладу і політичну організацію управління соціалістичного суспільства, передбачаючи одночасно безпосередню спадкоємність між політичною організацією соціалістичного суспільства і організацією комуністичного самоврядування. Ця діалектична спадкоємність соціальних форм управління двох фаз комуністичної формації виявляється, головним чином, у спільності основних демократичних принципів організації і діяльності органів управління, а також основних соціальних функцій при соціалізмі і комунізмі.

Організація комуністичного громадського самоврядування — якісно нова форма організації управління суспільством. Утвердження її — діалектичний стрибок в розвитку форм управління суспільством.

Краткое содержание

В статье рассматриваются некоторые специфические закономерности и диалектика процесса становления коммунистического самоуправления. Автор в порядке постановки вопроса формулирует некоторые принципы научного руководства процессом становления коммунистического самоуправления.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. И. Ленин, Полное собрание сочинений, т. 33.
2. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962.
3. П. О. Недбайло, Політична організація радянського суспільства.—
36. «Проблеми правознавства», вип. 2, К., 1965.
4. Д. И. Чесноков. К коммунистическому самоуправлению.— В кн.: О коммунизме. Книга для чтения. М., Госполитиздат, 1963, стр. 287—320.

РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ КРИТИКИ І САМОКРИТИКИ В ЖИТТІ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Наш час характеризується гігантськими змінами в житті всього людського суспільства. Зараз все глибше розкривається зміст сучасної епохи — революційного процесу переходу від капіталізму до соціалізму, невмолимо змінюється все старе, яке відживає свій вік, і зароджується нове, життєствердуюче.

Початок «новій епосі всесвітньої історії» поклав Великий Жовтень. Внаслідок піввікової героїчної праці радянського народу, теоретичної і практичної діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу людство одержало реально існуюче соціалістичне суспільство і перевірену досвідом науку побудови соціалізму.

Важливою віхою на шляху країни до комунізму був XXIII з'їзд КПРС. Твердо і неухильно продовжуючи лінію XX з'їзду і жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС, з'їзд одностайно схвалив науково обгрунтовану систему перетворень, спрямованих на більш раціональний розвиток гігантських продуктивних сил країни, прискорений розвиток народного добробуту, повне розкриття всіх переваг нашого ладу.

Успішне виконання цих великих завдань залежить від творчої активності радянського народу, дальшого розвитку демократії на основі ленінських норм партійного і державного життя, вдосконалення принципів колективності в роботі, поліпшення методів керівництва народним господарством.

Рушійні сили нашого суспільства, які створюють об'єктивні умови для швидкого руху вперед, втілюються в реальні дії радянських людей, спрямованих на подолання безперервно виникаючих неантагоністичних суперечностей у розвитку суспільного життя. Найважливіша перевага соціалізму перед капіталізмом в тому і полягає, що соціалістичне суспільство за своєю природою має можливість своєчасно виявляти, розкривати суперечності, які виникають в процесі розвитку, не доводячи справу до конфлікту, подолати їх, забезпечуючи тим самим переростання соціалізму в комунізм.

Однією з найважливіших і дійових форм розкриття і вирішення суперечностей у соціалістичному суспільстві є критика і самокритика.

Практика будівництва соціалізму в нашій країні переконливо довела, що критика і самокритика була і залишається одним з могутніх засобів посилення творчої активності радянських людей, незамінним засобом, який створив умови для ліквідації чужих нашому ладові явищ, викликаних культом особи, і порочних методів, які характеризуються суб'єктивізмом і волютаризмом. В зв'язку з переходом нашої країни до розгорнутого комуністичного будівництва роль критики і самокритики в житті партії і радянського суспільства ще більше зростатиме. Розгляд цієї проблеми з позицій марксистсько-ленінської методології дозволяє вірно враховувати об'єктивні і суб'єктивні фактори, що створюють реальну можливість для повної ліквідації наявного раніше рсзриву теорії і практики в розвитку критики й самокритики, а також викрити ті негативні явища, які заважають перетворенню в дійсність реальних можливостей, вказаних жовтневим (1964 р.) Пленумом ЦК КПРС у вирішенні цієї проблеми.

Створення сприятливих умов для розгортання критики і самокритики набуває все більше практичного значення. Справа в тому, що можливості, закладені в соціалістичній системі господарства, не реалізуються самопливом. Їх використання вимагає здійснення науково обгрунтованої політики, всебічного врахування всіх обставин. За соціалізму зберігає повну силу положення діалектики, викладене В. І. Леніним: «...життя йде вперед суперечностями, і живі суперечності в багато разів багатші, різносторонніші, змістовніші, ніж розумові людини спочатку здається». [3, 350]. В цих умовах Комуністичній партії, нашим теоретичним і практичним кадрам доводиться своєчасно викривати і виправляти помилки і недоліки, показуючи мільйонам трудящих приклад сміливої критики і самокритики і виховання радянських людей в дусі нетерпимості до недоліків.

В широкому розумінні слова: критика і самокритика — це найважливіша риса нашого світогляду, нашої теорії і методології, це елемент теорії пізнання і метод революційного перетворення світу.

Критика і самокритика є діалектичне заперечення відживаючого, рутинного, що заважає розвитку, і разом з тим утримання і зміцнення всього цінного, позитивного, а також показ шляхів подолання недоліків.

Критика і самокритика нерозривно пов'язані між собою. Це єдиний процес певних дій людей, але вони не тотожні. Критика передбачає вміння критично сприймати і осмислювати явища та їх наслідки, вона передбачає сміливість виступити проти відживаючого і здатність протиставити йому те, що має майбутнє. Самокритика ж йде далі: вона критично оцінює свої недоліки і на власному прикладі перевиховує інших в дусі непримиренності до всього, що заважає поступальному рухові суспільства.

Таким чином, для самокритики, яка включає в себе критику, необхідний більш високий ступінь розвитку, повне подолання буржуазного егоїзму і повне засвоєння пролетарського колективізму.

Ставлячись до політики як до науки, В. І. Ленін бачив в самокритиці, в умінні і мужності визнавати і виправляти помилки одну з вирішальних ознак зрілого, наукового характеру політичної діяльності. Ленін був зразком самокритичного ставлення до своєї діяльності. Ця ленінська традиція живе в нашій партії і є її неocenним надбанням.

Трагедія, яку зараз переживає КПК і китайський народ, стала можливою в першу чергу тому, що маоцзедунівська кліка, яка допустила багаточисельні помилки і провали у внутрішній і зовнішній політиці, побоюючись відповідальності перед своїм народом, замість чесної, принципової самокритики і виправлення допущених помилок, стала на шлях авантюризму. Роздувши культ особи Мао Цзе-дуна до ідолопоклонства, ця антиленінська група розтоптала найелементарніші норми і принципи внутріпартійного життя, глушить кожний прояв критики методами політичного хуліганства і репресій за допомогою маоцзедунівських штурмовиків. «Нас вражає,— пише секретар ЦК Швейцарської партії праці Ж. Венсан,— відсутність демократії в Китаї. Партійні з'їзди не скликалися з 1956 р., а за п'ять років лише один раз засідав Центральний Комітет КПК. Вуличні маніфестації школярів і студентів — це не форма демократії. Встановлений безпрецедентний культ особи, справжнє обожнювання Мао Цзе-дуна. В цьому плазуванні є щось жахливе і воно глушить усяку вільну думку, усяку дискусію, усяку демократію» [11, 3].

Успіхи піввікової історії нашого суспільства взагалі і за останні роки зокрема значною мірою пояснюються тим, що партія у своїй діяльності спирається на творчу активність мільйонів радянських людей, неухильно зміцнює і розширює зв'язок з масами, постійно прислуховуючись до їх голосу, без боязні викриває і виправляє свої помилки і недоліки, виховує трудящих в дусі критики і самокритики.

* *
*

Класики марксизму-ленінізму надавали критиці і самокритиці величезного значення, вбачаючи в ній головний метод виявлення і подолання помилок і недоліків, слабкостей і хвороб в діяльності марксистських партій та їх кадрів. Це витікає з самої природи марксистських партій, їх революційного духу і світогляду, суть якого виражає матеріалістична діалектика.

Будучи революційно-критичним методом, матеріалістична діалектика не визнає нічого раз і назавжди даного, застиглого, незмінного. Вона вчить, що предметам та явищам природи і суспільства, які вічно перебувають в русі, властиві внутрішні суперечності. Всі явища мають позитивний і негативний бік, минуле й майбутнє, те, що відживає і народжується; боротьба між новим і старим складає зміст процесу розвитку.

З цих положень матеріалістичної діалектики напрошується висновок: успішний рух вперед пролягає не через зглажування чи затушування суперечностей, а через своєчасне розкриття їх і подолання через боротьбу.

Марксистське вчення тому і викликає шалену злість у ідеологів буржуазії, що воно нещадно критикує експлуататорський лад, науково обгрунтовує його перехідний характер і неминучість його загибелі, вказує трудящим вірні шляхи і засоби заміни капіталізму соціалізмом.

На величезне значення критики і самокритики вказує характеристика К. Марксом самої революції, як критики дією. Він говорив, що вона сама себе критикує, і тим самим зміцнюється [1, 215].

К. Маркс і Ф. Енгельс вказували, що смілива критика недоліків і помилок в діяльності партії, непримиренність до буржуазних і дрібнобуржуазних ідей, веде не до послаблення і руйнування партії, а є одним з головних методів зміцнення її єдності і підвищення її боездатності. В. І. Ленін вважав, що критика і самокритика — це метод партійної роботи. Він не боявся того, що вороги можуть використати недоліки, викриті шляхом критики і самокритики самою партією. Ще в праці «Крок вперед і два кроки назад» (1904) В. І. Ленін висміяв тих, хто вважав, що викриття своїх власних помилок є небезпечним для партії, бо вони можуть бути використані ворогом проти партії пролетаріату. Зрозуміло, вороги це робили і роблять.

«Вони,— писав В. І. Ленін,— злорадіють і кривляються, спостерігаючи наші спори; вони постараються, звичайно, висмикувати для своїх цілей окремі місця моєї брошури, присвяченої хибам і недолікам нашої партії. Російські соціал-демократи вже досить обстріляні в боях, щоб не бентежитися цими шипками, щоб продовжувати, всупереч їм, свою роботу самокритики і нещадного викривання власних мінусів, які неодмінно і неминуче будуть подолані ростом робітничого руху» [4, 181—182].

Ленінська вимога до критики і самокритики є однією з важливих умов того, що партія змогла зміцнити єдність своїх рядів, виконати керівну роль в революційному русі робітничого класу нашої країни і забезпечити перемогу соціалістичної революції в Росії.

В. І. Ленін неодноразово вказував, що смілива і відверта критика і самокритика властива тільки революційній партії і є

ознакою сили партії і робітничого класу. Принципова критика і самокритика зміцнює партію, підвищує її пильність. Історія вчить, що боязнь критики і самокритики це погана ознака, свідчення того, що партія переродилася або перероджується, була або стає опортуністичною, догматичною.

«Пролетаріат — говорив В. І. Ленін на XI з'їзді партії — не боїться визнати, що в революції у нього те-то вийшло чудово, а те-то не вийшло. Всі революційні партії, які до цього часу гинули, — гинули від того, що зазнавалися і не вміли бачити, в чому їх сила, і боялися говорити про свої слабості. А ми не загинемо, тому що не боїмся говорити про свої слабості, і навчимося переборювати слабості». [5, 269].

Цю думку В. І. Ленін підкреслював неодноразово на з'їздах, конференціях і пленумах нашої партії. Він вимагав від комуністів не замовчувати слабкостей у своєму русі, а відверто критикувати їх, щоб скоріше і радикальніше їх позбутися.

Ленінські настанови про розвиток критики і самокритики відзначені в багатьох рішеннях конференцій і з'їздів, в уставі і Програмі нашої партії. В історії людства — це перший випадок, коли політична партія не тільки виступає на захист всебічного розвитку критики і самокритики, але і включає її в свій устав як одну з найважливіших вимог.

Лише за соціалізму критика і самокритика стали масовою зброєю виявлення і подолання суперечностей всіх керованих партією державних і громадських організацій трудящих, рушійною силою соціалістичного розвитку.

Значення критики і самокритики як революційно-критичного методу органічно випливає з марксистсько-ленінського розуміння співвідношення об'єктивних умов і суб'єктивного фактора в умовах будівництва комунізму. Якщо об'єктивні умови розвитку соціалістичного суспільства і можливості, які виникли на їх основі, не залежать від волі людей, то для перетворення цих можливостей в дійсність суб'єктивний фактор, воля і творча енергія народних мас, їх критичний підхід та ініціатива відіграють першорядну роль.

Критика і самокритика впливає з природи соціалізму, з природи робітничого класу і його партії. В цьому розумінні вони є закономірностями розвитку соціалізму, які дають нам можливість зекономити можливі матеріальні і моральні витрати, пов'язані з нашим рухом по невідомому шляху.

«Соціалізм, — писав В. І. Ленін, — не готова система, якою буде облагодієне людство» [6, 26]. Він вказував, що соціалізм живий, творчий є творіння самих народних мас. Особливість соціалістичного суспільства полягає саме в тому, що воно відкриває широкий простір для творчої ініціативи знизу. Всенародна принципова критика і самокритика, особливо критика знизу, з боку трудящих мас, є могутнім засобом викриття і подолання

недоліків в галузі економіки, в роботі державного апарату, в науці, літературі, мистецтві — в усіх сферах діяльності соціалістичного суспільства.

Дальше зміцнення зв'язку партії з масами вимагає від неї постійно підпорядковувати свою діяльність контролю мас, перевіряти її шляхом критики знизу.

Партія, говориться в Програмі КПРС, існує для народу. В служінні йому вона бачить своє покликання. Законом життя партії є нерозривний зв'язок з масами, вміння прислуховуватися до голосу мас, втілювати його волю в партійних рішеннях і в практичних ділах.

Критика і самокритика — гостра зброя партії і народу в боротьбі за подолання дрібнобуржуазної психології в свідомості і поведінці людей, важливий засіб викриття буржуазної ідеології.

Своєчасне використання всіх форм критики і самокритики в боротьбі з цими пережитками або їх рецидивами може і повинно запобігти переродженню окремих людей, перетворенню їх в носіїв буржуазної ідеології і звичаїв, проти яких радянська держава змушена вжити суворі заходи. Дармоїди, користолюбці, злодії, хулігани, бюрократи і спекулянти — це останнє пристановище чужої ідеології і моралі на радянській землі. Боротьба з цими пороками — справа всього народу, кожної радянської людини. Адміністративні заходи до носіїв цих пережитків минулого — лише доповнення до величезної сили суспільного впливу. В зв'язку з цим значно зростає роль і вплив такої форми критики, як громадська думка.

Критика і самокритика є не тільки формою викриття і подолання недоліків, негативних явищ у житті, але і засіб виявлення позитивного, прогресивного, він сприяє поширенню передового досвіду.

Виразником ділової самокритики мас є соціалістичне змагання. Воно є дійовим засобом залучення мас до керівництва виробництвом, перевіреним методом комуністичного будівництва. Зараз в ньому бере участь близько 90% всіх трудящих.

Вищою формою соціалістичного змагання, новим етапом в його розвитку, пов'язаним з поступовим переходом до комунізму, є рух за комуністичну працю, який найбільш повно уособлює зародження комуністичних засад життя. Його характерною особливістю є те, що у боротьбі за комуністичну працю долається істотна різниця між розумовою і фізичною працею, відбувається формування дійсно комуністичної свідомості мас і кожної людини.

Важливим засобом і специфічною формою самокритики, яка все більше використовується з метою визначити шляхи подолання суперечностей соціалістичного суспільства, є соціальний експеримент.

Досвід показує, що йдучи невідомим шляхом, неможливо обійтися без пошуків, без випробування різних форм організації і самодіяльності мас. Складні питання не можна вирішувати одразу, в масштабі всієї країни або навіть республіки, без попередньої перевірки досвідом у більш вузьких масштабах. Соціальні експерименти, які вимагають залучення до участі в них не тільки спеціалістів, але і самих мас трудящих, дають можливість уникнути зайвих витрат і виключають можливість свавілля і волюнтаристських рішень. Дальше вдосконалення і розвиток соціалістичного демократизму, розгортання всіх форм критики і самокритики створюють сприятливі умови для здійснення наукового керівництва розвитком суспільства.

В цьому плані велике значення має творче всенародне обговорення накреслених партією і урядом заходів. Воно є не тільки перевіркою вірності цих заходів і умовою при внесенні доповнень і поправок трудящими у ці заходи, але і важливою формою мобілізації широких народних мас на боротьбу за здійснення виробленої партією і одобреної народом політики.

Жовтневий (1964 р.) наступні пленуми Центрального Комітету, XX і XXIII з'їзди партії наочно показали радянському народу, як партія використовує зброю критики і самокритики для подолання недоліків і помилок і на цій основі добивається визначних успіхів у комуністичному будівництві.

Вироблені на березневому і вересневому (1965 р.) пленумах Центрального Комітету і розвинуті XXIII з'їздом партії новий підхід до керівництва економікою і принципи економічної політики партії на сучасному етапі розвитку найкраще висловлюють життєві потреби нашого суспільства, тому що прийняття рішень на них робилося після проведеного соціального експерименту на окремих підприємствах країни. Дискусії спеціалістів і вчених об'єктивні зміни, що відбулися за останні роки в народному господарстві ретельно аналізувалися у вищестоящих органах. Завдяки цьому радянські люди реально відчули поліпшення життєвих умов, зокрема, зростання кількості і якості промислових і продовольчих товарів, підвищення заробітної плати робітникам цілого ряду галузей промисловості, введення гарантованої оплати і встановлення пенсій колгоспникам, розширення пільг інвалідам Вітчизняної війни, зниження роздрібних цін на деякі товари, величезний розмах житлового будівництва тощо.

Важливою формою критики в умовах будівництва комунізму є діяльність більш ніж шестимільйонної армії народних контролерів. Завдяки їх втручанням зекономлено не тільки сотні мільйонів карбованців, викрито багато шахраїв і пройдисвітів, бюрократів і затискувачів критики, але і своєчасно попереджені можливі матеріальні і моральні витрати.

Критика і самокритика є рушійною силою і в розвитку духовного життя радянського суспільства. Вона впливає на всі форми суспільної свідомості і, насамперед, на формування політичних поглядів, моральних, філософських, художніх та інших поглядів і переконань. Науково-критичний метод в галузі духовного життя тим більш важливий, бо «в сучасному світі,— як підкреслює Програма КПРС,— точиться запекла боротьба двох ідеологій — комуністичної і буржуазної. Ця боротьба — відображення в духовному житті людства історичного процесу переходу від капіталізму до соціалізму» [9, 337]. Це не звичайна теоретична суперечка, а справжній бій за розум і серця людей, бій, в якому не може бути сторонніх спостерігачів.

Наша партія завжди приділяла велику увагу розробці наукових ідей, поширенню їх серед мас, боротьбі з буржуазними і дрібнобуржуазними поглядами. Ідеологічна робота в масах постійно була в центрі уваги нашої партії, тому що вона будується на ленінських принципах випереджаючого розвитку теорії, яка прокладає шлях практиці. «...Свідомість людини не тільки відображає об'єктивний світ, але й творить його». [7, 196].

Будівництво комунізму на сучасному етапі вимагає широкого простору для революційно-критичного розвитку наукової думки і в першу чергу марксистсько-ленінської теорії. Цього вимагає і дальший розвиток соціалістичної системи та зростання міжнародного комуністичного і робітничого руху. Це зумовлено і наявністю серйозних розходжень з керівництвом деяких комуністичних партій, а також посилення ідеологічної боротьби з капіталізмом.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIII з'їзду партії говориться: «Розвиток суспільних наук і впровадження їх рекомендацій у практику відіграють не менш важливу роль, ніж використання досягнень природничих наук у сфері матеріального виробництва і розвитку духовного життя народу» [10, 79]. Ось чому наша партія вимагає від працівників суспільних наук якнайшвидшого подолання боязкості в підході до дослідницької роботи, уміння не обходити гострих питань дійсності. Критичний рух і суворо науковий, об'єктивний підхід до суспільних наук — запорука успіхів дальшого розвитку марксизму-ленізму.

Особливе значення для плідного розвитку суспільних і природничих наук має марксистсько-ленінська філософія. Діалектичний і історичний матеріалізм — це не звід раз і назавжди даних догм, правил, а науковий світогляд, який постійно розвивається в ході суспільної практики. Марксистський діалектичний метод допомагає радянському вченому кожної галузі науки вірно осмислювати наслідки своєї праці.

Роль критики і самокритики у розвитку кожної науки величезна. Наука не може успішно розвиватися без пошуків, без висунування і зіткнення різних гіпотез, висновків, без боротьби ду-

мок. При цьому необхідно поєднувати ленінську принциповість і об'єктивність з дійсно товариською, доброзичливою критикою. Саме на цій основі повинні відбуватися творчі обговорення і дискусії в науці, змагання наукових і технічних ідей.

Лише принципова об'єктивна критика допомагає створити найбільш сприятливу атмосферу для запобігання догматичних, суб'єктивістських та інших помилок в галузі науки і практичного керівництва.

Критика і самокритика є перевіреним методом виховання наших кадрів, всіх радянських людей в дусі вірності справі комунізму, високого розуміння партійного, державного і патріотичного обов'язку.

К. Маркс і Ф. Енгельс, В. І. Ленін вважали, що від навчання і критики нікого не можна звільняти. Критика допомагає вчити і виховувати наші кадри. Одному з секретарів Генеральної Ради І Інтернаціоналу Георгу Еккаріусу К. Маркс писав: «ти, мабуть, надто багато про себе думаєш, що коли ти робиш промахи, то тобі повинні говорити компліменти, замість того, щоб сказати тобі правду, як і всякому іншому» [2, 382]. К. Маркс писав, що чим вищу посаду займає керівник, тим небезпечніші його помилки і важкіші їх наслідки. Тому всі керівники повинні бути надзвичайно самокритичними і сприймати критику з вдячністю, а не дратуватися від того, що їх наважилися критикувати.

Партія вчить не щадити самолюбство того чи іншого працівника замазуванням помилок. Сила нашої партії полягає в тому, що жоден працівник, яку б високу посаду він не займав, не може відгороджуватися від критики. Лише в обстановці відкритої, принципової критики і самокритики, при умові обов'язкового дотримання норм партійного і державного життя можливе вірне, плідотворне виховання кадрів.

Про необхідність створення умов для розгортання принципової критики і самокритики з тим, щоб своєчасно виправити кожного комуніста, який відступив від вимог Статуту партії, не дати розростися недолікам йшла велика розмова на XXIII з'їзді КПРС.

На жаль, до цього часу зустрічаються ще керівники, які не прислухаються до голосу мас, не уважні до людей, проявляють грубість і зневажливість до їх потреб, болісно сприймають критику.

Наведено один з прикладів. В одній з заміток під назвою «Безпринциповість» наводиться обурюючий випадок, коли при потуранні секретаря парторганізації директор Дніпропетровського заводу великих стендових блоків І. М. Гергель не рахувався з думкою і пропозиціями робітників і службовців, проявляє грубість і свавілля. На заводі про нього з острахом говорять: «Тільки ви на мене не посилайтеся, бо якщо Іван

Маркович дізнається... Він, коли розійдеться, може одним наказом звільнити головного енергетика, головного механіка і головного бухгалтера» [12, 2].

Велику роль у створенні ділової обстановки для розгортання вільної критики знизу відіграє особистий приклад, політична зрілість і самокритичність керівних товаришів всіх ланок партійного і державного апарату. Принциповість керівника перевіряється його ставленням не тільки до безпосередніх обов'язків по роботі, але і його ставленням до критики.

Щоб запобігти помилок у підборі кадрів, В. І. Ленін радив виходити з колективної оцінки їх діяльності. Насправді, де краще всього знають людину, його сильні і слабкі сторони, як не в колективі, де він працює.

Про те, що цей принцип ще порушується видно з статті першого секретаря Нижньотагільського міськкому КПРС Г. Колбіна. Розповідаючи про недоліки у висуванні кадрів, він писав «...Наші керівники беруть приклад з деяких товаришів з вищестоячих органів. Ось так буває: викликають в міністерство, в главк спеціаліста або директора підприємства, комуніста, «сватають» на іншу роботу, а в міськкомі нічого не знають. Не вважають за потрібне навіть порадитися, як людина проявила себе, чи доцільно його брати з колективу. Невірна це практика!» [13, 2].

Враховуючи, що від моральних і ділових якостей кадрів значною мірою залежить успіх чи неуспіх кожної справи, необхідно питання підбору, розстановки і висування кадрів поставити під постійний, всезростаючий контроль мас. З цією метою ми пропонуємо ввести в систему звіт про діяльність, підбір, розстановку і висування кадрів до всіх інстанцій перед низовими організаціями.

Особливо важливе значення у вихованні кадрів при виконанні рішень партії і уряду має добре поставлений контроль і перевірка виконання. Це — могутній засіб вдосконалення партійного і державного керівництва, зміцнення зв'язку партії з трудящими, залучення мас до керівництва справами суспільства.

Спрямовуюча роль в розгортанні критики і самокритики належить Комуністичній партії. Будучи озброєною знанням законів розвитку суспільства, вона викриває об'єктивні суперечності нашого розвитку, недоліки і помилки в роботі партійних і громадських організацій і спрямовує вогонь критики проти відживаючого, старого, гальмуючого наш рух, чим сприяє перемозі нового, передового, прогресивного в житті нашого суспільства.

Марксисты-ленінці, беззастережно визнаючи свободу критики, що впливає з об'єктивних і суб'єктивних умов будівництва комунізму, не возводять її в абсолют. «Свобода критики,— вказував В. І. Ленін,— прекрасна річ, але після того, як ми всі під нею підписалися, не гріх зайнятися питанням і про зміст критики» [8, 380].

Партія підтримує таку критику, яка проводиться з партійних позицій і спрямована на зміцнення основ соціалізму. Але партія боролася і боротиметься проти всіляких спроб під виглядом свободи критики протаскувати чужі марксизмові-ленінізмові погляди, виступати проти генеральної лінії партії, підривати дисципліну і єдність партійних рядів, посягати на основи соціалізму. Потрібно розрізнати дружню, доброзичливу критику, яка переслідує партійну мету, патріотичну турботу про Батьківщину, від критики догматичної, огульної, спрямованої проти устоїв соціалістичного життя, з метою цькування і шельмування кадрів. Критика має життєстверджуючий характер лише тоді, коли вона об'єктивна, відбиває правду життя. На сучасному етапі будівництва комунізму, коли партія все глибше вникає в суть економічних відносин нашого суспільства, буде свою політику на основі тверезого обліку об'єктивно діючих законів соціалізму, цим новим умовам повинна відповідати і дійсно об'єктивна, чужа суб'єктивізму критика недоліків, пошук реальних шляхів і засобів поліпшення справи.

Відкрита, пряма, чесна, принципова критика і самокритика — надійний засіб виправлення помилок і недоліків.

Отже, критика і самокритика виконують функцію величезного соціального значення: вона сприяє зміцненню і розвитку нового, соціалістичного ладу, допомагає нашому рухові вперед. В цьому — одна з вирішальних переваг соціалізму перед капіталізмом. Але ця перевага не реалізується автоматично. Необхідно створити сприятливі умови для безперешкодного розвитку критики і самокритики.

Таким чином, в широкому розумінні цього слова умовою критики і самокритики є реальне здійснення принципів соціалізму і в першу чергу лєнінських ідей партійного і державного життя.

Критика і самокритика тоді відіграє до кінця свою позитивну роль, коли за її допомогою не тільки викриваються суперечності не тільки виробляються шляхи і методи їх подолання, але коли на основі критики і самокритики організовуються і здійснюються практичні заходи для вирішення суперечностей, коли слова не розходяться з ділом.

Важливою умовою розгортання критики і самокритики є глибоке вивчення всіма радянськими людьми марксистсько-лєнінської теорії, ідейно-політична зрілість кадрів.

Не можна не враховувати того, що критика недоліків у окремих випадках наштовхується на опір відсталих людей, діяг і бюрократичних елементів, які всіляко глушать критику, мстять критикуючим, використовуючи різноманітні форми затискування критики. Наприклад, в статті Н. Власова «Чи вичерпаний конфлікт?» говориться про випадок затиску і розправи за критику над тов. В. Швайко на Дніпропетровському алюмінієвому заводі, про те, що кадри на заводі нерідко ціняться за здібністю

догоджати перед керівництвом. Критика в загоні — багато працівників бояться виступати на зборах [14, 2].

Подібних випадків стає все менше, але ще, на жаль, вони не перевилися. Тому необхідною умовою для розгортання критики повинно бути суворе покарання затискувачів критики.

Для сприяння розгортанню критики знизу необхідна принципова самокритика, яка підвищує авторитет кожного керівного органу, кожного відповідального працівника. Необхідно створити всі умови перемоги істини, незалежно від того, хто її виражає — рядовий чи керівник.

Передумовою розгортання ділової критики і самокритики є боротьба не лише проти бюрократизму, але і його зворотної сторони відкритого і прихованого підлабузництва. Там, де одержують простір підлабузники, глухне здорова і ділова критика, недоліки не викриваються і не долаються. Отже, з підлабузниками потрібно вести послідовну і настирливу боротьбу, виховувати до них презирство, як до кар'єристів і переродженців, які в багатьох обставинах винні в затискуванні критики і витікаючих звідти наслідках.

Критика і самокритика — не самоціль, а засіб вдосконалення роботи, забезпечення росту, поступального руху соціалістичного суспільства вперед.

Радянський народ під керівництвом Комуністичної партії не лише викриває недоліки і помилки, але одночасно вживає дієві заходи для їх подолання і запобігання на майбутнє. Комуністична партія за свою багаторічну історію навчила радянських людей свідомому використанню зброї критики і самокритики.

Завдання полягає в тому, щоб повною мірою використовувати цю велику силу, наполегливо і послідовно створювати сприятливі умови для розгортання об'єктивної, принципової і ділової критики і самокритики, рішуче викривати і переборювати недоліки і негативні явища в нашому житті і тим самим прискорювати наш переможний рух вперед, до торжества комунізму.

Краткое содержание

На основе марксистско-ленинской методологии в статье анализируется роль и значение критики и самокритики в жизни партии и советского народа.

Автор раскрывает взаимосвязь критики и самокритики, обосновывает необходимость использования их как движущей силы социалистического общества и метода раскрытия и преодоления свойственных социализму неантагонистических противоречий. Кратко излагаются некоторые условия, необходимые для дальнейшего развития критики на современном этапе строительства коммунизма.

- т. 1
1. К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные произведения в 2-х томах,
 2. К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 33.
 3. В. І. Ленін. Твори, т. 34.
 4. В. І. Ленін, Твори, т. 7.
 5. В. І. Ленін. Твори, т. 33.
 6. В. І. Ленін. Твори, т. 19.
 7. В. І. Ленін. Твори, т. 38.
 8. В. І. Ленін. Твори, т. 31.
 9. Матеріали ХХІІ з'їзду КПРС. К., 1962.
 10. Матеріали ХХІІІ з'їзду КПРС. К., 1966.
 11. «Правда», 10 февраля 1967 г.
 12. «Правда Украины», 8 сентября 1966 г.
 13. «Правда», 6 февраля 1967 г.
 14. «Правда», 19 февраля 1966 г.

ФІЛОСОФСЬКИЙ ТА СОЦІОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ ПОНЯТТЯ «ПОТРЕБА»

XXIII з'їзд КПРС підкреслив значення теоретичної розробки проблем, пов'язаних з дослідженням спрямованості і характеру процесу формування комуністичних суспільних відносин.

Практика комуністичного будівництва гостро вимагає наукового усвідомлення місця матеріальних і духовних потреб в житті людського суспільства, співвідношення суспільного і особистого моменту в них, структури потреб та умов їх розвитку. Перед суспільством, яке будує комунізм, постає необхідність на зміну стихійному формуванню потреб, що властиве докомуністичним суспільно-економічним формаціям, поставити цілеспрямоване свідомообумовлене виховання суспільно значимих потреб. Це завдання може бути вирішене лише на основі пізнаних закономірностей цього складного соціального явища.

З'ясування змісту категорії потреба повинно послужити не лише вирішенню безпосередньо практичних завдань. Розвиток ряду нових галузей наукового пізнання залежить від осмислення ролі потреб в житті суспільства. Зокрема, чітке визначення специфіки людської життєдіяльності і людської свідомості порівняно з аналогічними процесами, імітованими за допомогою відповідних кібернетичних машин, виявляється неможливим без введення науково усвідомленого поняття потреба.

Тим часом, аналіз категорії потреба досі здійснювався головним чином в межах політичної економії. Виняток становлять лише деякі філософські праці, в яких потреба здебільшого не являє собою спеціального об'єкту розгляду, аналізується як соціологічна категорія (10).

Маючи безпосереднє відношення до економічного життя, людські потреби виявляються залежними і від сукупності таких соціальних факторів, які лише в кінцевому рахунку визначаються економічними відносинами.

Крім того, глибоке вивчення матеріальних і духовних потреб необхідне не лише для складання перспективних планів розвитку виробництва і раціональної організації такого суто економічного явища, як споживання, але й для чіткого визначення майбутніх шляхів розвитку суспільства, оскільки прагнення

і цілі людей, породжені економічними потребами, визначають ці шляхи.

Треба врахувати також і те, що духовні запити, які починають переважати у структурі потреб радянських людей, породжуються і задовольняються опосередковано залежними від економічного рівня сторонами суспільного життя: політичними умовами, естетичними засобами, моральними нормами тощо.

Все це вимагає глибокого філософського та соціологічного аналізу потреб та дослідження закономірностей їх розвитку.

Який же філософський та соціологічний зміст поняття потреба?

Потреба характеризує матеріальний світ на рівні живого, але це не виключає необхідності її філософської інтерпретації. Адже до числа філософських понять відносяться і такі, що відтворюють істотні зв'язки об'єктивної дійсності, властиві лише певним її проявам (свідомість, суб'єктивність тощо) і в цьому розумінні не носять загального характеру.

Разом з тим, ряд наукових понять, що являють собою високу ступінь узагальнення знань, хоч і не є філософськими категоріями, але вимагають глибокого філософського осмислення (поняття життя, речовини, поля і т. п.). Якщо поняття життя є суто природничонауковим, то потреба є специфічним проявом більш загальних філософських зв'язків типу *необхідність, суперечність, дійсність* стосовно до живого і соціального.

Іншими словами, *потреба є своєрідним виразом суперечностей, що визначають розвиток живого; це необхідність у формі прояву властивого життю відображення умов, що забезпечують перетворення можливості розвитку в дійсність.*

Живий організм вступає в суперечність з навколишнім середовищем в тому розумінні, що не будь-які, а лише певні умови є задовільними для забезпечення його існування. Потреба в кисні у істот, що дихають, виникає тому, що в складі повітря є такі компоненти, які в процесі розвитку організму виявились непридатними для забезпечення нормальної функції дихання.

Потреби — це вимоги певним чином організованої матерії до навколишнього світу, задоволення яких забезпечує існування цієї організації. Вони характеризують матерію на органічному та соціальному рівні розвитку.

Живе, щоб залишитись живим, може акумулювати дійсність відповідно до своєї природної будови, генетичної організації.

Суперечність середовища і організму фіксується в останньому як потреба. Задоволення потреб розв'язує існуючу суперечність і веде до розвитку організму, тобто до виникнення нової суперечності. Для живого суперечності як джерело розвитку існують в такій специфічній формі, як виникнення та задоволення потреб.

Потреба є водночас відображенням необхідних умов для іс-

нування даного утворення, будь-то жива істота чи соціальний організм, вона є формою необхідності, властивою матерії певної організації.

Досліджуючи особливості органічного, Гегель у «Феноменології духа» висловив багато цінних думок, що дозволяють при відповідній матеріалістичній інтерпретації поглибити розуміння природи потреб.

При поверховому підході здається, що зовнішня необхідність детермінує органічний рух, але в дійсності ця необхідність рефлектована в самому органічному, саме вона є початком дії.

Живе утворення тим відрізняється від неживого, що здатне зберігати себе у співвідношенні з своєю протилежністю; стихійне буття, що протистоїть йому, відтворюється органічною рефлексією [9, 138—139].

Саме потреба є внутрішнім виразом суперечності організму і середовища, що спричиняє дію, спрямовану на вирішення цієї суперечності.

Досі філософський аналіз поняття *потреба* проводився, головним чином, по відношенню до органічного життя, бо саме на цій стадії розвитку і виникають потреби. Поширення цього аналізу на прояви потреб у суспільному житті дає нам змогу провести соціологічне дослідження людських потреб.

У філософському плані соціальні потреби знаходяться в тому ж відношенні до суперечностей, необхідності, можливості й дійсності, що й органічні потреби. Тобто потреби суспільства як і потреби людей, що є суспільними істотами, залишаються специфічним проявом суперечностей, відображенням необхідних умов для перетворення можливостей розвитку в дійсність. Розбіжності стосуються конкретного носія цих потреб (там просто живий, тут живий соціальний організм), а звідси і їх докорінно відмінний характер.

Природні потреби предків людини відіграли виключно важливу роль у виникненні трудової діяльності. Нові умови існування змусили людиноподібних мавп для задоволення потреб вдаватися до використання природних предметів як засобів добування їжі, захисту тощо. Між живою істотою і природою, що досі служила безпосереднім джерелом задоволення потреб, стають природні сили у вигляді знарядь праці.

Коли добування засобів життя набуло опосередкованого характеру, зміст потреби, що виникала, визначався вже не природою самою по собі, а природою освоєною людиною, яка функціонувала як виробничий процес. Встановилась пряма залежність між дальшим розвитком людських потреб і виробництвом.

Стимулом життєдіяльності людей як живих істот залишилось прагнення до задоволення потреб. «Люди роблять свою історію, прагнучи задовольнити свої потреби. Потреби ці даються спо-

чатку, звичайно природою, але потім значно змінюються в якісному і кількісному відношенні властивостями штучного середовища» [7, 246].

Породження людських потреб і їх характер обумовлені розвитком виробництва, і можливості їх задоволення залежать від природних сил, якими оволоділо людство.

Своєрідність соціальних потреб полягає в тому, що вони є суб'єктивним виразом суперечностей між освоєною людством природою, яка існує в першу чергу у вигляді виробництва, і суспільним організмом в цілому. Останній має виробничий процес основою свого існування, але не зводиться до нього. Життя суспільства — багатогранний процес, що включає в себе виробничі відносини, політичну діяльність, наукову та художню творчість, складні феномени психіки людини.

Людство постійно розв'язує суперечність, що виникає між суспільним життям, та підкореною суспільством природою, за-своєних сил якої виявляється кожен раз недосить для забезпечення дальшого розвитку.

В основному ця суперечність зводиться до суперечності між продуктивними силами і виробничими відносинами, що і виступає безпосереднім рушієм суспільного розвитку. Але перш ніж стати стимулом людської діяльності, суперечності між освоєною людством природою і суспільством фіксуються суб'єктивно як потреби суспільного розвитку. Так, основна суперечність капіталізму між суспільним характером праці і приватним способом привласнення знаходить свій вираз в потребах капіталістичного суспільного розвитку.

Капіталістичному суспільству притаманне постійне прагнення до розв'язання воєн. Це — основний засіб вишукування додаткових джерел експлуатації, позбавлення від надлишків робочої сили. Розвиток воєнної промисловості є вкладанням коштів і визискуванням прибутків з таких галузей виробництва, що менше пов'язані з зростанням вартості робочої сили.

Як показує досвід історії, соціалістичний табір і сили миру в цілому здатні запобігти виникненню воєн в світовому масштабі, тим самим залишаючи незадовільною одну з життєвих потреб капіталізму.

Задоволення потреби створює умови для функціонування даного об'єкта і веде до появи нових потреб його розвитку. Зрештою виникнення нових суспільних потреб обумовлене розвитком виробництва.

Взаємодія виробництва і споживання в економічному плані ґрунтовно з'ясована К. Марксом у праці «Основні риси критики політичної економії» [4] і останнім часом коментувалась у нашій економічній літературі. Але соціологічний аспект взаємовідносин потреб і виробництва дещо ширший за економічний. Під потре-

бами в соціології розуміється не лише здатність до споживання, тобто реальний запит, що базується на купівельній спроможності, а й фактичні запити людей на засоби існування, розвитку й насолоди. До їх числа належать і такі, що не зумовлюються безпосередньо розвитком виробництва. Так, потреба в активній громадській діяльності опосередковано залежить від економічного рівня.

Значна сукупність нахилів, інтересів, що є формою існування людських потреб, є потребами духовного розвитку, отже, характеризується відносною самостійністю. У членів соціалістичного суспільства міцніше своєрідно людська потреба в праці, що є наслідком дії економічних, соціальних і духовних факторів. Та й самі потреби споживання спричиняються такими суто соціальними чинниками, як суспільний престиж, громадська думка, мода тощо.

При аналізі соціальних потреб важливо дослідити в них співвідношення суспільного і особистого моменту. Носієм суспільних потреб є соціальний організм, тобто сукупність індивідуальностей, існування яких можливе лише в даній єдності. Це потреба розвитку виробництва, науки, інших сторін суспільного життя. Суспільні потреби здебільшого задовольняються не у своїй безпосередній формі, а на основі виникнення і задоволення особистих потреб, що лише в цілому за принципом рівності зрештою забезпечують їх задоволення.

Це пояснюється двома обставинами. По-перше, люди залишаються біологічними істотами, отже вони зберігають потреби, покликані забезпечити їх індивідуальне матеріальне існування.

Біологічні в своїй основі ці потреби набувають соціального характеру. Наприклад, для підтримання певної температури тіла, що необхідна для життєдіяльності, можна було б використати будь-який засіб; але люди задовольняють потребу свого організму в теплі засобами, вживаними у суспільстві: за допомогою пальта або костюма модного покрою, причому відсутність останнього викликає в людині не менш прикрі відчуття ніж відчуття холоду.

Розвиток суспільства на докомуністичних стадіях відбувався нерідко за рахунок фізичного знищення людей.

В цьому якраз проявляється антигуманістичний характер прогресу в антагоністичному суспільстві. При низькому рівні продуктивних сил забезпечити одночасно розвиток виробництва і задоволення життєвих потреб було неможливо. Наявність експлуаторських класів, що споживають, не виробляючи, незмірно зменшувала кількість ресурсів, якими володіло людство для задоволення своїх матеріальних запитів.

Отже, життєва потреба людини залишається її виключно особистою потребою доти, доки суспільство не володітиме достатньою кількістю життєвих благ і комуністичною організацією.

По-друге, неспівпадання суспільних і особистих потреб зумовлюється в основному соціальною необхідністю суспільства. Класова організація, покликана до життя певними соціально-економічними причинами, призводить до того, що окремі особи потрапляють у різні соціальні умови. Суспільство, позбавлене соціальної рівності, виступає по відношенню до людини як щось відчужене, вороже.

В цьому випадку особисте буття стає залежним не стільки від подолання суперечностей між суспільством і природою, скільки від здатності відвоювати у суспільства те, що останнє відвоювало у природи. Суперечність між окремою людиною і суспільством фіксується як особиста потреба людини.

На основі певних наукових і технічних досягнень стає, наприклад, можливим виробництво телевізорів, пилососів, холодильників. Особа, щоб стати повноцінним членом суспільства і тим самим забезпечити його успішний розвиток, повинна завоювати всі суспільно-історичні надбання. Для піднесення на рівень суспільних вимог необхідно скористатись пилососом і холодильником для полегшення побутового обслуговування, телевізором як сучасним важливим засобом поширення інформації і т. ін. Це не просто данина моді. Користування цими благами — необхідна умова формування сучасної людини, яка потребує і більше вільного часу для освіти і культури.

Наявність цих благ в суспільстві і відсутність їх у окремої особи породжує суперечність, яка відбивається у свідомості людини як її особиста потреба, прагнення до задоволення якої і спричиняє діяльність.

Ця суперечність породжується головним чином соціальною організацією, що існує в антагоністичних суспільствах при якій за висловом Маркса «духовна і матеріальна діяльність, насолода і праця, виробництво і споживання випадають на долю різних індивідів» [2, 29].

Дві третини робочого часу робітник в капіталістичному світі витрачає на господаря і лише одну третину на себе, тобто виробляючи матеріальні блага він не має змоги їх споживати. Якщо виробіток на людину-годину зріс в Італії з 1958 по 1961 р. на 28%, а в Голландії з 1958 по 1960 р. — на 18,6%, то заробітна плата в цих країнах за той же період зросла відповідно на 4,5 і 7%.

Між суспільними потребами і особистими потребами суспільної людини існує таке співвідношення, при якому задоволення суспільної потреби можливе лише при задоволенні суми потреб особистих. В класовому антагоністичному суспільстві вони за своїм змістом не співпадають. По-перше, особиста потреба є потребою в конкретно існуючому предметі, яким володіє суспільство, але не володіє людина. Це потреба в одязі, машині, лікарській допомозі, відвіданні театру тощо. Предметна спрямова-

ність особистої потреби може бути більш або менш чіткою, тобто проявлятися як бажання відвідати оперний спектакль Великого театру «Садко» або як неконкретизоване прагнення культурно відпочити. Суспільна ж потреба взагалі не має предметної визначеності. Людство не ставило перед собою завдань відкрити електрику, створити рафаелівську «Мадонну», написати «Євгенія Онегіна». Потреба у розв'язанні існуючих суперечностей могла бути задоволена зовсім іншими відкриттями і шедеврами. По-друге, особисті потреби це, головним чином, потреби придбання, привласнення, споживання, в той час як суспільні потреби є потребами творення. Суспільство є особливою формою існування матерії не тому, що вона споживає (це властиве органічній матерії в цілому), а тому, що творить. Але докомуністичне суспільство має таку організацію, яка забезпечує існування окремих осіб навіть тоді, коли вони лише споживають, а не творять.

Прагнучи до задоволення особистих потреб споживання, вчений, виробник, митець здійснюють виробничий, творчий процес, тобто задовольняють суспільні потреби. Суспільство стимулює діяльність людей через організовану систему розподілу благ, створених людством.

Суспільні потреби, за дуже рідкими винятками, в антагоністичному суспільстві не виступають безпосередніми стимулами творчої та наукової діяльності окремих осіб.

Комуністичне суспільство, з якого тільки й розпочинається справжня історія людства; створить систему розподілу за потребами, зникнуть суперечності між особистим і суспільним буттям, тим самим суспільні потреби перетворюються у безпосередньо особисті.

Соціальним потребам, на відміну від суто біологічних, властивий закон прискореного розвитку.

Потреби живого організму є відображення суперечностей між природою в цілому і даним конкретним породженням природи. Розвиток потреб в даному випадку обумовлений органічною еволюцією, що має відносно уповільнений характер. Поява нової потреби пов'язана головним чином з виникненням нового виду організмів. Потреби тварин, що стимулюють їх життєдіяльність, це циклічно діючі потреби одного й того ж змісту (в їжі, задоволенні статевих інстинктів тощо).

З виникненням суспільства завдяки трудовій діяльності людства відбувається значне прискорення темпів розвитку природи. Поява як нових суто природних об'єктів (культурних рослин, домашніх тварин і т. д.), так і суспільних об'єктів, що є втіленням законів природи (знарядь праці, технічних споруд, хімічних продуктів тощо) відбувається в досить короткі, порівняно з часовими характеристиками органічної еволюції, проміжки часу.

З одного боку, людські потреби є відображенням суперечностей між природою і суспільством, яке прискорює темпи розвитку, з другого боку, все зростаюча багатогранність суспільної життєдіяльності розширює фронт цих суперечностей. На цій основі починає діяти закон прискореного розвитку людських потреб, відкритий Марксом. «Людина,— пише Маркс,— відрізняється від усіх інших тварин безмежністю своїх потреб та їх здатністю до розширення» [3, 235].

В роботі «Німецька ідеологія» К. Маркс більш докладно досліджує механізм дії цього закону: «Сама задоволена перша потреба, дія задоволення і вже набуте знаряддя задоволення ведуть до нових потреб» [2, 27].

Необхідно з'ясувати соціальні причини прискореного розвитку потреб. Але оскільки класово-антагоністичні і комуністична формація докорінно відрізняються за своєю соціально-економічною природою, то й аналіз, очевидно, повинен бути диференційованим. Оскільки капіталістичне суспільство—класичний зразок антагоністичної формації, а вища стадія комунізму—ще недосягнутий ступінь розвитку, доцільно обмежити дослідження прояву закономірності зростання потреб за капіталізму та за соціалізму.

Від яких причин залежить прискорений розвиток особистих потреб за капіталізму?

Для антагоністичного суспільства типова контрастність в цьому розвитку. Гіпертрофоване зростання потреб пануючих класів обумовлене їх суспільним становищем. Це клас споживачів, не зайнятих творенням, працею. Його суспільне призначення полягає в споживанні тих благ, які здатне виробити високорозвинуте капіталістичне виробництво. Завдяки існуванню приватної власності, яка дає можливість зосередити в руках окремих осіб колосальні суспільні багатства, їх власники не знають меж у придбанні предметів споживання, що є в розпорядженні людства. Але ксжна задоволена потреба тягне за собою іншу. Поскільки споживання експлуаторських класів не існує у єдності з їх виробничою діяльністю, не підпорядковується їй, то на базі задоволення реально існуючих запитів суспільної людини виникають спотворені, які відіграють прямо протилежну роль у розвитку особистості—сприяють її деградації.

Такий стан потреб на одному соціальному полюсі не може не впливати на характер потреб протилежного класу. Суспільство виділяє мізерну кількість благ для задоволення життєвих запитів трудящих, яких не вистачає навіть для компенсації витрат робочої сили.

На початку 60 років ХХ ст. середня заробітна плата в обробній промисловості США була на 29% менше підрахованого комітетом Геллера прожиткового мінімуму. В Західній Німеччині вона становила приблизно 75%, у Франції—70, в Японії—65%.

Зростаюче капіталістичне виробництво створює нові предмети для задоволення потреб, але в силу існуючого соціального ладу вони не призначаються тим, хто їх створює. «Навіть в найбільш розвинутих капіталістичних країнах значні верстви трудящих приречені на бідність і злидні, при тому не з причин недостатнього розвитку продуктивних сил, а внаслідок соціальних пороків внутрішньо притаманних капіталістичному способу виробництва,— таких, як кризи, безробіття, розорення дрібних виробників, расова і національна нерівність, дискримінація в оплаті праці жінок, деградація окремих економічних районів» — відзначалося на XXIII з'їзді КПРС [6].

Відсутність реальних можливостей задоволення потреб, що визначається характером виробничих відносин, таким чином, впливає на реальні потреби робітника, зводить їх нанівець. Витонченість потреб і засобів до їх задоволення на одному боці породжує на іншому — тваринне здичавіння, повне грубе абстрактне спрощення потреб або краще сказати відтворює себе в протилежному значенні [1, 599].

Елементарну спрощеність життєвих бажань пралі паризького передмістя Жервези змальовує Е. Золя в романі «Западня». Всі прагнення трудівниці зводяться до того, щоб мати шматок хліба, не бути битою, виростити дітей і вмерти у власному ліжку. І це в суспільстві, що створило до послуг людства чудеса техніки, шедеври мистецтва.

Спрощеність запитів людини сучасного капіталістичного світу проявляється і в іншому плані. Високорозвинута економіка провідних імперіалістичних держав дає змогу надати в розпорядження кваліфікованого робітника достатню кількість товарів першої необхідності. Активна боротьба робітничого класу змушує капіталістів дещо поліпшувати матеріальну забезпеченість трудящих. Життєвий рівень кваліфікованих робітників в сучасній Америці досить високий. Але убогість потреб при цьому стає ще більш виразнішою. В суспільстві, що має в своєму розпорядженні величезні здобутки матеріальної і духовної культури, обмеженість особистих потреб прагненням забезпечити власне матеріальне існування — свідчення їх злиденності.

Сучасна американська Жервеза тим відрізняється від своєї французької попередниці, описаної Золя, що замість шматка хліба бажає високоякісних тістечок, а замість ліжка — придбати ультрамодний спальний гарнітур.

Трагедія суспільства, побудованого на соціальних антагонізмах,— в тому, що воно неспроможне задовольнити потреби матеріального існування індивідуальностей при будь-якому рівні розвитку.

В силу штучного розриву між виробництвом і споживанням, що існує при капіталізмі (той, хто створює, не споживає створеного і навпаки) стає можливим існуванням штучних потреб,

що не покликані сприяти розвитку особистості. Ці спотворені потреби, культивовані панівним класом не можуть не впливати розбещуюче і на клас експлуатованих. За їх допомогою панівний клас породжує прагнення і марення, які певною мірою стимулюють діяльність виробника. Серед них немало непотрібних потреб, що штучно роздуваються капіталізмом для визискування прибуткової вартості. Їх роздування є також засобом збуту товарів, серед яких є непридатні до споживання. Винахідливі прийоми реклами, що спекулюють на марнолюбстві і прагненні суспільного визнання, ні на хвилину не залишають людину у спокої, розпалюючи пристрасті, регламентуючи дійсні запити.

Цю своєрідність потреб за капіталізмом блискуче охарактеризував Маркс: Розширення круга продуктів і потреб стає винахідливим і завжди ощадливим рабом нелюдської, рафінованої, штучної і надуманої пожадливості [1, 599].

Зразок такої штучно культивованої потреби представив Лев Митрохін в книзі «Американские миражи».

Придбання машин в Америці переростає в справжнє ідолопоклоніння. Хоча за свідченням американського журналіста Мішеля Інкара споживання автомобілів у США на дев'ять десятих є штучним, нереальним споживанням, придбання машини стало символом добробуту.

Швидко змінюється мода на машини, те, що вчора вважалось фешенебельним — сьогодні стало ознакою поганого смаку, а їздити на машині, яка гірша ніж у сусіда Гаррі неможливо. До того ж виявляється, що сам сенатор штату і модна красуня обрали нову модель, що зображена на лакованій картинці останнього журналу «Лайф».

В житті рядового американця з'являється новий хрест, який він змушений тягнути на Голгофу суспільного престижу [11].

Одночасно капіталізм штучно гальмує розвиток потреб в ім'я збереження капіталу. Соціальною шкалою вартості особистості є обсяг багатства, що вимірюється грішми, отже, головною потребою стає їх збереження. Чим менше їси, п'єш чим менше купуєш книжок, чим рідше ходиш в театр, на бали, до кафе, чим менше ти думаєш, кохаєш, теоретизуєш, співаєш, малюєш, фехтуєш, тим більшим стає твій скарб, що не підточить ні міль, ні хробак [1, 602].

Принципово іншими особливостями характеризується прискорений розвиток потреб за соціалізмом.

В доповіді А. Н. Косигіна на XXIII з'їзді КПРС говориться: «Соціалістичний устрій усунув перешкоди на шляху піднесення народного добробуту, поставив вперше в історії життєвий рівень народу в пряму залежність від ступеня розвитку матеріального виробництва і продуктивності праці і тим самим відкрив кожному трудящому шлях до дедалі повного задоволення своїх матеріальних і духовних потреб» [6].

Суспільна власність стала основою розподілу продуктів споживання за працею.

Це істотно збільшило обсяг суспільних багатств, що стали безпосереднім здобутком працюючої людини. За даними Звітної доповіді ЦК КПРС XXIII з'їзду національний доход у 1965 р. в Радянському Союзі становив 190 млрд. крб. Майже $\frac{3}{4}$ цієї суми — 141 млрд. крб. використано на задоволення потреб радянських людей.

Високі темпи розвитку економіки, що стають можливими на основі соціалістичної системи господарювання, створюють умови для неухильного збільшення благ, безпосередньо спрямованих на забезпечення життєвих потреб трудящих.

За п'ять останніх років в містах і робітничих селищах побудовано житлові будинки загальною площею 393 млн. кв. м. Понад мільйон нових будинків виросло в колгоспних селах.

У 1965 р. промисловість виробила понад 9 млрд. всіх видів тканин, 486 млн. пар шкіряного взуття.

Через торговельну мережу за рік було реалізовано 3,3 млн. телевізорів, 4,8 млн. радіоприймачів, майже 5,5 млн. 'холодильників, понад 3 млн. пральних машин.

Новий соціальний лад звільняє трудящих від експлуатації, сприяє більш повному задоволенню матеріальних потреб, інтенсивному розвитку духовних запитів особи.

Виховання різносторонніх інтересів особи — одна з найбільш типових рис комунізму вже на першій його стадії. Небачений досі в історії розвиток освіти і культури нашої країни, що викликає здивування капіталістичного світу, пояснюється зрослими потребами нашого духовного життя.

Зростання матеріальних благ і духовних запитів при соціалізмі має особливості, типові для першої фази розвитку комунізму.

Оскільки кожна задоволена потреба супроводжується появою нової, то темп їх кількісного і якісного зростання прискорюється. Це зумовлює, по-перше, можливість тимчасового відставання виробничих можливостей від вимог споживання. Купівельна спроможність населення при соціалізмі безпосередньо залежить від продуктивності праці.

Слушно зауважував Бебель відносно соціалістичного суспільства: «споживча здатність має тут свою границю не в купівельній спроможності окремих осіб як в буржуазному суспільстві, а в продуктивній здатності всього суспільства» [8, 50].

По-друге. Оскільки на першій фазі розвитку комунізму потреба в праці як соціальна потреба існування особи ще остаточно не сформувалась, і певною мірою потреби споживання зберігають самодовліючий характер, закон зростаючих матеріальних потреб криє в собі небезпеку їх надмірного прояву у окремих осіб.

Подолати ці небажані відхилення можна лише свідомо користуючись пізнаними законами розвитку потреб в практиці комуністичного будівництва.

Краткое содержание

Определение научного содержания понятия потребность имеет значение как для практики коммунистического строительства, так и для решения ряда проблем науки.

Потребность можно рассматривать как требования определенным образом организованной материки к окружающему миру, удовлетворение которых обеспечивает существование этой организации. Речь идет о таком уровне организации, которая способна в большей или меньшей мере своей деятельностью обеспечить себе (избрать, найти, создать) эти условия.

Потребности общества как высшей формы организации материального мира обладают специфическими чертами.

Их носитель существенно отличается тем, что создает, а не находит в готовом виде условия своей жизнедеятельности. Тем самым противоречия между обществом и природой, субъективным выражением которых есть человеческие потребности, создаются производственной деятельностью людей.

Социологической характеристикой потребностей является закон их ускоренного развития.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс, Ф. Энгельс, «Из ранних произведений», М., 1956.
2. К. Маркс, Ф. Энгельс. Твори, т. 3, 1959.
3. Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, т. VII, ч. II.
4. К. Маркс, До критики політичної економії. Додаток. Вступ. Держполітвидав, 1951.
5. Ф. Энгельс, Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії, р. IV. К. Маркс, Ф. Энгельс. Твори, т. 20, М., 1965.
6. Матеріали XXIII з'їзду КПРС, Політвидав України, К., 1966.
7. Г. В. Плеханов, О материалистическом понимании истории. Избранные философские произведения, т. II, М. Госполитиздат, 1956.
8. А. Бебель, Будущее общество. Госполитиздат, 1959.
9. Гегель, Сочинения, т. IV, М., 1959.
10. А. Г. Здравомыслов, Проблема интереса в социологической теории. Изд-во ЛГУ, 1964.
11. А. Г. Спиркин, Происхождение сознания, Госполитиздат, 1960.
12. О. Юровицкий, Общественное производство и личные потребности.— «Вопросы философии» № 11, 1959.
13. Д. А. Кикнадзе, Потребности как фактор поведения человека.— «Вопросы философии», № 12, 1965.
14. Л. Митрохин, Американские миражи. Изд-во ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия», 1962.

В. І. ЛЕНІН ПРО СВОБОДУ ОСОБИ

Необхідність теоретичної розробки проблеми свободи особи в сучасних умовах визначається завданнями будівництва комуністичного суспільства, діалектичним взаємозв'язком історичної необхідності і свободи особи; в процесі будівництва зростає ступінь свободи особи, від якого залежить успішне розв'язання завдань будівництва комунізму.

Найважливіші соціально-економічні, політичні і духовні основи свободи особи при соціалізмі закладалися в ході звершення соціалістичної революції, під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна. Свідоме виконання ленінського плану будівництва соціалізму в нашій країні було практичним здійсненням теоретичних положень про свободу особи, всебічно розроблених В. І. Леніним. Тому дослідження проблеми свободи особи в умовах будівництва комуністичного суспільства вимагає насамперед вивчення багатой ленінської спадщини у даному питанні, аналізу початкового етапу будівництва соціалізму.

Проблемою свободи особи В. І. Ленін займався задовго до перемоги Жовтня, розробляючи її у філософському, соціально-економічному, моральному та інших аспектах. Ця проблема виключно широка, образно говорячи, вона знаходиться в точці переплетіння найважливіших філософських категорій — суспільства й особи, свободи і необхідності. Тому В. І. Ленін розвиває марксистську традицію в розкритті соціальної суті особи на основі матеріалістичного розуміння історії, обґрунтовує положення про те, що основою свободи особи є свобода суспільства.

Захищаючи марксизм від суб'єктивних ідеалістів у вирішенні основного питання філософії, В. І. Ленін розвиває далі проблему свободи і необхідності, як важливу передумову наукового розуміння шляхів досягнення свободи суспільства і свободи особи. Поки ми не знаємо закону природи, вказував В. І. Ленін, він робить нас рабами сліпої необхідності. «Раз ми пізнали цей закон, що діє (як тисячі раз повторював Маркс) *незалежно* від нашої волі і від нашої свідомості,— ми господарі природи» [2, 170].

Пізнання і підкорення сил природи, що є результатом активної трудової діяльності багатьох поколінь і прогресу науково-технічної думки — лише одна з необхідних умов свободи. Другою умовою справжньої свободи є пізнання людиною законів суспільного розвитку. Виробничі відносини об'єктивні за своїм характером, оскільки вони складаються, функціонують і розвиваються незалежно від акту свідомості і волі людей. Найвище завдання людства, на думку В. І. Леніна, полягає в тому, щоб охопити об'єктивну логіку господарської еволюції (еволюції суспільного буття) в загальних і основних рисах з тим, щоб якомога більш чітко, ясно, критично пристосувати до неї свою суспільну свідомість і свідомість передових класів усіх капіталістичних країн [3, 299].

Але в умовах вигаданої колективності, якою є класово-антагоністичне суспільство, на шляху досягнення свободи стоїть приватна власність: а) таке суспільство не може бути вільним через силу стихійності свого розвитку, його розвиток «не підкорений загальному плану індивідів, які вільно об'єдналися»; б) використання пізнаних законів еволюції суспільного буття в інтересах усього суспільства виключається; в) дане суспільство не надає абсолютній більшості індивідів — трудящим — економічні, політичні і духовні умови для всебічного розвитку.

Марксизм показав, що першорядною умовою свободи в класово-антагоністичному суспільстві є ліквідація соціального гноблення. Марксизм конкретизував проблему свободи не просто як теоретичну проблему в філософському розумінні, а як глибоко практичну проблему, проблему суспільно-історичної практики і особливо як проблему революційної практики.

Виходячи з цього, В. І. Ленін розробив класовий, партійний підхід до проблеми свободи особи, вказавши, що поки не знищені класи, всякі розмови про свободу і рівність взагалі є самообман або обман робітників, є захист інтересів буржуазії. В. І. Ленін вчив завжди враховувати реальні умови, в яких живуть люди, ставити питання про свободу конкретно: свобода для кого? від кого? від чого? в чому? Зразком класового, партійного підходу до проблеми свободи особи є ленінська стаття «Партійна організація та партійна література», в якій викривається буржуазна ідея абсолютної «свободи» особи.

Назрівання соціалістичної революції в Росії і її здійснення вимагали теоретичного аналізу нових питань, пов'язаних з проблемою свободи особи. Необхідно було конкретизувати положення Маркса про те, що справжнє звільнення неможливо здійснити інакше, як в дійсному світі і дійсними засобами, що «звільнення» є історична справа, а не справа думки» [1, 89].

Розкривши основний зміст революційної епохи, накресливши вірний курс дії революційних сил, В. І. Ленін показав, що першим вирішальним кроком у звільненні трудящих від гноб-

лення і соціальної несправедливості, «справжнім засобом» визволення є політична перемога робітничого класу над буржуазією — встановлення диктатури пролетаріату. Політична свобода є важливою передумовою свободи особи.

Відомо, що лідери II Інтернаціоналу і меншовики вже після завоювання політичної влади робітничим класом Росії твердили, що для соціалістичної революції ніби не було об'єктивних передумов, оскільки вона не досягла тієї висоти розвитку продуктивних сил і такого рівня культури, за якого можливий соціалізм, і більшовики здійснили революцію всупереч законам історичного розвитку. В своїй статті «Про нашу революцію (з приводу записок Н. Суханова)» В. І. Ленін кваліфікував подібні міркування як повний розрив з марксизмом. Ці концепції ігнорували два важливих взаємозв'язаних фактори суспільного життя: роль диктатури пролетаріату як основного важеля у виконанні найважливішого завдання організації по-новому найглибших економічних основ життя десятків мільйонів людей, і невичерпна енергія творення, революційний ентузіазм, творча ініціатива, які збудила в народних масах з перших днів Радянської влади одержана народом політична свобода. Трудящі з перших днів революції відчували, що нова політична влада стала на захист їх інтересів. Вже в січні 1918 р. на III Всеросійському з'їзді Рад і пізніше В. І. Ленін неодноразово наводить у своїх виступах образ «людини з рушницею», як символ нової соціалістичної держави. «Людина з рушницею,— говорив В. І. Ленін на зборах робітників заводу «Електросила» 7 листопада 1921 р.,— страшна в минулому у свідомості трудящих мас — не страшна тепер, як представник Червоної Армії, і є їх же захисником» [4, 92].

В міру зміцнення соціалістичних виробничих відносин вироблялися права і обов'язки громадян соціалістичної держави, що одержало свій вираз в декретах Радянської влади, перших радянських конституціях. Як відомо, ліві есери, які увійшли до складу першого Радянського уряду, докоряли, що перші закони і декрети страждають формальними недоліками (з точки зору буржуазної демократії). Цей докір був безпідставним, оскільки головне було в тому, що «нова влада ставить віхи на шляху розвитку нових форм життя» [5, 249], корективи ж вносилися самими трудящими масами, яким вперше була надана свобода творчості.

Надавши великі права і свободи для розвитку особи, пролетарська демократія стала в мільйон раз демократичнішою від усякої буржуазної демократії, в мільйон раз демократичнішою від найдемократичнішої буржуазної республіки [6, 223]. Але це не була та чиста демократія, про яку мріяли лідери II Інтернаціоналу, і про яку зараз тлумачать сучасні ідеологи капіталізму А. Інкесес, Р. А. Бауер, Д. Дж. Скотт, І. Фетчер,

Ж. Фрідман тощо. Сучасним буржуазним ідеологам, які беруть на себе сміливість говорити про «недосконалість» або «незавершеність» соціалістичної демократії варто було б згадати як В. І. Ленін у своїй роботі «Пролетарська революція і ренегат Каутський» викрив лицемірну балаканину про чудовість «чистої» демократії.

Доки в суспільстві, яке будує соціалізм, повалені експлуаторські класи виступатимуть проти трудящих, пізнана необхідність, виражена в праві, не може відповідати інтересам усього суспільства. Радянська влада дала небачений розвиток і розширення демократії саме для величезної більшості населення, для експлуатованих і трудящих. Умови класової боротьби в перші роки Радянської влади зумовили необхідність позбавити виборчих прав групу осіб, що користувалися найманою працею та інші категорії експлуаторських елементів. У 1919 р. позбавлені виборчого права становили 2—3%. В. І. Ленін вказував, що саме такий захід є «чисто російським питанням, а не питанням про диктатуру пролетаріату взагалі. «Необхідною ознакою, обов'язковою умовою диктатури є *насильне* придушення експлуаторів як *класу* і, значить, *порушення* «чистої демократії», тобто рівності і свободи *щодо цього класу*» [6, 230].

В результаті перемоги соціалізму в суспільному і державному устрої Радянської держави відбулися корінні зрушення, які зумовили істотні зміни в правовому положенні громадян. Конституція СРСР 1936 р. скасувала будь-які обмеження і встановила повну рівність громадян в правах і обов'язках, незалежно від соціального походження і колишньої діяльності. В. І. Ленін писав, «що кожний представник маси, кожний громадянин повинен бути поставлений в такі умови, щоб він міг брати участь і в обговоренні законів держави, і у виборі своїх представників, і в проведенні державних законів у життя» [7, 182]. З повною і остаточною перемогою соціалізму такі умови створені. Найістотнішим в цих умовах є перенесення центру ваги з формального визнання прав і свобод на їх фактичне здійснення. «Радянське суспільство,— вказує Програма КПРС,— забезпечує справжню свободу особи. Найвищий прояв цієї свободи — визволення людини від експлуатації. В цьому насамперед справжня соціальна справедливість» [12, 31].

Даремно намагаються буржуазні ідеологи применшити значення соціалістичної демократії. Так, професор Сорбонни, соціолог-ідеаліст Жорж Гурвич, в минулому меншовик, у виступі на зустрічі філософів у Руайомоні (Франція, 1961 р.) догматично ототожнюючи соціальні структури в СРСР і на капіталістичному Заході, заявив, що вся політична влада, в тому числі і при колективістському ладі, більше спирається на свій адміністративний і бюрократичний апарат, на своїх чиновників і плановиків, на своїх спеціалістів, своїх військових, нарешті,

на «організаторів» з комуністичної партії, ніж на народ, на робітників і селян, тобто безпосередньо на «демократію знизу...» [13, 217].

Життя спростовує вигадки буржуазних філософів. Політична свобода збудила революційний ентузіазм, ініціативу трудящих, які спочатку ще лякались, як говорив В. І. Ленін. Ця лякливість, так само, як і негативне ставлення до всього державного, громадського, як важкий наслідок експлуаторської держави, долалися не тільки створенням необхідних об'єктивних умов, що забезпечували можливість участі в управлінні все більш широких мас. Важливим організаторським завданням партії переміщеного в революції робітничого класу було залучення всіх «поголовно» трудящих до управління всіма сторонами соціального життя. Справедливо пише англійський філософ-марксист Джон Льюїс: «Все те, що створено в Радянському Союзі, не міг створити інертний народ. Соціалізм вимагає одностайного співробітництва мас» [14, 99].

Досвід Великої Жовтневої соціалістичної революції, досвід соціалістичних революцій в інших країнах, повна і остаточна перемога соціалізму в СРСР підтвердили ленінські ідеї про те, що завоювання трудящими політичної свободи викличе величезні сили, здатні створити економічну основу свободи — соціалістичну економіку, яка забезпечує зміцнення і розвиток справді соціальної основи свободи особи в усіх відношеннях.

Свобода особи, з точки зору зовнішніх, суспільних умов не обмежується ліквідацією експлуатації людини людиною. Це, безумовно, найголовніше, але це ще не все. К. Маркс і Ф. Енгельс вказували, «що взагалі не можна визволити людей, поки вони неспроможні будуть повністю в якісному і кількісному відношеннях забезпечити собі харч і питво, житло і одяг» [1, 89].

Визначаючи завдання обліку і контролю при створенні нових виробничих відносин, В. І. Ленін вказував: «Програма цього обліку і контролю проста, ясна, зрозуміла всякому: щоб хліб був у кожного, щоб всі ходили в міцному взутті і в неподертій одежі, мали тепле житло, працювали сумлінно...» [5, 370].

Здавалося, неможливо здійснити це завдання в розореній країні, де три чверті населення було неписьменним, де 269 дітей з тисячі, що народилися, вмирали, не проживши одного року, де ситець був межею бажань мільйонів селян, а лучина єдиним джерелом штучного світла. Відомий англійський письменник-фантаст Г. Уеллс назвав В. І. Леніна «кремлівським мрійником». Він не вірив, що відстала, злиденна країна перетвориться на могутню індустріальну державу, що вона здатна пересісти з коня селянського, мужицького, злиденного, на коня, якого шукає і не може не шукати пролетаріат, на коня великої машинної індустрії, електрифікації.

План перетворення Росії з відсталої, бідної країни на могутню індустріальну державу був накреслений В. І. Леніним і здійснений радянським народом під керівництвом Комуністичної партії. Герберт Уеллс, через свою буржуазну обмеженість, не міг зрозуміти, що в основі цього плану була віра в трудящі маси, у велику силу людської свободи, яка проявилася в тому, що робітники і селяни в більшості своїй вже визнавали і відчували, що відстоюють ту справу, перемога якої їм і їх дітям забезпечить можливість користуватися всіма благами культури, всіма витворами людської праці.

Проблему загального достатку, як найважливішу соціальну основу свободи особи, В. І. Ленін розглядав в нерозривному зв'язку з проблемою розвитку соціалістичного виробництва і піднесення продуктивності праці. Поставивши всіх трудящих у однакове положення до засобів виробництва, знищивши «*тільки ту* «несправедливість», що засоби виробництва захоплені окремими особами», суспільство «*неспроможне* відразу знищити і дальшу несправедливість, що полягає в розподілі предметів споживання «по роботі» (а не по потребах)» [8, 423]. Причини цього — відсутність економічних передумов і відповідного рівня свідомості людей. Комуністичне суспільство на своїй першій фазі розвитку в усіх відношеннях — в економічному, моральному і розумовому — несе відбиток старого суспільства, з надр якого воно вийшло.

Перед партією і державою стоїть складна неантагоністична суперечність: рівність щодо засобів виробництва треба продовжити і поширити на сферу розподілу. В. І. Ленін вказував, що цю суперечність можна розв'язати метафізично — в результаті чого буде какофонія, але можна і потрібно її розв'язати діалектично, щоб одержати симфонію. Викриваючи теоретичну плутанину Троцького, який метафізично протиставляв виробництво і споживання, ударність і зрівнялівку, В. І. Ленін показав зразок діалектичного підходу до розв'язання одної з основних суперечностей соціалізму. «Ударність є перевага, — писав він, — а перевага без споживання ніщо. Коли мені так будуть віддавати перевагу, що я буду одержувати восьмушку хліба, то дякую красенько за таку перевагу. Перевага в ударності є перевага і в споживанні» [9, 10]. Матеріальне заохочення ударної праці, особиста матеріальна заінтересованість — важливий економічний важіль піднесення суспільного господарства, підвищення продуктивності праці, засіб боротьби проти недоброякісного ставлення до праці.

Принцип соціалізму «від кожного — по здібностях, кожному — по праці» забезпечує успішне створення необхідних передумов для повного розв'язання суперечності між рівним відношенням членів суспільства до засобів виробництва і нерівністю у споживанні, яке здійсниться при повному комунізмі на

основі достатку матеріальних і духовних благ при високому рівні свідомості громадян. Звільнення людей від особистих матеріальних турбот, які візьме на себе суспільство в цілому, здійснення великого принципу комунізму «від кожного — по здібностям, кожному — по потребі» забезпечить особі вищий ступінь рівності і свободи.

В. І. Ленін у своїх працях розкриває значення обов'язкового моменту свободи особи — духовної свободи людини, яка передбачає можливість творчого мислення. Визначення Ф. Енгельсом свободи як здатності діяти із знанням справи спростовує метафізичне, шаблонне мислення, що не проникає в суть речей. Важливими передумовами, які забезпечують кожній особі здатність такого мислення, є торжество марксистсько-ленінської ідеології, формування у всіх людей наукового світогляду, розвиток громадської і моральної самостійності. Наслідуючи заповітам В. І. Леніна, Комуністична партія ставить своєю метою виховання всіх трудящих в дусі високої ідейності, відданості високим ідеалам комунізму, комуністичного ставлення до праці, соціалістичного патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму.

В результаті соціалістичних перетворень і, насамперед, здійснення культурної революції, соціалістичне суспільство створює не тільки матеріальні основи духовної свободи особи, але і відповідну духовну атмосферу. Коли В. І. Ленін писав свою знамениту роботу «Про кооперацію», в якій обґрунтував ідею кооперації як найважливішої форми поєднання особистого і суспільного інтересів стосовно до перетворення дрібного товарного виробництва, він ясно бачив, що здійснення цієї ідеї, як і взагалі будівництво соціалізму, неможливе без культурної революції. Немов відповідаючи сучасним догматикам і доктринам, що протиставляють духовний бік життя суспільства матеріальному, ідеали комунізму — добробуту народу, В. І. Ленін вказував: «без цієї історичної епохи, без поголовної письменності, без достатнього ступеня... приучення населення до того, щоб користуватися книжками, і без матеріальної основи цього, без певної забезпеченості, скажімо, від неврожаю, від голоду, і т. д., — без цього нам своєї мети не досягти» [4, 415].

Таким чином, В. І. Ленін у своїх працях дав аналіз соціальних основ свободи особи, які виникають на базі історичної необхідності і визначають рамки свободи особи в умовах переходу від капіталізму до комунізму. Але В. І. Ленін не обмежувався аналізом цих зовнішніх щодо особи умов. Свобода особи — це синтез прав і обов'язків, обов'язковим моментом свободи особи є внутрішня свобода людини, яка залежить від ступеня зрілості її духовного світу. В. І. Ленін довів, що детермінізм не виключає соціальної відповідальності особи, а веде до неї. Особа в умовах соціалізму не тільки реалізує суспільні мож-

ливості свободи, але і несе відповідальність за неї, поширює рамки своєї і суспільної свободи. Питання про соціальну відповідальність особи В. І. Ленін пов'язував із здійсненням «вищого завдання людства» — пізнанням і використанням в інтересах усього суспільства об'єктивних законів суспільного розвитку. Без цього взагалі неможливе будь-яке функціонування соціалістичної системи. Ось чому В. І. Ленін з перших кроків соціалістичних перетворень вчив рахуватися з вимогами економічних законів, виходячи з них у своїй практичній діяльності, добиватися, щоб наука дійсно входила у плоть і кров, перетворюючись на складовий елемент побуту цілком і справжнім чином.

Положення В. І. Леніна про науковий підхід до економіки, як про одну з умов свободи, стосується не тільки соціалістичного суспільства в цілому, партійних і державних органів, але і кожної особи зокрема. Суспільство і особа — дві сторони єдиного процесу суспільного розвитку, в якому головне місце належить суспільству. Суспільство як ціле реалізує свою здатність до саморозвинення через особу, тобто через зв'язок і взаємодію своїх частин. Цей процес внутрішньої організації цілого забезпечує його прогресивний розвиток. В умовах соціалізму вільне суспільство реалізує свою здатність до саморозвинення через свободну особу. Тому свобода особи за соціалізму виступає насамперед як усвідомлення необхідності соціалістичних виробничих відносин, здатних забезпечити вільну творчу працю, всебічний розвиток особи. Зростання комуністичної свідомості, марксистсько-ленінське розуміння законів суспільного життя, розвиток ініціативи і активності кожної радянської людини — велика сила, здатна прискорити розвиток суспільства по шляху до комунізму.

В. І. Ленін розвиває думку К. Маркса про те, що створивши справжню колективність, в умовах якої індивіди одержують свободу в своїй асоціації і через неї, революційний пролетаріат ставить під свій контроль не тільки умови свого існування, але і умови існування всіх членів суспільства. В роботах «Чергові завдання Радянської влади», «Великий почин» та інших В. І. Ленін показав зв'язок обліку і контролю як форми наукового керівництва розвитком соціалістичного суспільства з творчою ініціативою мас, з свободою особи трудівника. Щоб організувати цей облік і контроль, цілком доступний, цілком посильний всякому чесному, розумному, господаровитому робітнику і селянину, треба викликати до життя їх власні, що виходять з їхнього середовища, організаторські таланти.

У численних працях, виступах В. І. Леніна, спрямованих на ідейний розгром троцькізму, анархо-синдикалізму, та інших ворогів марксизму, які не вірили в творчі сили трудящої людини, червоною стрічкою проходить думка про те, щоб кожен.

учасник виробництва зрозумів необхідність і доцільність виконуваних ним виробничих завдань, щоб кожен учасник виробництва брав участь не тільки у виконанні завдань зверху, але і у виправленні всіх недоліків, технічних і організаційних. Цьому питанню присвячені «Тези про виробничу пропаганду», «Постанова про роботу замів (заступників РНК і РТО)».

В період комуністичного будівництва зростає роль суб'єктивного фактора в житті суспільства. Перед кожною особою нашого суспільства стоїть завдання пізнати економічні та інші закони і використати їх в справі розвитку народного господарства.

Розкривши соціальні основи свободи особи, В. І. Ленін разом з тим вказав на ті об'єктивні і суб'єктивні фактори, які в умовах соціалізму обмежують ступінь свободи особи. Це — недостатній ще рівень розвитку продуктивних сил, «родимі плями» минулого в сфері виробничих відносин і в сфері свідомості. Так, В. І. Ленін бачив одну із істотних причин збереження бюрократизму на початку Радянської влади в недостатній культурі народних мас і працівників державного апарату — некультурність принижує Радянську владу і відтворює бюрократію. Запорука успіху в боротьбі з бюрократизмом — в духовному розвитку особи трудящого, в поголовній письменності, в поголовній культурності, в поголовній участі в робітничо-селянській інспекції, де б маси виховувались політично на власному досвіді управління.

В. І. Ленін передбачав також можливість виникнення таких явищ, як культ особи, волюнтаризм, суб'єктивізм приниження принципів демократичного централізму, колективного керівництва і вважав, що ці ворожі соціалізму явища можуть завдати шкоди свободі особи, по-перше, безпосередньо, в зв'язку з порушенням соціалістичної законності, по-друге, посередньо, коли під виглядом суспільного інтересу здійснюються спроби нав'язати інтереси окремих осіб, тобто удавано суспільні інтереси.

В. І. Ленін вказує, що особа, тим більше та, яка проводить політику партії, повинна передбачати соціальні наслідки зроблених дій. Оцінка дій повинна робитися не по красивих словах, а по справах. Розробляючи план реорганізації Робсельінспекції, В. І. Ленін вважав неможливим створити наркомат, в якому б слово користувалося безмежно малим авторитетом [4, 431, 433]. Говорячи про те, що помилку керівника набагато посилюють занадто сумлінні виконавці, В. І. Ленін вказував: «Політичний керівник відповідає не тільки за те, як він керує, але й за те, що роблять керовані ним. Цього він іноді не знає, цього він часто не хоче, але відповідальність лягає на нього» [9, 15].

Вимога оцінювати вчинки людей по соціальних наслідках їх дій має велике політичне значення. Політичний діяч несе моральну відповідальність не тільки тоді, коли дії на шкоду су-

спільства здійснюються свідомо, але і тоді, коли в силу тих чи інших обставин не передбачаються, але повинні передбачатися соціальні наслідки цих дій. Шкода, завдана інтересам народу через зайву довірливість або особисту слабкість, суворо засуджується комуністичною мораллю, як і свідоме зрадництво цих інтересів. В. І. Ленін вказував, що в особистому смислі ця різниця дуже велика, в політичному ж відношенні цієї різниці нема, оскільки політика — це фактична доля мільйонів людей, і ця доля не змінюється від того, чи завдана їй шкода через слабкість, незнання соціальних наслідків, або ж зрадниками з ворожою метою [11, 32].

Керуючись ленінськими ідеями про свободу особи, комуністична партія засудила культ особи, суб'єктивізм і волюнтаризм. Жовтневий (1964 р.) і наступні Пленуми ЦК КПРС, XXIII з'їзд партії підвищили відповідальність кожного комуніста за долю соціалізму і комунізму. Розвиток соціалістичної демократії сприяє зростанню свободи особи і її соціальній відповідальності. Все це створює ще більш сприятливі умови для успішного будівництва комунізму, для розвитку свободи суспільства і на цій основі — свободи особи.

Краткое содержание

В статье освещаются идеи В. И. Ленина по актуальной проблеме современности — проблеме личности. Автор анализирует ленинские положения о социальных основах свободы личности и социальной ответственности личности, как выражение ее внутренней свободы, показывает как в борьбе с врагами марксизма В. И. Ленин развивает положение К. Маркса о действительных средствах освобождения личности в условиях перехода от капитализма к коммунизму, раскрывается значение ленинских идей о свободе личности для современности.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс и Ф. Энгельс, Фейербах. Противоположность материалистического и идеалистического воззрений. Новая публикация первой главы «Немецкой идеологии» К. Маркса и Ф. Энгельса. — «Вопросы философии», 1965, № 10.
2. В. І. Ленін, Твори, т. 14.
3. В. І. Ленін, Твори, т. 31.
4. В. І. Ленін, Твори, т. 33.
5. В. І. Ленін, Твори, т. 26.
6. В. І. Ленін, Твори, т. 28.
7. В. І. Ленін, Твори, т. 27.
8. В. І. Ленін, Твори, т. 25.
9. В. І. Ленін, Твори, т. 32.
10. В. І. Ленін, Твори, т. 23.
11. В. І. Ленін, Твори, т. 30.
12. Матеріали XXII з'їзду КПРС, Держполітвидав УРСР, 1962.
13. Жорж Гурвич, Будущее современных структур. В кн.: Какое будущее ожидает человечество. Изд-во «Мир и социализм», Прага, 1964.
14. Джон Льюис, Социализм и личность. «ИЛ», 1963.

СТРУКТУРА ПРАВОВОЇ НАДБУДОВИ

У період переходу від соціалізму до комунізму, коли роль суб'єктивного фактора у суспільному житті значно зростає, особливо важливого значення набирає розробка проблем структури різноманітних надбудовних утворень, специфіки кожного з елементів, що входять до їх складу. Така розробка сприяє поглибленню наших уявлень про надбудовні явища, більш повному виявленню можливостей і ролі кожного з елементів надбудови у здійсненні комуністичного будівництва.

Вимагає дальшого спеціального дослідження, зокрема, питання про специфіку таких елементів правової надбудови, як правосвідомість, право і правовідносини.

Справа у тому, що зараз у літературі з історичного матеріалізму і загальної теорії права відсутня загальноприйнята трактовка правосвідомості, права і правовідношення. Правова свідомість нерідко змішується з нормами права, право ототожнюється з правовими відносинами.

Так, В. В. Журавльов пише, що при переході до безкласового комуністичного суспільства «зникнуть такі форми суспільної свідомості, як політика і право» [14, 41]. В. А. Фоміна, говорячи про форми суспільної свідомості, які відіграють особливо активну роль у суспільному житті, називає серед них право, а не правосвідомість [24, 23]. Е. Х. Степанян, розглядаючи питання про взаємодію форм суспільної свідомості, вказує у їх числі політику і право [21, 37]. В. А. Ядов під правом розуміє «систему правових поглядів класу» [27, 23].

Більшість авторів, допускають ототожнення правосвідомості і права і роблять це при розгляді побічно зв'язаних з виявленням поняття правосвідомості питань, нічим не мотивуючи допущене ототожнювання. Деякі з них, ототожнюючи правосвідомість, право і правовідносини, висувують певні аргументи на обґрунтування своєї точки зору.

Так, Г. М. Гак, звертаючись до аналізу правосвідомості як особливої форми суспільної свідомості, розглядає по суті і правові погляди, і норми права, і правові стосунки [12, 110—111]. На думку Г. М. Гака, норми права і правовідносини невіддільні від правосвідомості, оскільки право — возведена в закон

воля класу, «а воля — один з проявів психічної діяльності» [12, 96—97].

Тим, що воля панівного класу «втілена не тільки у законах, але й правостосунках, які охороняються примусовою силою держави», мотивує ототожнення права і правовідносин А. А. Піонтковський [19, 22]. А оскільки він висловлюється за те, щоб визначити право як волю класу, але «без того, щоб надавати їй вузьконормативну інтерпретацію», по суті справи стирається відмінність цих явищ і від правосвідомості індивідів, вступаючих у певні правовідносини [20, 28]. А. А. Піонтковський пише: «Ми повинні пізнати право у діалектичному зв'язку його різних боків, не можна метафізично розривати цю єдність і одну з сторін цієї єдності оголошувати правом». Норма без відповідних правовідносин є «мертва норма» [20, 28].

Е. Б. Пашуканис також вважав, що поза правовідношеннями сукупність норм є не більше, ніж «безжиттєва абстракція» [18, 129].

За ототожнення права і правовідносин висловлюються Н. А. Трофімов, який вважає, що правовідношення — не що інше, як ті ж норми права, але тільки взяті в дії [22, 4], І. Н. Гавриленко, який твердить, що поняття права ширше сукупності норм «за своїм змістом і соціальною суттю, бо воно включає в себе і форму, і зміст права» [11, 11] та інші.

Відсутність чіткої межі між правосвідомістю, правом і правовідношеннями вбачається також у твердженнях, що норми права і правовідношень є лише особливим «станом» правосвідомості. А. К. Уледов, який висунув положення про «стаж» свідомості, вважає, що суспільна свідомість може розглядатися з одного боку як відображення дійсності, а з другого — як свідомість, взята «як діяльність або, вірніше, свідомість, яка реалізується у практичній діяльності людей» [23, 50]. До станів свідомості А. К. Уледов відносить і норми права, оскільки в них сформовані вимоги належної поведінки до особи.

А. В. Міцкевич, що розділяє положення А. К. Уледова про стани свідомості, відносить до станів правосвідомості і норми права, і правовідносини, а також «законність, правосуддя, діяльність міліції, прокурорський нагляд, всю практичну діяльність громадян по виконанню законів» [16, 143—144].

Доводи авторів, які так чи інакше плутаючи правосвідомість, право і правовідносини, здаються непереконливими. Гадаємо, не можна погодитися з тим, що правосвідомість, право, правовідносини можуть ототожнюватися тому, що в кожному з них втілена класова воля.

Насамперед воля класу проявляється не лише у правосвідомості, праві, правовідносинах, але й у політиці, філософських творах, релігії та інших явищах суспільного життя, що, однак, не дає підстав ототожнювати ці явища між собою.

Крім того, не можна погодитись і з тим, що воля класу, втілена у праві, може бути ототожнена з волею як проявом психічної діяльності, просто з «людською волею» [1, 184]. При розгляді правосвідомості, права, правовідносин в історико-матеріалістичному плані нас може цікавити воля не як категорія психології, а як соціологічна категорія. Саме такого роду воля, соціальна воля як один з елементів відображення і вираження суспільного буття мається на увазі при аналізі елементів правової надбудови. При цьому особливого виду соціальна воля, що входить як необхідний компонент у правосвідомість даного класу як особливу сферу його духовного життя, і воля класу, втілена у праві, відмінні між собою.

Воля у вигляді компонента правосвідомості як особливої сфери духовного життя класу багатозначна. У складі одного і того ж класу є різні більш дрібні соціальні групи, особливості становища яких обумовлюють і специфіку їх інтересів у рамках даного класу, а отже і специфіку їх волі як елемента правосвідомості. Є своя специфіка і у правосвідомості перехідних соціальних груп. У залежності від ступеню свідомості індивідів, які належать до одного і того ж класу, у залежності від ступеня типовості для даного класу їх буття, мають свої особливості і прояви волі у індивідуальній правосвідомості (адже як ідеальний процес відображення правосвідомості існує лише в розумі окремих індивідів). Таким чином, наявність загальнокласових інтересів не забезпечує єдності волі у розумінні елемента правосвідомості як особливої сфери духовного життя класу, хоча, безумовно, в цілому можна говорити про характерну для даного класу волю як про елемент його правосвідомості.

Соціальна воля, виражена у праві, має однозначний характер, незалежно від специфіки правосвідомості різних соціальних груп даного суспільства і особливостей правосвідомості членів даного класу. Вона виступає загальнообов'язковим мірилом поведінки, встановленим в інтересах захисту інтересів всього класу і забезпеченим примусовою силою держави. Перш, ніж набрати цю якісну відміну від волі як елемента правосвідомості пануючого класу, вона проходить ряд етапів у своєму формуванні і виступає зрештою як державна воля [1, 322, 328; 4, 468—469; 6, 487].

Виходячи з викладеного, ототожнювання права і правовідносин за мотивами, що в них виражена одна і та ж воля, здається недопустимим.

Існують відмінності і між правосвідомістю та правовідносинами як суспільними явищами. Відмінності між ними є відмінностями між ідеальним і реальним. «Думка про перетворення ідеального у реальне глибока»,— писав у «Філософських зошитах» В. І. Ленін [8, 102]. Правовідносини є не відносинами правових ідей або норм права, а реальні відносини людей. Крім

того, від волі конкретних індивідів як компоненту їх індивідуальної правосвідомості не залежить, якого роду правовідносини існують і охороняються у даному суспільстві. На відміну від інших ідеологічних відносин правовідносини мають не просто свідомий, вольовий, а державно-вольовий характер [17, 93]. Вони не можуть скластися, не будучи передбачені нормами права. Навпаки, та чи інша особа може мати хибне уявлення про характер правових стосунків, що складаються за певних умов, може забути про свої юридичні обов'язки чи права, однак, це не може усунути виникнення певних відносин, якщо їх виникнення за даних обставин передбачене нормою права. Так, правовідносини з заподіянням шкоди здоров'ю робітників або службовців підприємством, або правовідносини із знесенням приватних будівель для державних чи громадських потреб необхідно виникають у передбаченому законом вигляді [13, 116—119; 26, 98—99], хоча очевидно, що заподіяння шкоди здоров'ю робітника або службовця не було проявом волі підприємства як юридичної особи, а потерпілий інколи не мав уявлення про надані йому в даному випадку юридичні права. Так само при знесенні приватних будівель, це знесення далеко не завжди збігається з їх волею і навіть з волею підприємства, якому земля для будівництва в тому чи іншому районі відводиться за рішенням компетентного державного органу.

Не можна погодитись і з твердженням, що правосвідомість, право, правовідносини невід'ємні одне від одного, тому, що нарізно вони «мертві», «безжиттєві».

Як видно з наведених прикладів, правовідносини в певних випадках можуть виникати і при відсутності у сторін певних правових уявлень.

З іншого боку, інколи і правосвідомість сама по собі може служити основою відповідної нормам права поведінки, хоча індивіду невідомо про існування належної правової норми. Ми не можемо погодитись з думкою Ю. Ю. Вейнгольда, що правосвідомість існує лише як відношення до діючого права [10, 205]. На нашу думку, правосвідомість є ідеальним процесом відображення суспільного буття через призму суспільної потреби в особливого роду соціальному регулюванні, і тому можливе існування правових поглядів з певних питань суспільного життя і при відсутності належних норм права; носій даних правових поглядів може ними керуватися у поведінці і тоді, коли відповідна правова норма ще не існує, і тоді, коли індивіду невідомо про її існування.

Далі, правові норми, не будучи реалізованими в певних правовідносинах, можуть регулювати поведінку людей в належному напрямку (маються на увазі норми, що предписують утримання від певних вчинків, попереджуючи всіх і кожного про невиконання предписань).

Викладене показує, що елементи правової надбудови не є безжиттєвими, існуючи відносно самостійно.

Ускладнює виявлення специфіки елементів правової надбудови і гіпертрофування ролі окремих елементів деякими авторами. Інколи, наприклад, стверджується, що «без правових норм не можуть існувати ні правові погляди, ні правовідносини» [28, 8]. В. Б. Пашуканис говорив, що лише в юридичному відношенні «свій реальний рух здійснює право» [18, 129]. На думку І. Є. Фарбера, правосвідомість — висхідний і *всепроникаючий* елемент правової надбудови [25, 39], а регулятивну силу правосвідомості він вважає «такою, що знаходиться в потенції в можливості» до того часу, поки уявлення про права і обов'язки не стали законом [25, 59].

Ми вважаємо, що взагалі можна говорити лише про провідну, але не панівну роль певних елементів надбудовних утворень, які обслуговують певні потреби. Кожний з елементів правової надбудови: правосвідомість, право, правовідносини виконує важливу і нездійсненну іншими елементами роль в єдиному процесі функціонування правової надбудови. Тому гіпертрофування ролі окремих елементів, яке може призвести до ігнорування специфіки кожного з надбудовних елементів, правової надбудови, навряд чи допустиме.

Слід підкреслити, що хоча функціонування правової надбудови у певних конкретних випадках може здійснюватися і без участі тих чи інших її елементів (як це було показано вище), однак, не можна погодитись, що взагалі можливе існування правової надбудови як специфічного надбудовного утворення без участі того чи іншого її елемента взагалі. Так, виникає заперечення твердження, що правова надбудова історично виникає як система правовідносин, що одержали поширення, і якщо інші елементи правової надбудови в цей період ще відсутні. Вважається також, що у період формування правової надбудови нового типу, в тому числі і соціалістичної, вона також виникає як система правовідносин, що склалися фактично. У першому випадку дане положення аргументується тим, що спочатку суддя стикається з окремими випадками правовідносин, що фактично склалися, і які він розглядає, а пізніше законодавець формулює норму права у законодавчому акті. При цьому звертається увага на каузальний характер ранніх юридичних пам'яток, таких, як кодекс Хаммурапі, Салічевська Правда, Руська Правда. Відомо, що юридична практика Древнього Рима визнавала силу джерел права за творами римських юристів, які начебто виводились з поширених правовідносин.

Що стосується соціалістичної правової надбудови, то мається на увазі, наприклад, фактичне захоплення селянами земель поміщиків ще до видання відповідних нормативних актів і вза-

галі всіх тих відносин, підставою для визнання законності яких служила їх відповідність соціалістичній правосвідомості.

Однак ні каузальний характер перших пам'ятників права, ні виникнення у перші роки Радянської влади певних правовідносин на основі революційної правосвідомості, ні інші доводи прихильників викладеної концепції не свідчать про те, що правова надбудова у період виникнення її може існувати у вигляді лише правовідносин або взагалі без будь-яких інших її елементів. Не підлягає сумніву, що юридичні положення виводяться з практики, що лише після визрівання певних фактичних відносин вони можуть через певний відрізок часу знайти вираження в законі.

Право лише «протоколює» відносини, які склалися практично, і які відповідають об'єктивним потребам суспільного розвитку та інтересам класу, який здійснює політичне і економічне панування. Але хоча вони й відповідають інтересам пануючих класів, до розряду правових вони можуть бути віднесені лише після визнання їх такими державною владою. Ф. Енгельс писав, що для того, «щоб одержати санкцію закону, економічні фактори у кожному окремому випадку повинні набрати форми юридичного мотиву» [3, 312]. У даному висловлюванні вбачається зв'язок між економічними відносинами і їх вираженням у правовій надбудові за системою: економічні відношення, правосвідомість, право, а вже на основі її — правові відношення. К. Маркс також, характеризуючи, наприклад, виникнення правил розділення праці у суспільстві, підкреслював, що будучи народжені «спочатку умовами матеріального виробництва, вони були піднесені в закони набагато пізніше» [2, 385].

У поглядах авторів, які відстоюють точку зору про виникнення правової надбудови спочатку у формі лише правовідносин, вбачається змішування економічних відносин як реальної бази виникнення правовідносин з самими правовідносинами.

Суспільні відносини, які фактично склалися або назріли, і які торкаються істотних інтересів класів і тому вимагають свого правового врегулювання, не тотожні правовим відносинам, не збігаються з ними. Як правильно підкреслює П. Є. Недбайло, правові відносини у всіх випадках є новим видом суспільних відносин, який служить *формою* вираження фактичних суспільних відносин. Правовідносини не поглинають суспільних відносин, які регулюються правом, а закріплюють і направляють їх розвиток. «У протилежному випадку, — пише П. Є. Недбайло, — довелося б визнати, що правовідносини впливають на самих себе, що безглуздо з точки зору взаємовідносин базису і надбудови» [17, 94—95]. З даним твердженням не можна не погодитись: правовідносини дійсно є лише однією з форм виразу економічних та інших суспільних відносин, що виникають на їх основі.

Якщо визнавати правовими певні фактичні відносини до врегулювання їх нормами права, то це по суті справи означатиме заперечення державновольового характеру правовідносин, що суперечить марксистській трактовці правовідносин як носіїв державно-вольового характеру.

Крім того, трактування правовідносин як відносин, що передують виникненню норм права, ховає у собі загрозу виправдання беззаконня, тим більше, що окремі автори вважають можливим застосування цього положення до умов сучасного періоду розвитку соціалістичного суспільства, і навіть твердять, що саме в соціалістичному суспільстві, що заперечує широкий простір для громадсько-корисної народної ініціативи можливе виникнення правовідносин, «які не стали ще державно оформленою правовою нормою», на основі лише правосвідомості. Як приклад наводяться правові відносини, що виникли в ряді колгоспів в результаті відмови від виплати по трудових [12, 111]. З даною трактовкою, гадаємо, погодитись не можна.

Відстоюючи нетотожність правосвідомості, права і правовідносин як особливих суспільних явищ, автор даної роботи вважає, що правова надбудова навіть у її нерозривному вигляді завжди існує як така, що складається з усіх трьох необхідних, але які різняться за своєю роллю в єдиному процесі функціонування правової надбудови елементів: правосвідомості, права і правовідносин.

Природно, що у період формування правової надбудови юридичні положення не можуть бути широко розроблені, оскільки будь-яка система абстракцій складається поступово в міру пізнання дійсності, у даному випадку пізнання суспільного буття через призму суспільної потреби у правовому регулюванні. Казуальний характер певних пам'яток права говорить не про виникнення права з правовідносин, а лише про виведення юридичних понять, категорій не з чистого мислення, абстрактної ідеї або якоїсь незалежної від суспільного буття основної норми, а з суспільної практики.

Той факт, що джерелом права у Древньому Римі служили певні твори римських юристів, а у період формування соціалістичної правової надбудови — революційна правосвідомість має також не свідчить про те, що у даному випадку мало місце виникнення правовідносин з правосвідомості як такої.

Вся справа у тому, що певним творам відомих римських юристів і революційній правосвідомості (слід підкреслити, що саме революційній, соціалістичній, а не просто правовій свідомості має), яка містить елементи старих правових поглядів, і на необхідність боротьби з якою прямо вказував В. І. Ленін [5, 474], державною владою надавалось значення джерела права у формальному розумінні. Так, Декрет про суд № 1 від 24 листопада 1917 р. прямо проголосив революційну правосвідомість

мас джерелом права. У Програмі партії 1919 р. також говорилося про необхідність керуватись при винесенні вироків «соціалістичною правосвідомістю». В. І. Ленін, який слідкував за роботою по складанню нових кодексів, у записках до Д. І. Курського 20 лютого 1922 р. і 17 травня 1922 р. звертав увагу на необхідність застосування саме «революційної правосвідомості» у встановленні соціалістичного правопорядку [7, 518, 321]. У результаті надання саме революційній соціалістичній правосвідомості сили джерела права у формальному розумінні певні правові погляди виступали уже не просто як ідеальний процес відображення, а як суспільно-організуюча сила більш високого порядку, як юридична установа.

Виходячи з викладеного, гадаємо, можна твердити, що і в той період, коли соціалістичне право ще не існувало як розгалужена система, правова надбудова соціалістичного суспільства функціонувала все ж у єдинстві трьох необхідних елементів: правосвідомості як форми суспільної свідомості, правових установ, декретів Радянської влади і виданих у відповідності з ними розпоряджень місцевих органів Радянської влади, революційної соціалістичної правосвідомості, за якими офіційно визнавалась сила джерел права у формальному розумінні, забезпеченого примусовою силою держави, і правових відносин, які склалися на основі цих джерел. Що стосується правової надбудови карликових феодальних держав, то, гадаємо, той факт, що у кожного князика було стільки прав, скільки сили, говорить не про недиференційованість правової надбудови у даний період, а про те, що сам характер відносин замкнутих натуральних господарств обумовлював примітивність всієї тогочасної правової надбудови, а не існування одних правовідносин, які К. Маркс характеризував як «такі, що не удалися».

У сучасний період, коли соціалістичне право розвинулося у струнку систему, законодавець вже не вказує на правосвідомість в значенні джерела права у формальному розумінні. Навпаки, у законі підкреслюється необхідність суворого слідування законові. Тому вищенаведена трактовка Г. М. Гака уявляється помилковою, а сам приклад виникнення правовідносин у колгоспах в результаті відмови від оплати по трудових днях не доводить положення, висунутого автором. Суспільні відносини у колгоспах розвиваються у рамках, вказаних зразковим Статутом сільгоспартілі, і лише у межах, які допускаються законом, можливо варіювання тих чи інших внутрішньоколгоспних відносин. Крім того, ці внутрішньоколгоспні відносини можна характеризувати як правові лише після реєстрації змін, внесених у Статут даної сільгоспартілі у компетентному державному органі, що і надає характер державної волі, яка є необхідною ознакою правовідносин як особливого виду надбудовних відносин.

Одні автори зводять інколи правову надбудову до правових відносин або ж висловлюються за можливість існування її без такого необхідного елементу, як правові установи. Інші навпаки, розглядають правову надбудову як сукупність лише правових поглядів і правових установ, або ж як діючі норми права і правосвідомості. При цьому випадає такий необхідний елемент правової надбудови, як правові відносини [9, 19].

Ми не можемо погодитись з даними трактовками виходячи з викладеного вище відносно структури надбудови як особливого надбудовного утворення, в якому кожен елемент виконує свою особливу важливу функцію у єдиному процесі функціонування правової надбудови.

Навряд чи можна погодитись також і з твердженням, яке веде до ігнорування якісних особливостей кожного з елементів правової надбудови, що норми права і правовідносин — лише особливий «стан» правосвідомості.

Безумовно, правильно, що людина з одного боку відображає дійсність, а з іншого — активно на неї впливає, змінює в тій чи іншій мірі у відповідності з свідомо поставленою метою.

Однак, навряд чи це дає підставу людську свідомість як ідеальне ототожнювати з реальним, з суспільними явищами, існуючими поза свідомістю.

Гадаємо, що людська свідомість, у тому числі і така його форма, як правосвідомість, *виконує свої відносно самостійні функції* у суспільному житті, навіть будучи безпосередньо вплетеною у свідому діяльність людей. Вона служить зв'язуючою ланкою між об'єктивним світом цілеспрямованою людською діяльністю.

Тому навряд чи слід для доведення активної ролі людської свідомості у перетворенні об'єктивної дійсності ототожнювати її, зокрема, з правом і правовідносинами. Оскільки суспільна свідомість не просто фіксує дійсність, не просто відображає її в поняттях, але, будучи міцно пов'язаною з інтересами людей, є вольовим, цілеспрямованим, організуючим практичну діяльність людей у відповідності з різноманітними потребами, у тому числі і соціальним моментом, активний характер її може бути виявлений без ототожнювання з суспільними явищами іншого порядку.

В. І. Ленін писав, саме в цьому розумінні про те, що «свідомість людини не тільки відображає об'єктивний світ, але й творить його» [8, 102].

Слід вказати як на свідчення різниці правосвідомості, права і правових відносин на ту обставину, що між ними можливі, а за певних умов неминучі *суперечності і навіть конфлікти*, що кожному з названих суспільних явищ *притаманні свої закономірності і темпи розвитку*.

Правосвідомість, яка забезпечує зв'язок правової надбудови

ви з базисом, являє собою той юридичний мотив, форму якого набирають економічні фактори раніше, ніж знайдуть закріплення в законах [3, 312]. Вона є найбільш рухливий елемент правової надбудови. У сфері правосвідомості під кутом зору правових категорій формулюються завдання, які постають перед суспільством як результат розвитку матеріального життя.

Між застарілими нормами права і прогресивними правовими поглядами неминуче виникають суперечності. У соціалістичному суспільстві вони не мають антагоністичного характеру і у більшості випадків своєчасно усуваються. У антагоністичному суспільстві суперечності між відживаючою системою права і прогресивними правовими поглядами класу, що йде до влади, можуть бути вирішені лише революційним шляхом.

При цьому темпи зміни правосвідомості і права як явищ, що мають відносну самостійність, є різними. Правові норми поваленого класу, які суперечать інтересам класу, що прийшов до влади, усуваються одразу, а старі правові погляди долаються поступово в умовах нового суспільства, нові ж правові погляди, почавши формуватись ще у надрах старого суспільства, лише більш чи менш поступово оволодівають умами широких мас.

Краткое содержание

В статье подвергаются критическому анализу мнения некоторых философов и юристов, отождествляющих правосознание, право, правоотношения. Автор обосновывает необходимость четкого разграничения правосознания, права и правоотношений как разнохарактерных элементов в структуре правовой надстройки.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 5.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 21.
4. К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. 2.
5. В. І. Ленін, Твори, т. 19.
6. В. І. Ленін, Твори, т. 25.
7. В. І. Ленін, Твори, т. 33.
8. В. І. Ленін, Твори, т. 38.
9. Р. П. Алексюк, Правовые взгляды советского общества и соответствующие им учреждения как надстройка, М., 1963.
10. Ю. Ю. Вейнгольд, Право как социологическая категория, Фрунзе, 1962.
11. И. Н. Гавриленков, Исторический материализм и юридические науки, М., 1963.
12. Г. М. Гак, Учение об общественном сознании в свете теории познания, М., 1960.
13. Е. Горенштейн, Д. Потопейко, Відшкодування у зв'язку з узгодженням здоров'я.— «Радянське право», 1962, № 4.

14. В. В. Журавлев, Марксизм-ленинизм об относительной самостоятельности общественного сознания, М., 1961.
15. Д. А. Керимов, Теоретические проблемы правотворчества в период развернутого строительства коммунизма, Л., 1961.
16. А. В. Мицкевич, Рецензия на работу И. Е. Фарбера «Правосознание как форма общественного сознания». — «Советское государство и право», 1964, № 10.
17. П. Е. Недбайло, Советские социалистические правовые нормы, Львов, 1959.
18. Е. Б. Пашуканис, Общая теория права и марксизм, издание третье.
19. А. А. Пионтковский, К вопросу об изучении общенародного права. — «Советское государство и право», 1958, № 1.
20. А. А. Пионтковский, К вопросу о взаимоотношении объективного и субъективного права, — «Советское государство и право», 1958, № 5.
21. Э. Х. Степанян, Об относительной самостоятельности идеологии, М., 1961.
22. Н. А. Трофимов, Мораль и право в их соотношении при социализме, Свердловск, 1963.
23. А. К. Уледов, Общественное мнение советского общества, М., 1963.
24. В. А. Фомин, Общественное сознание и закономерности его развития, М., 1960.
25. И. Е. Фарбер, Правосознание как форма общественного сознания, М., 1963.
26. В. Цемко, Д. Потопейко. Відшкодування збитків при знесенні будівель. — «Радянське право», 1962, № 6.
27. В. А. Ядов, Идеология как форма духовной деятельности, Л., 1961.
28. Е. А. Якуба, Советское социалистическое право как составная часть социалистической надстройки, Харьков, 1955.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИНИКНЕННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ

На сучасному етапі комуністичного будівництва відбувається дальший розвиток і удосконалення всіх форм суспільної свідомості.

Завдання забезпечення суворого додержання соціалістичної законності, викорінення всіх порушень правопорядку, ліквідація злочинності, виховання всіх трудящих в дусі високої ідейності і відданості комунізму визначають зміст і напрямки розвитку соціалістичної правосвідомості як однієї з форм суспільної свідомості.

Особливо важливе значення вивчення питань правосвідомості набуває в зв'язку з необхідністю закріплення на сучасному етапі у свідомості людей вимог, що пред'являються нормами права, з тим, щоб ці вимоги у процесі комуністичного будівництва поступово перетворювались у внутрішнє моральне переконання.

Однак, правосвідомість, як форма суспільної свідомості менше всього досліджена. Зокрема, недостатньо висвітлені у філософській та юридичній літературі питання генезису правосвідомості, її особливості, характерні риси, взаємозв'язок і взаємобумовленість права і правосвідомості та ряд інших питань. Автор статті ставить своїм завданням висвітлити деякі питання генезису правосвідомості по відношенню до права.

Методологічним принципом дослідження всіх вище вказаних питань є принцип залежності правосвідомості, як однієї з форм суспільної свідомості, від суспільного буття.

Примітивному суспільному буттю первісного суспільства відповідала примітивна свідомість, яка майже не розділялась на окремі форми.

Суспільні відносини родового ладу регулювались численними правилами — соціальними нормами. Ці норми відображали потреби суспільного буття, заснованого на колективній власності на знаряддя і засоби виробництва, колективній праці і зрівняльному розподілі, регулювали елементарні вчинки людей при добуванні їжі, захисті від ворогів, у сімейних відносинах тощо, та відображали волю всього колективу, підтримувались силою традицій, звичок, авторитетом вождів.

«Всередині родового ладу не існує ще ніякої різниці між правами і обов'язками; для індійця не існує питання, чи є участь у громадських справах, кровна помста або сплата викупу за неї правом чи обов'язком; таке питання здалося б йому настільки ж безглуздом, як і питання, чи є їжа, сон, полювання — право чи обов'язок» [1, 152].

Примітивне виробництво, обмежене рамками роду, племені, низький рівень добування засобів життя практично не ставили питання про власність, про її закріплення і захист, не породжували відносини панування і підлеглості, а звідси і розмежування між правами і обов'язками. «Прагнення до оволодіння власністю лише ледве виникло в умі, поскільки самі об'єкти ледве існували» [6, 95].

Лише з розвитком виробництва, з ускладненням суспільного буття, з розподілом праці, з виникненням класів суспільства свідомість диференціюється на самостійні сфери і розвивається у специфічні форми відображення дійсності: мистецтво, науку, мораль тощо.

Правосвідомість виникає значно пізніше інших форм суспільної свідомості, тільки тоді, коли виникає держава, а разом з нею і право, як возведена в закон воля пануючого класу.

Більшість авторів визначають правосвідомість як сукупність, систему поширених у суспільстві правових поглядів, уявлень, відображаючих ставлення людей до діючого права, розуміння того, що є правомірним і неправомірним, обов'язковим і потрібним, оцінка з точки зору справедливості чи несправедливості тих чи інших прав і обов'язків, закріплених у законі [7, 8, 11]. Правосвідомість — це, в першу чергу, усвідомлення існуючого права, його оцінка окремими особами і система правових уявлень, що виникають на цій основі. Це означає, що не може бути правосвідомості у суспільстві, де немає правових норм. Правосвідомість виникає на основі діючого права, разом з виникненням правових норм.

Перед тим, як у свідомості людей виникає поняття про правомірність чи неправомірність тих чи інших дій, про справедливість чи несправедливість вимог тієї чи іншої особи, її поведінку необхідно, щоб була вироблена і закріплена певним порядком думка відносно того як треба себе вести в певних випадках. Щоб знати, правомірно чи неправомірно діє особа необхідно її дії порівняти з нормою поведінки, яка вимагається в подібних випадках.

Вимоги певної поведінки повинні фіксуватися не лише в певному порядку, але й у певній формі для того, щоб вони могли мати обов'язкове для всіх значення і необхідні гарантії у випадку їх недотримання. Такі вимоги, обов'язкові для всіх членів класового суспільства, відображаються в нормах права і забезпечуються примусовою силою держави. Усвідомлення членами

суспільства норм діючого права, оцінка їх з позицій різних класів, сукупність поглядів у суспільстві на право і представляють правосвідомість суспільства.

Виникнувши як сукупність поглядів про існуюче право, правосвідомість, як і кожна інша форма суспільної свідомості набуває відносної самостійності і суттєво впливає на розвиток і вдосконалення правових норм та інших форм суспільної свідомості. Деякими авторами творча роль правосвідомості у формуванні правових норм розглядається як попередник правосвідомості праву генетично [5, 59, 15, 78]. У більшості випадків при розгляді правосвідомості це питання зовсім не висвітлюється.

У праці «Форми суспільної свідомості» обґрунтовуючи думку, «що правові погляди (мається на увазі правосвідомість.— Н. К.) у своєму виникненні передують праву» наводяться слова Ф. Енгельса «Щоб дістати санкцію закону, економічні факти повинні в кожному окремому випадку придбати форму юридичного мотиву» [2, 344]. Це свідчить про те, що деякі автори правові погляди ототожнюють з юридичними мотивами. «Юридичні мотиви — це правові погляди, які відображають волю пануючого класу, яку останній закріплює в законі, після чого юридичні мотиви одержують своє втілення в правових нормах» [15, 78]. Звідси робиться висновок, що в історичному плані спочатку виникають юридичні мотиви, тобто правові погляди, а потім правові норми [15, 78].

У праці «Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії» Ф. Енгельс пише про виникнення норм цивільного права, як юридичного відображення економічних умов суспільного життя, коли вже існує держава і склалась певна система права, а зовсім не в розумінні того, що юридичні мотиви передують виникненню права в історичному плані.

«Щоб дістати санкцію закону, економічні факти повинні в кожному окремому випадку прибрати форму юридичного мотиву. При цьому доводиться, розуміється, зважати не всю систему вже існуючого права» [2, 344]. В даному випадку Ф. Енгельс говорить про створення норм цивільного права. Економічні відносини безпосередньо не можуть бути зафіксовані в нормах права. Передусім економічні факти повинні набути форми юридичного мотиву, який держава закріплює в законі. На наш погляд, невірне тлумачення висловлювання Ф. Енгельса приводить до ототожнення юридичного мотиву і правосвідомості, а отже і до твердження, що правосвідомість генетично передуює праву.

Дійсно, норми права створюються державою у відповідності з правосвідомістю пануючого класу або всього народу в залежності від того хто здійснює державне керівництво суспільством (правотворча роль правосвідомості не розглядається). Правотворчу роль правосвідомість може виконувати лише тоді, коли вона вже існує як форма суспільної свідомості, тобто після того.

як складалась певна система поглядів, уявлень про правові норми і в зв'язку з цим сформувалось поняття про необхідне право. У суспільстві, де люди не знають взагалі що таке право, правові норми що ніколи не існували як суспільне явище, не може виникнути і свідомість про право. Визнання існування правосвідомості, коли правових норм ще не існувало, дає помилкове уявлення про закономірності розвитку, взаємодії правосвідомості і права. В період виникнення держави і права, становлення правового розуміння суспільних відносин правосвідомість не могла бути джерелом права, тому що вона тільки народжувалась разом з виникненням правових норм.

Оцінка членами суспільства норм і правил поведінки, що існувала, була і до появи держави і права, особливо з розвитком виробництва, появою додаткового продукту і майнової нерівності. Проте, ці погляди і поняття відбивають ставлення членів суспільства до існуючих соціальних норм, їх оцінку, схвалення чи засудження з точки зору моральних понять і переконань. Прагнення окремих представників багатой верхівки в період становлення держави закріпити існуючі норми і правила поведінки, надати їм обов'язкову силу, забезпечити їх виконання силою примусу з метою збереження і зміцнення свого панування над більшістю, не можна назвати правосвідомістю. Такі прагнення не є судженням про право, оцінкою права (оскільки права ще не існує), вони бажання певного кола осіб надати особливої сили тим існуючим нормам і звичаям, які більше за все відповідають інтересам заможної верхівки. Ці прагнення ставали основним ідейним джерелом права. Відомо, що основним джерелом права в період його становлення були норми і правила, що існували в суспільстві і які пристосовувались державою, що виникала, в інтересах панівного класу. Тільки після того, як держава, політична організація суспільства, в певному порядку викладала норми і правила поведінки, надавала їм обов'язкової сили, забезпечувала їх виконання примусовою силою, ми можемо говорити про виникнення права. Усвідомлення цих норм, схвалення чи осудження їх з точки зору класових інтересів являє собою виникнення нової форми суспільної свідомості — правосвідомості.

Сказане не можна абсолютизувати і робити висновок, що лише право є вирішальною причиною виникнення правосвідомості. Марксистсько-ленінська соціологія довела, що політична і юридична надбудова визначається економічною структурою суспільства, якій відповідають певні форми суспільної свідомості [4, 7].

Право виникає тоді, коли в суспільстві з'являється майнова нерівність, розвиваються відносини панування і підлеглості, виникають класи з протилежними інтересами і тим самим створюються умови, за яких експлуататорська меншість не може за-

безпечити свого економічного і політичного панування, не на-в'язавши своєї волі всьому суспільству. Право або «державна воля визначається загалом і в цілому мінливими потребами громадського суспільства, панування того чи іншого класу, а кінець кінцем — розвитком продуктивних сил і відносин обміну [2, 342].

Об'єктивні умови суспільного життя, певна суспільна потреба зумовлюють виникнення правосвідомості. Суть цієї соціальної потреби полягає в тому, що в суспільстві з'являються норми, які не існували раніше і які мають особливу силу; в цих нормах закріплюється воля економічно пануючого класу, яка відображає інтереси меншості членів суспільства і не відповідає, протилежна інтересам більшості; ця воля стає обов'язковою для всіх членів суспільства, незалежно від того схвалюється вона ними чи ні; ця воля забезпечується державним примусом і всі змушені її виконувати; норми права відображають існуючі відносини суспільного життя і торкаються інтересів всіх членів суспільства.

Кожна людина, яка вступає в суспільні відносини і, зокрема, в правові відносини, змушена з об'єктивною необхідністю стикатися із певними заборонами і дозволами, закріпленими в правових нормах і певним чином на них реагувати, схвалюючи або осуджуючи їх.

Таким чином, кожний індивід у класовому суспільстві незалежно від його волі і бажання, в силу об'єктивної необхідності узнає про діючі норми права і в залежності від його місця в суспільстві, від його відносин до засобів виробництва, тобто від його класової приналежності у нього утворюються певні уявлення про право, певна система поглядів і переконань відносно правових норм. Ф. Енгельс дав яскраву характеристику ставлення до закону буржуа і робітника: «Звичайно, для буржуа закон священний: адже він є його власним витвором, виданий за його згодою для захисту його особи і його інтересів. Буржуа знає, що коли один який-небудь закон і завдає йому невідгод, то все законодавство в цілому спрямоване на захист його інтересів, а головне, що святість закону, недоторканість ладу, встановленого активним волевиявленням однієї частини суспільства і пасивним — іншої, є найбільш надійною опорою його соціального становища. Англійський буржуа знаходить в законі, як і в своєму богові, самого себе і тому закон для нього священний, тому і дубинка поліцейського, яка власне є його дубинкою, має таку різуче умиротворяючу силу в його очах. Але, звичайно, не в очах робітника. Робітник надто добре знає, він надто часто знає на досвіді, що закон для нього — батіг, сплетений буржуазією, і тому він вдається до закону тільки в тому випадку, коли його до цього примушують... Оскільки робітники не поважають

закону, а тільки підкоряються йому, коли вони не в силі змінити його...» [3, 431—432].

Тому виникнувши, правосвідомість при наявності класового антагонізму не може бути єдиною. На основі єдиної системи правових норм у експлуататорів і експлуатованих з об'єктивною необхідністю утворюється зовсім протилежне ставлення до існуючого права, тому що правосвідомість є відображенням у свідомості людей суспільного буття через призму правових норм.

У праві, закріплені і забезпечені примусовою силою держави, права і обов'язки сформульовані панівним класом у відповідності з його класовим інтересом. Ці права і обов'язки, примушуючи трудящого вести себе певним чином, відображаються у його свідомості, як протилежності його волі і бажання. Трудящий тільки під острахом застосування державного примусу змушений діяти у відповідності з цими нормами права. Але він оцінює норми права з точки зору свого класового інтересу. У нього формується протест проти законів панівного класу. Цей протест є одним із визначальних факторів формування правосвідомості експлуатованих мас в умовах антагоністичного суспільства.

На противагу правосвідомості пануючого класу виникає і розвивається правосвідомість трудящих мас, яка розкриває фактичну нерівність пануючого класу і трудящих мас, обумовлену їх економічним станом, обґрунтовує правомірність боротьби за ліквідацію приватної власності.

За соціалізму роль і значення правосвідомості у суспільному житті докорінно змінюється. Система правових норм і правосвідомість виступають у нерозривній єдності і взаємодії при регулюванні певного кола суспільних відносин. Особливо посилюється роль правосвідомості у формуванні людської особи в сучасний період комуністичного будівництва, в зв'язку з поступовим відмиранням правового регулювання суспільних відносин і з процесом злиття правосвідомості і моралі.

Краткое содержание

Изучение вопроса возникновения правосознания во взаимодействии его с правом в генетическом плане имеет большое теоретическое значение для правильного понимания диалектики права и правосознания их взаимозависимости и взаимообусловленности.

В генетическом плане правосознание не может предшествовать праву, поскольку эта форма общественного сознания представляет собой совокупность взглядов, выражающих осознание существующего права, его оценку и правовые представления, возникающих на этой основе. Правосознание возникает вместе с посвящением правовых норм. Но возникнув как форма общественного сознания правосознание оказывает обратное воздействие на право.

Право и правосознание выступают в неразрывном единстве в регулировании определенного круга общественных отношений. В период строительства коммунистического общества правосознание сливается с моралью вместе с постепенным отмиранием правового регулирования общественных отношений.

1. К. Маркс, Ф. Энгельс, Твори, т. 21.
2. К. Маркс, Ф. Энгельс, Вибрані твори т. II.
3. К. Маркс, Ф. Энгельс, Твори, т. 2.
4. К. Маркс, До критики політичної економії.
5. Взаимодействие форм общественного сознания, МГУ, 1964.
6. Джен Теннер, Тридцать лет среди индейцев. М., 1963.
7. Р. П. Алексюк, Правовые взгляды советского общества и соответствующие им учреждения как надстройка. М., 1963.
8. В. Келле, М. Ковальзон, Формы общественного сознания. М., 1959.
9. А. Лукашева, Правосознание и укрепление законности в СССР. М., 1957.
10. Г. Я. Нестеренко, Общественное сознание и его формы. М., 1959.
11. М. С. Строгович, Курс советского уголовного права. АН СССР, 1958.
12. В. А. Сырцев, Социалистическое правосознание в СССР. М., 1958.
13. Теория государства и права, АН СССР, 1962.
14. И. Е. Фарбер, Правосознание как форма общественного сознания. М., 1963.
15. Формы общественного сознания, МГУ, 1960.

ДО АНАЛІЗУ ЕСТЕТИЧНОГО ПОЧУТТЯ

Елементарне естетичне почуття краси, форми, кольору, звукових сполучень, гармонії, ритму, пропорціональності, симетрії тощо почало формуватись у процесі творення найпростіших речей за допомогою перших знарядь праці.

Г. В. Плеханов ще у другій половині XIX ст. з позицій історичного матеріалізму піддав науковій критиці поширену теорію так званого «біологічного матеріалізму» у естетиці, яка стверджувала біологічну природу краси як у людей, так і у тварин і довів, що праця передує естетичним почуттям і визначає їх:

Це положення підтверджують також спостереження і висновки Т. Хейердала під час його перебування на острові Пасхи. У родових печерах «довговухих» островитян, пише Хейердал, зберігалась велика кількість майстерно зроблених з каменя відображень надзвичайних казкових тварин, чудових скульптур, човнів з мачтами і парусами, статуеток людини-птаха з орлиним носом. Всі ці речі безсумнівно виготовлялись у свій час з певною метою і пов'язувались з різними релігійними обрядами та міфами. Не варто дивуватись, що для зберігання створених творчістю народу скарбів, робилися потайні скарбниці і вигадувались різні духи, що начебто стерегли їх. Безсумнівна естетична вартість речей, зроблених нащадками стародавніх майстрів безпосередньо для наукової експедиції, очолюваної Хейердалом, говорить за те, що художній досвід, естетичні почуття формувались протягом багатьох поколінь.

Створюючи художній продукт, людина розвиває свої трудові навички, удосконалює свою майстерність, спритність і витримку, точність і гостроту зору, уважність і спостережливість, необхідні їй у житті. Всі експедиції, що побували на острові, дивувались багатотонним статуям, виготовленим стародавніми скульпторами. Загадкою було, яким чудом, не маючи ніяких механізмів, вдавалося перевозити і піднімати ці дивовижні глиби каменю. І все ж таки на прохання Хейердала кремезна фігура з плечима шириною майже в три метри і вагою у 25—30 тонн була піднята над землею за вісімнадцять днів дванадцятьма островітянами за допомогою двох дерев'яних колод і безлічі на-

збираних навкруги валунів і каміння. Староста цих людей, який виробляє найкращі на острові фігурки, організатор підйому ко-лоса, виявив величезну практичну кмітливість, яка допомагала йому в його майстерності. І навпаки, придбані навички при ви-готовленні фігурок допомагали йому в інших, чисто практичних роботах. Коли йому разом з усіма довелося вирубувати статую із скелі на прохання членів експедиції, він зробив вздовж стін заміри, користуючись для цього лише руками і розчепіреними пальцями. Потім кам'яною сокирою наніс на скелі якісь знаки. Безсумнівно, він знав пропорції по власних фігурках з дерева. Естетичне почуття у нього, що виникло у процесі практики, було одночасно стимулом до виробничої діяльності.

Питання, які виникають при з'ясуванні природи естетичного почуття свідчать, що цікаві пошуки в цьому напрямі ще не за-кінчені. Стан сучасної психології і фізіології ще не дає мож-ливості до кінця переконливо розкрити питання про механізми естетичного почуття. Автор, не претендуючи на вичерпне розв'я-зання цього питання, прагне довести матеріальну основу есте-тичного чуття людини з точки зору марксистсько-ленінської тео-рії відображення.

Взаємовідносини психічного і фізіологічного в аспекті ви-вчення природи естетичного почуття зумовлюють необхідність вирішення трьох питань:

про взаємовідносини соціального і біологічного в естетичному почутті;

чи дійсно існує взаємозв'язок і взаємовплив емоціонального і раціонального в естетичному почутті;

яка роль цього співвідношення у механізмі виникнення есте-тичного почуття.

Цікаво співставити людину і тварину у їх ставленні до піз-нання світу. Загальновідомо, що чуттєвий образ тварини фор-мується шляхом проб і помилок. Виявлення поганої чи хорошої речі у тварин відбувається контролем біологічного підкріплен-ня чи навпаки — непідкріплення. У людини ж чуттєвий образ соціально обумовлений і контролюється загально-історичною практикою людини, оскільки для індивіда, який вступає в життя, «людська» сторона оточуючих об'єктів відкривається тоді, коли він починає активно втручатись у їх пізнання.

Із спостережень, що велися над психікою дітей, можна упев-нитись, що все специфічно людське у їх психіці формується за їх свідомого життя.

Проте, хоча психічні функції і здібності людини не визна-чаються біологічними властивостями — це одна з умов їх фор-мування. Нам здається невірним твердження В. Д. Баранова начебто «марксизм-ленінізм вважає естетичне почуття, як і сві-домість, уявлення, мислення, пам'ять тощо специфічним про-дуктом діяльності нервових клітин людського головного мозку».

[5], бо цим самим Баранов, бажаючи підкреслити думку про не-
правомірність різкого протиставлення ідеального матеріальному,
сам одночасно знімає відносне протиставлення ідеального мате-
ріальному, що веде до розуміння ідеального як самостійної суб-
станції. У В. І. Леніна психічне визначається як функція мозку,
як якість високоорганізованої матерії відображати зовнішній
світ в ідеальних образах. І фізіологічні процеси не є причиною
виникнення свідомості, а являють собою матеріальну основу,
матеріальний механізм свідомості, тому що свідомість — про-
дукт суспільнотрудової діяльності людини.

Естетичне почуття людини розвивається у певних умовах на
основі успадкованих завдатків, і як специфічна людська здат-
ність формується у процесі оволодіння індивідом світом люд-
ських предметів і явищ.

Основне у почутті — це емоціональне ставлення людини до
предметів чи кола явищ. Якщо почуття — стійка властивість лю-
дини, то емоція — це процес, через який проявляється почуття.

Доктор медичних наук П. В. Симонов у статті «Що таке емо-
ція?» зазначає, що останні являють собою соціальний нервовий
апарат, сформований на протязі мільйонів років еволюції орга-
нічного світу. «Призначення цього апарату — негайна компен-
сація недоліку відомостей, необхідних для цілеспрямованої по-
ведінки» (сформований навик, як правило, реалізується майже
без участі емоцій).

Як виникає, наприклад, емоція при сприйнятті художнього
твору.

Насамперед у людини повинна виникнути потреба у насолоді
мистецтвом і визначені прогностичні уявлення про можливість
її задоволення. При співставленні прогнозу і інформації, яку
суб'єкт реально одержує від твору мистецтва, виникає емоція.
У випадку, коли одержана інформація більша за інформацію,
прогностично необхідну для позитивного задоволення даної по-
треби, виникає емоція. Причому збудження «емоційних центрів»
головного мозку не лише сприяє підвищенню життєвої енергії
організму, але значною мірою, активізуючи всі відділи мозку і
почуттів, «видобуває додаткові свідчення з мимовільної пам'яті,
забезпечує ті особливі типи пошуку рішень, які ми пов'язуємо
з поняттями інтуїції і осяяння». П. В. Симонов, з нашої точки
зору, вірно вказує, що емоції, які виникають під впливом твору
мистецтва, не можна зводити до прямолінійного співпереживан-
ня з героями і подіями цих творів.

Під час бесіди з робітниками Дарницького шовкового ком-
бінату про роль мистецтва у естетичному вихованні, автору цієї
статті довелось торкнутися питання про співпереживання. Роз-
мова зайшла про індійський фільм «Квітка в пилюці». Більшості
присутнім посередній фільм сподобався саме нагромадженням
сумних подій (мати кидає дитину, до неї підповзає гадюка, гри-

мий грім, ллє проливний дощ тощо), які самі по собі, безумовно, викликають або жах, або сльози, або співчуття. Фільм прямо зітканий з подібних ситуацій. Глядач з невисоким художнім смаком сприймає ці події у картині з великою емоційною напругою, переживає. І внаслідок непомітно для себе виявляє, що дає оцінку силі своїх власних емоцій, а не художньому твору. Однак зв'язок у даному випадку глибший, глядачі виходять (хоча зовні і мимовільно) з співставлення своїх власних ідеалів, уявлень, вчинків з тим, про що розповіли автори фільму. Твір мистецтва або закріплює ці уявлення, розвиваючи, збагачуючи і конкретизуючи їх, або вимагає корінної перебудови, а це пов'язано з перевихованням художнього смаку. Високе мистецтво завжди вважало «забороненими» прийомами для себе — зловживання подіями, які викликають емоції, мало пов'язані із справжніми естетичними почуттями.

Таким чином, естетичне почуття — це не несвідома емоція. Це потреба пізнання смислу, мети і різноманітності життя, її світлих і темних сторін, її правди і помилок, причому пізнання вичерпного, абсолютно переконливого і цілком достовірного. Однак захоплення психофізіологічним механізмом чуття краси веде до однобічності. Наприклад, у дисертації «Природні основи краси» С. Ф. Чунаєв, підкріплюючи своє твердження про фактори, які визначають перевтілення емоціонального тону відчуття у чуття краси даними фізіології, пише, що «красивими можуть сприйматися лише ті об'єкти, що своєю оптимальною дією на органи почуттів і мозку підвищують рівень збудженості мозкової кори». І далі: «ексцерецептивні подразники, включаючи зорові і слухові, необхідні для розвитку і зберігання відповідних рецепторів, аналізаторів і мозку в цілому, а також і для підтримки високого рівня збудженості кори головного мозку, без чого неможливе неспання». Вловити специфіку естетичного почуття в даному разі неможливо, за винятком, скажімо, такого висновку, що краса потрібна людині для того, щоб вона не заснула. Ніяка реакція в організмі не може відбуватися без діалектичної взаємодії процесів збудження і гальмування, як двох основних становищ, в яких можуть перебувати живі нервові клітини. Не тільки збудження кори головного мозку допомагає появі у людини чуття краси і інших почуттів, необхідних взагалі для функціонування живого організму. У формуванні естетичного почуття беруть участь і емоціональний тон відчуттів і чуттєвий тон уявлень.

Слід зазначити, що на питання про те, що відбувається через емоції, у літературі зустрічаються суперечливі відповіді. Дехто вважає, що емоції інформують про відповідні властивості матерії, інші, що через емоцію людина виражає своє суб'єктивне ставлення до предмету сприймання.

На наш погляд правий В. О. Василенко, який вважає, що

«через емоціональне переживання дається безпосередня, доінтелектуальна оцінка, в акті якої усвідомлюється цінність, значення і роль того чи іншого предмета, явища, події для нашого існування, для наших потреб і запитів» [2].

Завдяки оцінювальній функції, емоції відіграють у пізнанні активну роль. Те, що зачіпає нас за живе, виступає причиною страждань або джерелом вищого задоволення і радощів, привертає нашу увагу. Недарма, віддаючи перевагу красивому перед некрасивим, люди обирають подразники нервово фізіологічно корисні для них.

Проте апарат емоціональної оцінки може помилятися, тобто взяти за основу для оцінки не саму суть речі чи процесу. Лише завдяки активності людського розуму, який керує нашими переживаннями, робить їх відповідними цінності об'єктів, які переживає людина, вона стає спроможною обрати найбільш сприятливий варіант поведінки у цілому ряді життєвих ситуацій.

Саме тому, що естетичну оцінку найчастіше виводять з емоціональної реакції, без якої не може відбуватись естетичний акт, може виникнути думка про оцінки чисто емоціонального характеру. Невірно також твердження, що тільки певні якості і властивості предметів викликають подібні оцінки.

Раймонд Саутхолл у статті «Логіка естетичної оцінки» з цього приводу дотепно зауважує: «Проте, оскільки ні почуття, ні властивості предметів не приходять до нас з раніше наліпленими ярликами, як же ми повинні судити, чи прекрасна та чи інша якість або чуття предмета чи ні? Жодна з цих оцінок не дає нам відповіді на це питання. Почуття або якості предметів можуть служити для нас лише підставою, на якій ми будемо свої естетичні оцінки і тільки» [3].

Дійсно, логічна, словесна форма естетичного судження має своєю основою не тільки емоціонально-емпіричні оцінки об'єктів, але й залежить від інтелектуальної оцінки. В силу цього естетичне почуття характеризується співвідношенням емоційного і раціонального і є емоційним виразом цього співвідношення. Отже, естетичне пізнання світу являє собою невід'ємну складову частину загального пізнання всього багатства людської і природної сутності. Без формування естетичної суб'єктивності таке всеосяжне пізнання неможливе.

Але в чому специфіка естетичного почуття, чим воно відрізняється від інших соціальних почуттів людини, скажімо, від моральних, інтелектуальних, політичних? В пошуках пояснення специфіки естетичного почуття було висловлено немало хороших думок, однак, як вірно зауважив Ф. Д. Кондратенко [8], методологічні помилки у вихідних визначеннях звелись до того, що естетичне почуття або намагаються розглядати через мистецтво [6], або про нього говорять як про інструмент пізнання «естетичних властивостей», про які найбільше можна сказати, що це якості, які обумовлюють естетичне ставлення.

Різноманітність явищ і предметів як природних, так і створених руками людини, які викликають естетичні переживання, свідчать не на користь поглядів, що назване почуття, може виникати тільки під впливом мистецтва (та й то лише такого, згідно з ідеалістичною естетикою, яке стоїть далеко від життя).

Найчастіше, безумовно, виходять з того, що буцім-то тільки мистецтву властиве чуттєво-емоціональне вираження пізнаного. Необхідно підкреслити, що розвиток естетичної суб'єктивності людей повинен був пройти вже занадто довгий шлях, перш ніж закінчені лінії, симетрії і правильність знайдених у природі, скажімо, кристалів, змогли стати предметом естетичної насолоди людини.

Щоб річ була здатною викликати у людини чуття краси, вона насамперед повинна бути доступною його відчуттю. І не тільки зір і слух включаються у процес естетичного переживання людини.

Професор А. Ф. Лазурський у «Психології» [7] наводить цікавий випадок. Глухоніма Елен Келлер, позбавлена від народження зору і слуху, навчилась читати, пройшла курс середнього навчального закладу, закінчила далі університет лише за допомогою дотику. Естетичне почуття у Елен Келлер засноване також на відчутті дотиком і почасти нюхових відчуттів: обмацуючи статуетку Венери Мілоської, вона за її словами, зазнала надзвичайної насолоди. Правда, у нормальних людей, які мають всі органи почуттів, відчуття дотику і смаку мають, безумовно, значно менше естетичне значення.

Згадуваний нами С. Ф. Чунаев, підкріплюючи свої положення науковими даними, доводить, що поширена думка про красу, яка існує тільки для зору, слуху не спирається на якесь серйозне обґрунтування і є лише певним забобою, до якого звикли і з яким змирились. Ще А. В. Луначарський в «Основах позитивної естетики», говорячи про те, що смак, запах, дотик і температурні відчуття зовсім усуваються з естетики, писав, що «хоча ніхто не скаже, щоб можна було створити щось красиве з одних цих елементів, але вони, безумовно, побічно впливають на красу наших складних сприймань... Дія ароматів в смислі, так би мовити, акомпонентів переживань не нижче дії ласкаючої музики» [1]. Ф. Д. Кондратенко також дотримується подібної точки зору: «Чи можливо уявити собі повноцінну естетичну насолоду весняним ранком у лісі без відчуття його приємної підбадьорюючої прохолоди і дурманящого аромату дерев, що розпускаються? А саме цих відчуттів нам не може дати ні найчутливіше вухо, ні найпроникливе і «виховане око» [8].

Наприклад, високорозвинене активне відчуття дотику властиве тільки людині. Воно — необхідна умова і продукт праці. Звичайно відчуття дотику візуалізуються і відчуті дотиком якості оцінюються зором. Це маскує емоціональний тон цих відчуттів і заважає усвідомленню самоцінності відображуваних у ньо-

му якостей, що викликають естетичні почуття. У появі естетичного почуття чималу роль відіграють і рухові відчуття, характерні для фізичної роботи з ручними інструментами. Цей принцип і поклав в основу своїх пошуків форм рукояток і важелів доктор П. Тучни (Чехословаччина).

В естетичне переживання необхідно включати як зорові, слухові, так і інші відчуття людини. Немає підстав вважати, що одні органи чуття людини розвинені більше, інші — менше, одні — духовніше, другі — біологічніше. Всі вони продовжують удосконалюватись.

Яка ж специфіка тієї радості, яка характеризує виключно естетичне почуття на відзнаку від морального і інтелектуального? За словами В. П. Тугарінова [9], відкриття для людини невідомих раніше їй речей, усвідомлення того, що колись було незрозумілим і розуміння успіху у досягненні мети — це радість пізнання, свідомість, що ти поліпшив життя інших людей — в цьому насолода доброю справою, і нарешті, «з радості споглядання» і переживання життя (істинного чи відтвореного) і його явищ» впливає естетичне почуття. У науковій праці можуть бути відбиті почуття вченого, його емоціональне ставлення до предмету дослідження. Проте ці почуття не входять у зміст наукового дослідження і тому не мають доказового значення. Інтелектуальне почуття — чисто пізнавального характеру, а естетичне почуття носить пізнавально-оціночний характер.

Відносно оцінки, якою користуються люди для визначення того чи іншого ступеня моральності вчинку людини, існують такі думки.

Саутхолл, висловлюючись про логіку оцінки з точки зору етики, зауважив: говорячи, що *X* політично або морально хороша людина або погана, припускають, що людина, яка дала таку оцінку, повинна поступити, як *X* або не повинна бути такою як *X*. «Якщо я, наприклад, скажу, що Чарлі хороший, але ж я не повинен бути як Чарлі, я буду нелогічний». Якщо ж я скажу, що «*X* красивий», або «*X* бридкий», це не зобов'язує мене ні до якої лінії дії, як казав Кант, я просто висловлюю «захоплення чи огиду». В тому, що естетична оцінка висловлює власну перевагу і не є судження про значення, мається раціональне зерно. І на наш погляд, М. Баскін в передмові до збірника, в якому вміщена стаття Саутхолла, критикуючи останнього за відрив етичного і естетичного не помітив сам тієї важливої межі у цьому співвідношенні, на яку звернув увагу Саутхолл.

Важко виявити специфіку інтелектуального, естетичного і морального почуттів, оскільки в життєвих обставинах вони тісно переплітаються, тому всіляка класифікація умовна. Саутхолл пише, що «завдяки специфіці естетичних оцінок, коли ми говоримо про річ, що вона прекрасна або потворна — це означає, що ми нічого не говоримо про неї в політичному, етичному або мо-

ральному відношенні. Коли я говорю: «яка прекрасна жінка» — я нічого не говорю про її моральність або політичні погляди. І вірогідно, вона може бути мені зовсім незнайомою і в цьому випадку я нічого не знаю про її політичні погляди або моральні устої». І хоча естетики-марксистки розуміють прекрасне у людини не тільки як фізичну, але і як моральну якість, твердження Саутхолла не суперечить цим позиціям. У життєвій ситуації даючи подібну естетичну оцінку, людина із часом починає судити про іншу людину по її вчинках і справах і, підключивши ці одержані додаткові знання, може змінити раніше дану естетичну оцінку. Відповідаючи на запитання «чому людина або річ не здаються мені прекрасними», людина вже залишає, говорячи словами Саутхолла, галузь естетики заради галузі моралі, переходячи від положень власної переваги до судження про значення.

Цікаві міркування з цього приводу висловив також А. Нуйкін [4]. Він вважає, що до моральних почуттів варто віднести лише такі, що прямо регулюють нашу соціальну поведінку — «почуття обов'язку, сорому, жалю про недостойний вчинок, почуття ніяковості, соромливості тощо. Це почуття — повеління, почуття — спонукання, почуття — заборони. Ну, а почуття, які оцінюють чиюсь моральну поведінку, чиїсь моральні якості (в тому числі і свої власні) — це все ті ж звичайні естетичні почуття...»

На його думку треба говорити про оцінку моральної поведінки людини естетичними почуттями, а не про оцінку поведінки людини моральними почуттями. Вважаємо, що це досить слушний висновок.

Виходячи із всього сказаного можна твердити: естетичне почуття є духовно-фізіологічною властивістю людини, яка розвивається у визначених умовах на основі наслідуваних задатків і характеризується немов безпосереднім відчуттям цінності явищ для збагачення і розквіту життя в цілому, незалежно від того, чи корисні вони для нас у даний момент, чи ні.

Краткое содержание

Взаимоотношение психического и физиологического в аспекте изучения природы эстетического чувства вызывает необходимость решения трех вопросов:

о взаимоотношении социального и биологического в эстетическом чувстве; действительно ли есть взаимосвязь и взаимовлияние эмоционального и рационального в эстетическом чувстве; какова роль этого соотношения в механизме возникновения эстетического чувства.

Рассмотрение этих аспектов дает автору возможность говорить об эстетическом чувстве не как о несознательной эмоции.

Эстетическое чувство является духовно-физиологическим свойством че-

лов'єка; которое развивается в определенных условиях на основе наследуемых задатков и характеризуется как бы непосредственным ощущением ценности явлений для обогащения и расцвета жизни в целом, независимо от того, представляют ли они непосредственно пользу для нас в данный момент или нет.

ЛІТЕРАТУРА

1. А. В. Луначарский, Основы позитивной эстетики, 1925.
2. В. О. Василенко, Цінність і оцінка, К., 1964.
3. Против современного абстракционизма и формализма, М., 1964; Р. Саутхолл, Логика эстетической оценки.
4. «Вопросы литературы», № 3, 1966; А. Нуйкин, Еще раз о природе красоты.
5. Весці Акадэміі навук Беларускай ССР, № 1, 1961, серия общественных наук; В. Д. Баранов, Материальная основа эстетического чувства.
6. Н. А. Дмитриева, Вопросы эстетического воспитания, М., «Искусство», 1956.
7. А. Р. Лазурский, Психология, Л., 1925.
8. «Эстетическое», М., Изд-во «Искусство», 1964.
9. Философские науки, 1963, № 4.

ОСНОВНІ ЕТАПИ КОНКРЕТНО-СОЦІАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

З точки зору структури процес конкретно-соціального дослідження розпадається на кілька етапів, додержання яких є важливою передумовою забезпечення достовірних результатів. Кожен з цих етапів має свої особливості, визначається на основі певних критеріїв і, зрозуміло, що вивчення логіки конкретно-соціального дослідження є важливою методологічною проблемою науки.

Першим етапом конкретно-соціального дослідження є постановка проблеми (питання). Вибір проблеми дослідження різний. З одного боку, ряд питань, що вимагають наукового підходу до розв'язання ставить практична діяльність. Не випадково основними, центральними проблемами конкретно-соціальних досліджень є вивчення та узагальнення практики комуністичного будівництва. З другого боку, ряд проблем може ставитись на основі глибокого теоретичного аналізу дійсності, оскільки теорія — відображення суттєвого, узагальнений досвід людської практики. Вона відіграє велику роль в пізнанні дійсності. І як один з результатів цього пізнання вона виступає як момент теоретичного передбачення і постановки нових проблем, які потрібно вирішити суспільству. Постановка проблеми може відбуватись також на основі глибокого теоретичного і практичного аналізу дійсності.

Проблеми, які підлягають вивченню за допомогою конкретно-соціальних досліджень, повинні бути актуальними, соціально значимими, їх вирішення прямо чи опосередковано повинно сприяти вирішенню завдань, що стоять перед суспільством [3, 10]. Звичайно, принцип актуальності дослідницької проблематики зовсім не означає, що вона повинна мати вузько прагматичний зміст, негайно перетворюватись в життя. Конкретно-соціальні дослідження повинні допомагати передбачати ряд складних питань, що можуть виникнути в майбутньому, накреслювати можливі шляхи їх здійснення чи подолання, тобто, розробляти також проблеми, перспективні з точки зору майбутнього.

Чіткість постановки проблеми дуже важлива, оскільки вона значною мірою визначає майбутні відгалуження та напрямки дослідження, впливає на побудову робочої гіпотези, вибір об'

ектів дослідження і т. д. Так, при вивченні недільного бюджету часу трудящих м. Києва працівники соціологічної лабораторії КДУ в першу чергу намагались вивчити вільний час трудящих, як один з важливих факторів всебічного розвитку особи. Постановка цієї проблеми пояснюється як дальшою тенденцією скорочення робочого дня при соціалізмі, тобто, ходом нашого життя, так і в теоретичному плані — як фактор всебічного розвитку особи [1].

Це був перший етап конкретно-соціального дослідження. Другий етап включав розробку робочої гіпотези.

Гіпотеза — одна з важливих форм розвитку процесу пізнання, завдяки якій на основі певної кількості нових фактів дослідник будує систему, яка виходить за межі старого способу пояснення, якщо ці факти не пояснюються попередньою теоретичною системою... Інколи гіпотеза будується без певних конкретних даних, фактів, а лише на основі окремих спостережень, оцінок. В робочій гіпотезі фіксуються можливі напрямки дослідження, можливі залежності між явищами, гіпотетично визначаються найбільш активні фактори, які впливають на даний об'єкт і т. д. Іноді, коли таких гіпотез створити неможливо за відсутністю фактів чи досвіду, можна провести невелике пробне дослідження, одержати якесь число фактів, аналіз яких може дати можливість створити більш-менш ґрунтовну гіпотезу. Якщо гіпотезу чомусь не можна побудувати, дослідження також можна проводити, але в цьому разі доведеться вивчати величезну кількість фактів, що впливають на одержаний результат і емпірично встановлювати найбільш суттєві з них з точки зору виникнення даного факта. Прикладом робочої гіпотези може бути гіпотеза, яку автор разом з Є. С. Жариковим і В. С. Лутаєнко розробили для конкретно-соціального дослідження ґносеологічних явищ. На протязі довгого часу при вивченні ґносеологічних явищ багато радянських філософів головну увагу приділяли фізіологічному апарату та логіці пізнавального відображення, а іноді взагалі не брали до уваги соціальний аспект (за виключенням хіба питання про виникнення свідомості). Однак, оскільки пізнання соціально обумовлене і являє собою суспільно-історичний процес, а джерелом розвитку матеріальних і логічних засобів пізнання та засобів перевірки істинності є суб'єкт пізнання, людина, член суспільства, а звідси ступінь проникнення в сутність об'єктивних процесів дійсності визначається суспільством, рівнем його розвитку, то чи не існує часом принципова можливість пізнання методами конкретно-соціальних досліджень?

Виходячи з даної гіпотези, робилася спроба вивчити процес сприймання інформації (тобто пізнання нового) за допомогою науково-популярного кіно.

Ця гіпотеза будувалась на основі логічного аналізу пізнавальної діяльності без конкретних фактів.

В процесі конкретно-соціального дослідження може формуватись цілий ряд гіпотез з найрізноманітніших аспектів даної проблеми.

Правильно поставлена проблема та гіпотеза, що визначають основні завдання, взаємозв'язки та відношення дослідження, значною мірою полегшують вирішення третього етапу соціального дослідження, пов'язаного з вибором об'єкту та методики дослідження.

Вибір об'єкта дослідження — це вирішення цілого ряду завдань. Об'єкт дослідження сам може розпадатись на ряд об'єктів (складових частин), що виступають у дослідженні як відносно самостійні одиниці. Наприклад, об'єктом дослідження можуть бути окремі підприємства, що мають цехи, дільниці, бригади, які, в свою чергу, виступають окремими об'єктами дослідження. Звичайно, коли ми говоримо про дослідження в цілому, під об'єктом, як правило, ми розуміємо сукупність всіх окремих одиниць, що виступають складовими частинами об'єкта. Слід також розрізняти об'єкт дослідження в цілому від одиниці спостереження — вихідного об'єкта, який виступає крайньою межею спостереження і уособлює в собі ознаки і властивості, що вивчаються в межах цілого. В переважній більшості такою одиницею виступає індивід. Так, колектив комуністичної праці ми не зможемо пізнати, не вивчивши життя та діяльності його окремих членів, які в даному випадку виступають одиницею дослідження. Важливо пам'ятати відносність цього поняття, бо та ж сама група чи бригада в іншому плані може виступати як одиниця спостереження, тобто мінімальний об'єкт дослідження, його крайній рубіж.

Вибір об'єкта дослідження проводиться так, щоб він забезпечував можливість глибоко розкрити поставлену проблему, перевірити гіпотези, які було зроблено, зробити необхідні висновки і т. д. Якщо передбачається проведення широких узагальнень, то об'єкти в цьому разі повинні бути досить типовими для тієї сфери, на яку висновки мають бути поширені. Так, для вивчення бюджету часу трудящих міста Києва об'єктом дослідження було обрано три великих підприємства, різних за своїм характером і призначенням: машинобудівний завод «Більшовик», «Точелектроприлад», Дарницький шовковий комбінат. Це провідні підприємства міста з досить великим контингентом трудящих. На них ведеться планомірна реконструкція, впроваджується автоматичне виробництво, широкого розмаху набув рух за комуністичну працю. Все це давало підставу вважати, що обрані об'єкти дослідження за своїми загальними показниками можуть оцінюватись як типові для промисловості міста.

Це була перша фаза у виборі об'єкта дослідження. Друга полягала у виборі колективів для дослідження на названих підприємствах. Вони підбиралися з таким розрахунком, щоб результа-

ти проведених у них досліджень були максимально типовими для трудящих всього підприємства. Тому, основний принцип відбору включав в себе такі вимоги: а) типовість даного цеху, ділянки, бригади для всього підприємства; б) пропорціональне співвідношення чисельності різних категорій трудящих, охоплених обслідуванням, по відношенню до чисельності всього підприємства.

Наступний етап — вибір методики дослідження.

Об'єкт і проблема — основні фактори, що визначають вибір методики дослідження. Вибір методів дослідження також залежить від складності об'єкта, мети і завдань дослідження, об'єктивних та суб'єктивних факторів. Навіть окремі методи змінюються залежно від об'єкта дослідження. Адже анкета для учнів чи робітників за формою може значно відрізнитись від анкети для вчених при спільній проблемі дослідження. Тому невірно було б розробляти якийсь універсальний метод конкретно-соціальних досліджень. Правда, в силу окремих недоліків кожного з методів конкретно-соціальних досліджень доцільно застосовувати так званий «комплексний метод» — сукупність різних методів конкретно-соціальних досліджень, що дозволяє глибше і докладніше розкрити даний об'єкт, і недоліки одного методу компенсувати позитивними моментами іншого.

Методи конкретно-соціального дослідження можна чітко поділити на дві групи в залежності від ролі, яку вони відіграють в процесі його реалізації. Перша група методів — це методи емпіричні, які дають можливість одержати необхідний емпіричний матеріал, факти, на основі вивчення та узагальнення яких робляться висновки, практичні рекомендації, виникають нові ідеї, ставляться нові проблеми і т. п. Сюди відноситься анкетування, інтерв'ю, метод включеного спостереження, монографічний метод, соціальний експеримент як форма складного емпіричного методу, аналіз документів, офіціальних матеріалів, письмових джерел тощо.

Конкретно-соціальне дослідження не закінчується збором певної суми фактів, оскільки факти — важлива умова пізнання, але вони відображають *індивідуальне*, тоді як особливістю наукового пізнання є відображення *загального*. Останнє не можна розкрити без логічної обробки, без осмислення емпіричного матеріалу. Намагання емпіричної школи в буржуазній соціології вважати дослідження закінченим з одержанням фактів не тільки шкідливе і безплідне в науковому відношенні, але й просто антинаукове, це крок назад в розвитку науки, оскільки остання є системою *теоретичного* знання.

Аналіз та узагальнення емпіричного матеріалу — важливий етап дослідження і пізнання істотного, він реалізується завдяки своїм специфічним методам. Це друга група методів — методи логічні, що дозволяють обробляти факти, одержані на емпірич-

ному рівні. До цієї групи методів належить аналіз, синтез, індукція, дедукція, узагальнення, обмеження тощо.

Проміжне місце займають статистичні методи обробки емпіричного матеріалу, де широко поєднуються як емпіричні, так і логічні методи (групування, зведення даних), хоча, на наш погляд, у них переважають все ж методи емпіричного аналізу, і тому є більше підстав відносити їх до першої групи.

На цьому завершується, в основному, перша частина підготовки до проведення конкретно-соціального дослідження, пов'язана з розробкою програми обслідування.

Новим етапом реалізації конкретно-соціального дослідження є підготовча робота в колективі. Вона полягає в виборі колективу для дослідження, знайомстві з ними, в попередній підготовці і роз'ясненні завдань дослідження, виділенні та інструктуванні осіб з даного колективу, яких можна використати як помічників-інструкторів.

Переважна більшість праць з методики та методології конкретно-соціальних досліджень дуже мало уваги звертає на питання підготовчої роботи в досліджуваних колективах. Звичайно, є ряд проблем, які можна розкривати без безпосереднього вивчення колективу, однак, більшість конкретно-соціальних досліджень — це дослідження різних соціальних груп, колективів, і без копіткої організації підготовчої роботи серед них не можна одержати скільки-небудь цінних наукових результатів. Правда, при аналізі деяких конкретно-соціальних досліджень одержують основний емпіричний матеріал без будь-якої попередньої підготовчої роботи з колективом, але, як свідчить досвід, такий матеріал, якщо він навіть сумлінно зібраний, далеко не завжди повноцінний у науковому відношенні.

Проводячи конкретно-соціальні дослідження у різних колективах, вивчаючи різноманітні явища на масовому людському матеріалі, дослідник стикається чи не з найважчою проблемою, яку не завжди можна компенсувати навіть ідеально розробленою анкетною чи найточнішою обробкою емпіричного матеріалу. Це — подолання психологічного бар'єру між дослідником та досліджуваним, між тим, хто досліджує і між тим, кого досліджують. Ходом дослідження вчений поставлений в неминучі умови співробітничати з людьми, від яких він повинен одержати необхідний матеріал. Тому проблема враховувати колективну та індивідуальну психологію виступає важливою передумовою конкретно-соціального дослідження, результати якого значною мірою визначаються ставленням окремих осіб та всього колективу до дослідження, ступенем сумлінності та серйозності у відповідях, поведінці, висловлюваннях і т. д. Соціальні дослідження лише починають набирати належного розмаху в нашій країні, і люди в своїй переважній більшості не мають про них ніякого уявлення. Тому поява нової людини-дослідника в колективі іноді ви-

кликає непорозуміння, побоювання і навіть опір деяких осіб по відношенню до дослідження і дослідника. Звичайно, такі факти не можна перебільшувати, але потрібно боятися їх недооцінки. Вони є і будуть зустрічатись на шляху дослідника. Інколи навіть найпереконливіші пояснення й докази щодо завдань і мети дослідження не розсіюють настороженості деяких людей перед дослідженням. Тому необхідно добре познайомитись з членами колективу, можливо провести бесіду, прочитати лекцію чи надати якусь іншу допомогу колективу. Це сприятиме встановленню контактів. Успіх дослідження прямо пропорціональний ступеню контакту дослідника з колективом, особливо коли воно провадиться тривалий проміжок часу, а не пов'язане з проведенням короткого анкетування чи інтерв'ювання, хоча і в цих випадках попередня підготовча робота в колективі також потрібна. Особливо корисний такий контакт, коли серед членів колективу інколи трапляються люди, які намагаються посіяти скептицизм та зневажливе ставлення до досліджень. Коли ж подібна ситуація зустрічається в колективі, з яким дослідник встановив хороший контакт, скептицизм окремих його членів зустрічає, як правило, рішучий опір з боку членів цього колективу, та й можливість таких випадків у знайомому колективі набагато менша.

Завжди важливо підкреслювати принцип добровільної участі в дослідженні. Хоч це і сприяє певному відсіву, але підвищує і відповідальність людей, гарантує високу якість матеріалів.

Під час проведення підготовчої роботи люди ставлять ряд запитань, на які потрібно продумати і підготувати переконливі відповіді. Серед найбільш характерних питань зустрічаються такі: «Для чого ви проводите це дослідження?», «Куди і кому підуть результати дослідження?», «Хто і звідки вас прислав?», «Яке значення для нас буде мати дослідження?», «Чому ви вибрали саме наш колектив?» тощо. До подібних запитань потрібно старанно готуватись, продумати відповіді, бо в протилежному разі сам дослідник може створити негативну психологічну реакцію на обслідування.

Дослідник повинен старанно контролювати «психологічну ситуацію» дослідження, бо іноді в процесі його реалізації також можуть виникати непорозуміння. Так, при вивченні бюджету часу в одній бригаді багато її членів відмовились вести запис незабаром після початку дослідження, тому що майстер для контролю здачі матеріалів склала список і записала номери зошитів кожного члена бригади. Дослідник, розкривши причину, пояснив, що це непорозуміння, і тут же список було знищено. Бюджети часу знову почали надходити регулярно.

Трапляються випадки відмов іншого роду. Один токарь сказав: «Не хочеться щоденно писати одне й теж саме. Для вас потрібні цікаві показові факти, а я про що писатиму? Я написав

вам один день, проставте різні числа і ви одержите мій недільний бюджет часу...» Докази, що нам не потрібні показові матеріали, не допомогли.

Іноді зустрічаються випадки побоювань, що після дослідження можуть зменшити заробіток, підвищити норми або знизити розцінки і т. д. В таких випадках також потрібно проводити активну роз'яснювальну роботу.

Коли вся ця робота зроблена, можна безпосередньо розпочати дослідження. Перед початком їх доцільно провести пробні, які допоможуть уточнити методику, ряд питань, конкретизувати окремі пункти програми, внести відповідні корективи. Матеріали пробного дослідження в першу чергу відбиваються на програмі, яка являє собою детальну розробку основних етапів конкретно-соціального дослідження, форми документації, завдання і мету і т. д. і т. п.

Після цього можна переходити до збору емпіричного матеріалу. Форми і методи цього збору бувають різними, однак слід намагатись, щоб число опосередкованих ланок між дослідником і досліджуваними скорочувалось до мінімуму.

Коли емпіричний матеріал зібрано, проводиться його первинна логічна (сміслова) обробка, тобто аналіз одержаного матеріалу з точки зору «здорового глузду» — чи нема в ньому явно видимих логічних суперечностей і нісенітниць. Це потрібно для того, щоб уникнути випадків небалого, халатного, несумлінного ставлення до дослідження. Прикладом таких суперечностей можуть бути випадки, коли стаж роботи людини перевищує її вік, вступ до шлюбу в дитячому віці тощо. Зустрічаються матеріали, де таких алогізмів хоч і немає, однак за характером відповідей можна достовірно сказати про несумлінне відношення людини до дослідження. Так, один робітник здав недільний бюджет часу, де шестиденка була надрукована під копірку, за шаблоном.

Звичайно, такого роду матеріали повинні вилучатись з процесу дальшої обробки як непридатні.

Часто в процесі конкретно-соціального дослідження виникає практична необхідність контролю над одержуваними відповідями. В цьому випадку можна використати типи документів (особливо анкети та інтерв'ю) із системою контрольних запитань. Так, при вивченні гносеологічних проблем (вивчення сприймання інформації за допомогою методів конкретно-соціальних досліджень) були використані анкетний метод та інтерв'ю. Анкета була складена з таким розрахунком, що на кожне з семи основних питань, що вимагали односкладової відповіді «ТАК», «НІ» приходилося одне контрольне, яке гарантувало оцінку відповіді на основне питання з точки зору істинності чи хибності. Так, питання «Чи ясно вам, як виникла проблема, що стала предметом фільму?» контролювалось питанням «Поясніть, що привело до постановки проблеми», відповідь на яке не можна дати без ро-

зуміння причин постановки проблеми; питання «Чи зрозуміли ви, яке практичне значення має вирішення проблеми, про яку розповідає фільм?» контролюється питанням «Які перспективи застосування одержаних знань показані в фільмі?» Цій же меті контролю служило і наступне інтерв'ювання учасників дослідження, яке здійснювалось за тими ж питаннями, які були в анкеті, але ставились дещо в іншій формі. В цьому випадку при наявності суперечностей між контрольним та основним питаннями оцінка інформації йшла на основі розгорнутої відповіді, за якою визначалась та обчислювалась інформація за допомогою бальної системи. До речі, це була чи не перша спроба такого дослідження в системі конкретно-соціальних досліджень в нашій країні.

Після первинного смислового аналізу матеріал проходить етап статистичної обробки [3, 12—60; 4, 55—66]. Тут відбувається класифікація фактів, певне групування їх на основі спільних ознак. Цей процес являє собою просту форму узагальнення. Так, досліджуючи матеріали впливу літератури та мистецтва на вибір професії випускниками середніх шкіл м. Києва, співробітники соціологічної лабораторії КДУ спочатку аналізували анкетний матеріал з точки зору формальної правильності заповнення, наявності суперечності і т. д., після чого відбувалась статистична обробка матеріалів. На основі істотних ознак, якими виступали деякі дані про кожного з учнів (стать, соціальне походження, спеціальність в школі тощо) відбувалось групування матеріалів. Так було одержано дані про соціальне становище батьків дітей (діти робітників, службовців, селян, сироти), за статтю (кількість хлопців та дівчат), яку спеціальність одержують в школі і т. д. Після цього між різними групами (класами) встановлювалась наявність певних зв'язків на емпіричному рівні. Так, питання про те, що вплинуло на вибір майбутньої професії було основою для групування по вибору професії школярем. Кожен учень вказував, що вплинуло на нього при виборі професії (література, мистецтво, сім'я, розвиток науки і техніки та ін.). У залежності від відповіді складались групи, потім у кожній з них проводився відрахунок в абсолютних показниках, а тоді розрахунки групи проводились з врахуванням її співвідношення до загальної кількості учнів у процентах. Дані набували нової форми. Із 513 випускників 8,4%, як показало обслідування, обрали собі професію під впливом літератури та мистецтва, це немало, якщо врахувати, що вплив школи на вибір професії становив 11%, родичів і (батьків) — 11,2%, розвиток науки і техніки — 9,1%.

Для кожної групи це вже певні статистичні закономірності, які дозволили зробити певні висновки по цій групі. На цьому найчастіше зупиняються прихильники емпіризму в соціології. Однак встановлення певного статистичного факту без розкриття

його причин, тенденцій розвитку явища, яке вивчається, обмежує цінність дослідження, бо, виходячи з позитивістської методології, навіть ті обмежені висновки, які іноді робляться, не можуть поширюватись на аналогічну соціальну групу, яка не вивчалась безпосередньо. Базуючись на науковій марксистській методології, ми відкидаємо позитивістський принцип соціальних досліджень і під час проведення останніх максимально намагаємось проникнути в сутність суспільних явищ, теоретично узагальнити та осмислити їх і на основі пізнаних зрозуміти нові. Велику послугу в цьому робить наукова теорія, яка, аналізуючи факти, розкриває необхідне і суттєве в явищах, а не зводиться до механічного накопичення фактів та їх констатації.

Рух від фактичного знання до теоретичного — це відображення ступеню проникнення в сутність явищ, що вивчаються, рух пізнання від явища до сутності, від сутності першого порядку до сутності другого порядку і т. д.

Узагальнений емпіричний матеріал не завжди є науковою теорією, тобто певною системою конкретної галузі знання. Він може виражатись в термінах різного рівня загальності, мати різні межі узагальнення — від емпіричних фактів до філософського знання, в якому відбувається максимально можливий перехід до найбільш загального і універсального знання.

Крайню межу узагальнення фактів маємо тоді, коли висновки не виходять за межі вивчених фактів та об'єктів.

Результатом узагальнення фактичного матеріалу можуть бути різноманітні форми наукового знання — ідеї, теорії, закони, гіпотези тощо. Звичайно, у виникненні їх велику роль відіграють також інші логічні засоби, хоча процесу узагальнення належить особлива роль, оскільки він дозволяє вийти від знання предметного, емпіричного до знання теоретичного. Так, на основі вивчення естетичних інтересів, смаків трудящих та учнів м. Києва було зроблено висновок про недостатньо глибоке вивчення та знання елементів естетики людьми, які мають середню, а часто і вищу освіту. Емпірично подібний висновок одержати неможливо, він — результат теоретичного, логічного аналізу матеріалів дослідження. Емпіричною основою цього висновку були деякі характерні факти дослідження, наприклад, аналіз неправильного розуміння образу Остапа Бендера, героя книги І. Ільфа та Є. Петрова «Дванадцять стільців» і «Золоте теля». Люди з вищою освітою назвали О. Бендера улюбленим героєм — 6,7% (одне з перших місць) і дуже сумно, що цей «улюблений» герой — злодій і пройдисвіт стоїть в одному ряду з О. Маресьєвим, Бахиревим, лейтенантом Гончаренком та іншими. До речі, випускники 1963 р. середніх шкіл міста серед улюблених літературних героїв назвали: Павла Корчагіна — 88 чол., Остапа Бендера — 25, Сергія Тюленіна — 24, Олега Кошового — 16 і т. д. Все це свідчить, як показують матеріали, про недосить глибоке розуміння

змісту поняття «улюблений герой», про невміння самостійно розібратись у вдало написаному, складному і, все ж таки, негативному образі Остапа Бендера, що й привело дослідників до вказаного висновку. Такий результат впливає з *аналізу* теоретичного осмислення фактів. Дальше теоретичне осмислення результатів дослідження показує, що «шпигуни», сентименти часто ще витісняють хороші, вдумливі твори. Майже ніякого уявлення більшість кіноглядачів не має про кіномистецтво, його особливості, хоча це один з найбільш масових і популярних видів мистецтва. Всі ці факти, одержані в результаті логічного аналізу емпіричного матеріалу, показують, що існуючу середню освіту з її елементами естетичного виховання потрібно доповнити загальним естетичним вихованням, прищеплювати людині тонкі, здорові смаки, навчити її розуміти і цінувати прекрасне, розуміти, аналізувати, усвідомлювати побачене й почуте, трансформувати його не лише через почуття, але й через розум, не зводити розуміння мистецтва до запам'ятування прізвищ художників, літераторів та назв їх творів.

Форми узагальнення емпіричного матеріалу визначаються в кожному конкретному випадку, і оскільки основні з них досить детально висвітлено в нашій літературі, ми на них зупиняємось не будемо [2].

Повноцінність нових ідей, теорій, гіпотез, висновків, їх наукове й практичне значення перевіряється в системі людської практики, завдяки якій вони конкретизуються, уточнюються, розвиваються. Тому важливим етапом конкретно-соціальних досліджень є не лише одержання окремих теоретико-пізнавальних результатів, але й розробка та проведення в життя конкретних практичних рекомендацій. Без цього дослідження втрачають своє значення. Тому рух від фактів до теоретичних узагальнень і на основі їх — до практичних рекомендацій — дійсний шлях конкретно-соціального дослідження. Правда, у нас ще інколи, приступаючи до дослідження, намагаються на незначних, локальних обслідуваннях вирішувати такі питання, які вимагають величезної роботи, значних наукових сил на протязі тривалого часу, інколи нерепрезентативним матеріалам надають форму загальних закономірностей. Такі тенденції скоріше шкодять, ніж дають користь. Звичайно, потрібно прагнути давати широкі узагальнення, теоретичний аналіз, але існують закони узагальнення, які не можна порушувати, існують статистичні закони, за межі яких, не погрішивши проти істини, не можна вийти. Тому найчастіше під час конкретно-соціальних досліджень конкретні практичні кроки та рекомендації краще всього робити по відношенню до тих об'єктів, по яких одержано матеріал, а коли він достатньо типовий, то можна рекомендувати такі ж заходи і для інших об'єктів.

В статье рассматривается структура конкретно-социального исследования и некоторые методологические особенности основных его этапов. Автор выделяет следующие этапы: постановка проблемы, разработка рабочей гипотезы, выбор объекта, методов исследования, подготовительная работа в обследуемом коллективе, психологические особенности коллектива и их роль в социальном исследовании, этап логической обработки и обобщения эмпирического материала, практические выводы и рекомендации.

ЛИТЕРАТУРА

1. М. П. Гончаренко, В. Б. Ананийчук, М. В. Захарченко и др. Методика и некоторые результаты конкретного социального исследования бюджета времени трудящихся.— «Философские науки», 1963, № 1.
2. Д. П. Горский. О способах обобщения.— «Вопросы философии», 1958, № 5.
3. Опыт и методика конкретных социологических исследований. М., «Мысль», 1965.
4. О. О. Яхот, Социологические исследования и некоторые теоретические вопросы статистики.— «Вопросы философии», 1963, № 5.

ПРАЦЯ І ФОРМУВАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИ В СОЦІАЛІСТИЧНОМУ І БУРЖУАЗНОМУ СУСПІЛЬСТВАХ

Людина, як відомо, суспільна істота, яку можна зрозуміти лише враховуючи її суспільну природу, суспільні зв'язки і відносини. Тільки в суспільстві людина розкриває свою справжню природу. «...Сутність людини не є абстракт, властивий окремому індивідові. У своїй дійсності вона є сукупність усіх суспільних відносин» [1, 3]. Людина — продукт суспільної історії і визначається не законами природного світу, а особливими специфічними законами суспільного розвитку.

Але, будучи суспільною за самою своєю суттю, людина є в той же час індивідом, особистістю, якій властиві свої особливі, своєрідні, неповторні індивідуальні риси, які відрізняють одну особу від іншої.

Серед причин, що визначають важливість вивчення індивідуальних рис особи, найістотнішою є те, що суспільна сутність людини відбивається в її особистих оригінальних якостях, у її своєрідності, її особистому ставленні до суспільства, до праці, до інших людей.

Згідно з даними радянської психологічної науки людині властиві три основні форми психічних явищ: психічні процеси, психічні стани і психічні властивості. Останні є індивідуальними особливостями. До них відносяться темперамент, характер, здібності, інтереси, воля.

На формування індивідуальних особливостей особи впливає весь уклад життя суспільства, який включає певні продуктивні сили і виробничі відносини, форму розподілу матеріальних благ, суспільно-політичну діяльність, дію правових норм у суспільстві тощо. Важливою умовою формування особливостей особи є колектив — трудовий, педагогічний, сім'я. Нарешті, «ідеальним» фактором формування індивідуально-психологічних особливостей особи є суспільна свідомість.

Найважливішим соціальним фактором формування індивідуальних особливостей особи є праця, яка по-різному впливає на формування особи в капіталістичному і соціалістичному суспільстві.

Об'єктивні суперечності капіталістичного способу життя, весь

хід світового економічного розвитку зумовлюють розвиток тенденцій у формуванні особи та її особливостей. Перша полягає в різкому збільшенні можливостей спілкування, у виникненні почуття вселюдської єдності, неподільності людської долі, поширенні інтелектуального кругозору кожного тощо. Друга пов'язана з тим, що капіталізм відриває людей один від одного, зумовлює розвиток егоїзму, прагнення до самотності. У світі приватної власності люди відмежовані один від одного класовими інтересами, національними та професіональними перегородками, на них давить тягар тисячоліття забобонів. Саме за цих умов виникла «теорія» так званого «відчуження» людини.

У буржуазному суспільстві поширилися ідеї про те, що в сучасному світі особа являє собою щось стандартне: стандартні ідеали, стереотипи поведінки, шаблонні моральні оцінки, штаповані думки, однакові моди і захоплення і т. д. Здавалося б, що цей «стандарт» повинен обумовити певну єдність людей у капіталістичному суспільстві. Однак факти свідчать про існування конфліктів між членами буржуазного суспільства. Причому найяскравіше проявляються матеріальні і духовні конфлікти.

Факти роз'єднаності між людьми трапляються серед дрібних буржуа і серед частини буржуазної інтелігенції. Про це пишуть навіть представники буржуазної філософії. Так, італійський ліберальний філософ Ремо Кантоні писав: «Сучасне суспільство, міська і індустріальна цивілізація — згідно з твердженням психологів і соціологів, філософів і письменників — породжують надто багато нерозв'язаних конфліктів, надто часто розколюють людину на протилежні половинки, які не можуть доповнити одна одну, не знають, як це зробити. Функціональна частина людини, яка належить до сфери суспільної праці, погано погоджується з його індивідуальною, особистою частиною [3, 14].

Антагонізми капіталістичного суспільства й далі у широких масштабах породжують конфлікти і суперечності між діяльністю і внутрішнім світом особи. Можна назвати різні форми цих суперечностей, але, мабуть, найважливішою суперечністю між буржуазним розподілом праці, його тенденцією до вузької спеціалізації і об'єктивними вимогами до всебічного розвитку робітника. Сучасна науково-технічна революція у конфлікті із згубним впливом капіталістичного розподілу праці. Капіталістична автоматизація у багатьох випадках зменшує питому вагу професій, які вимагають високої індивідуальної кваліфікації, збільшує кількість «спеціалізованих» робітників, створює ситуацію, яку образно називають «машина мінус людина». Підвищення інтенсивності праці, зростання нервово-психічних навантажень без збільшення об'єму творчої праці притуплює і виснажує робітника, згубно позначається на його індивідуальних особливостях. Різноманітності машин протистоїть стандартизація людей, виникає тиранія техніки над людиною, утверджується «технологічне»

мислення, звужується духовний світ. У цьому світі в'януть емоції, гинуть здібності, згасає інтелект. Відсутність відчуття високої суспільної цінності своєї праці, вузькість елементів творчості, незадоволення працею робить її тяжкою необхідністю.

Одночасно в умовах антагоністичних формацій прогрес цілого супроводжується регресом часткового. Всебічний розвиток капіталістичного суспільства спирався на однобічний розвиток індивідів. Як указував К. Маркс, прогресивний розвиток людства в минулому забезпечувався і здійснювався «ціною колосального марнування сил окремого індивідуума» [2, 10]. Однак розтрата найважливіших продуктивних сил, творчих можливостей кожного окремого трудящого не залишається без наслідків. Капіталізм — лад, що розвивається на базі й у рамках цього антагонізму, виявляється історично приреченим.

Справжнім полем для розвитку особливостей особи стало соціалістичне суспільне виробництво. Нові соціальні умови для здійснення трудового процесу призвели до створення таких об'єктивних умов, які зв'язані із зміною в самому процесі праці. У сфері праці, там, де створюються матеріальні блага, і там, де створюються духовні цінності, існують дві взаємозв'язані, суперечні взаємопрониклі тенденції. Одна з них — це прогресуюча диференціація, розчленування діяльності людини на щораз дрібніші процеси. Існування цієї тенденції об'єктивно зумовлене розширенням соціально-історичної практики, складністю і багатогранністю світу — об'єкта застосування творчих зусиль людини. Суб'єктивно це пов'язане з історично відомою конкретною обмеженістю пізнавальних і практичних можливостей кожної окремої особи. Те, що доступне суспільному, сукупному суб'єкту, недоступне індивіду. В той же час існування якісно різних видів діяльності (мається на увазі розподіл праці) дозволяє сукупному об'єкту — людству — всебічно пізнавати, перетворювати дійсність.

Ліквідація капіталістичних відносин відкриває можливості для прояву тенденції, яка зароджується ще в лоні капіталізму. Це тенденція універсалізації, об'єднання і органічного взаємопроникнення різних форм діяльності людини.

Її здійснення зруйнує «відомчо-професіональні», «ремісничі» перегородки між індивідами, утвердить справжній колективізм, об'єднає спільні зусилля різних індивідуальностей. Передумови такого розвитку наявні у виробничих і у невиробничих галузях суспільної праці.

Однак слід зазначити, що такі ідеї можуть матеріалізуватися тільки при досить високому рівні завершеної автоматизації. Це справа неблизького майбутнього. Але загальна тенденція розвитку в цьому напрямку виразно визначилась. Зростання її в галузі виробництва зумовить глибокі якісні перетворення людської діяльності. Робітник, що звільниться від безпосередньої

участі у виробничому процесі, перестане бути, говорячи словами К. Маркса, агентом виробництва, він стане над цим процесом як його регулятор, керівник, наглядач. Зміна характеру безпосереднього процесу праці, уніфікація і ускладнення його складових елементів владно ставлять перед особою нові вимоги. Праця в матеріальному виробництві, яке базується на повній автоматизації, зв'язана з необхідністю різних внутрішніх змін. Це праця продуктивна, дослідницька, вона являє собою не повторення тих трудових зусиль та інтелектуальних актів, а визначення нових завдань, постановку проблем, безперервний пошук. Така праця об'єктивно ставить особу перед необхідністю бути різнобічно підготованою, «все вміти», бути творчо мислячою людиною, а не просто виконавцем. І це вимагає від особи постійного вдосконалення своїх індивідуальних особливостей. Робітник повинен бути ініціативним, самостійним, виховувати у собі почуття особистої відповідальності і самоконтролю, що в свою чергу відбивається в цілому на здібностях людини, його темпераменті, рисах характеру.

Однак для того, щоб праця виступала фактом вдосконалення всіх індивідуальних якостей особи, вона повинна бути не тільки вільною, але й творчою, високоорганізованою за своїм характером. Творча праця—це здібність і вміння створювати нове, що не має аналога в минулому, це вища якість трудової діяльності. Творчість у принципі доступна кожному трудівникові, а творче начало і можливості для творчості є у кожній професії. Але ці можливості неоднакові в різних людей... В одних вони більші, в інших—менші. Це залежить від специфіки самої професії, умов і характеру праці.

У творчій праці перш за все виявляються здібності людини. Їх має кожна людина, їх немало, але дізнатися про них можна тільки будучи залученим до творчої праці. На цю важливу роль творчої праці звертає увагу радянський психолог Б. М. Теплов: «Здібність за своєю суттю—поняття динамічне. Здібність існує тільки в русі, тільки в розвитку. В психологічному плані не можна говорити про здібність, як вона існує до початку свого розвитку. Зрозумівши, що здібність існує тільки в розвитку, ми не повинні випускати з поля зору того, що цей розвиток здійснюється не інакше, як у процесі тієї або іншої практичної, чи теоретичної діяльності. А звідси висновок: здібність не може виникнути поза існуючою конкретною діяльністю. Лише в процесі психологічного аналізу ми їх розрізняємо. Не можна розуміти справу так, що здібність існує до того, доки почалася відповідна діяльність і тільки використовується в процесі діяльності. Абсолютного слуху як здібності немає в дитині до того часу, коли вона вперше стала перед завданням пізнати висоту звуку. До того часу існував тільки завдаток як анатомо-фізіологічний акт» [4, 13—14].

Отже, людина дізнається про існування своїх здібностей у процесі трудової діяльності. Причому, не просто в процесі праці, а творчої праці. Важливо підкреслити й те, що творча праця викликає в людей невтомне прагнення підвищувати знання. Творячи, людина на якомусь етапі переконується в недостатності своїх знань. Вона постійно натрапляє на якісь нові для неї питання. Щоб одержати відповідь на них, людина звертається до літератури і досвіду інших. Це допомагає їй вдосконалювати свої знання.

Удосконалювання здібностей і нагромадження знань тісно пов'язане з удосконаленням інших індивідуальних особливостей особи — інтересу, характеру, волі. Дійсно, неможливо зайнятися працею, не маючи до неї якогось інтересу. За визначенням психологів, інтерес — це пізнавальне ставлення особи до дійсності (В. Н. Мясіщев, В. Г. Іванов), це специфічне ставлення особи до об'єкта залежно від його життєвої значимості і емоційної привабливості (А. Г. Ковальов). Творча праця відповідає цим вимогам. Інтерес спонукає до діяльності, активізує особу. Праця, якщо вона відповідає інтересам людини, іде легко і продуктивно.

Активність людини, спрямована на щось з заздалегідь поставленою метою, з попереднім вибором засобів, які ведуть до досягнення мети, із застосуванням свідомого зусилля являє собою волю (П. І. Іванов). У творчій праці ґартується воля людини, тому що все нове неминуче зв'язане з певними труднощами і перешкодами, переборювання яких вимагає вольових зусиль. Під впливом вольових процесів людина може докласти зусиль до того, щоб активізувати свої дії і вчинки і домогтися їх успішного завершення, долаючи труднощі.

Отже, творча праця у своїй основі має величезні потенціальні можливості для розвитку індивідуальних особливостей особи. У процесі творчої праці найчастіше виявляються найкращі якості людини, змінюється її психологія, виробляються певні навички. Творча праця дає простір для виявлення і розвитку людської індивідуальності. А в цьому постійно зацікавлене соціалістичне суспільство, оскільки, чим більше розвинена особа та її якості, тим різноманітнішим і змістовнішим стає життя і суспільства, і людини.

У наш час виробництво розвивається з такою швидкістю, що люди змушені систематично удосконалювати свої знання, примножувати досвід і виробляти нові навички управління виробничими процесами. Те, що в недалекому минулому було доступне лише індивідуальності, починає ставати анахронізмом. Відмирають старі професії і спеціальності і виникають нові, що визначаються потребами прогресу техніки.

Останній щедро вносить елементи новизни, які стимулюють дальший розвиток особи. В цих умовах не може бути й мови про

абсолютний характер розвитку особи та її індивідуальних особливостей у якійсь одній галузі виробничої діяльності. Тим більше немає рації твердження, що всебічно розвинена особа зуміє з абсолютною точністю розбиратися в усіх галузях виробничої діяльності. В абсолютному розумінні це перевищує сили не лише індивіда, а й колективу навіть на високій стадії розвитку суспільства. Тому ми повністю погоджуємося з думкою авторів праць, які твердять, що всебічний розвиток особи повинен розумітися лише відносно — як наявність у людини знань і відповідних практичних навиків, що дозволять їй розбиратися в основах будь-якого виробництва і легко переключаються з одного боку діяльності на другий. Запорукою цього повинні бути здобуті знання і практичні навички у відповідності із потребами виробництва, що змінюються. Саме з цієї позиції визначають зміст поняття всебічно розвиненої особи класики марксизму-ленінізму. Але, для того, щоб чергувати діяльність як у виробничій сфері, так і поза нею, особа повинна бути розвинутою в усіх напрямках. Цьому значною мірою сприятимуть сформовані індивідуальні особливості особи — її інтереси, здібності, воля і т. д.

Краткое содержание

Человек, будучи существом общественным по своей сути, в то же время — индивидуум, личность, а каждой личности присущи свои особые, своеобразные, неповторимые индивидуальные особенности, которые отличают одну личность от другой.

Индивидуально-психологические особенности личности формируются под действием всего уклада жизни общества, включающего определенные производительные силы и производственные отношения, формы распределения материальных благ, общественно-политическую деятельность и т. д. Важными условиями формирования особенностей личности являются коллектив и научно-материалистическое мировоззрение. Важнейшим же социальным фактором формирования особенностей личности является труд, который оказывает разное воздействие на формирование личности в капиталистическом и социалистическом обществе.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. М а р к с, Твори, т. 3.
2. К. М а р к с, Твори, т. 25, ч. 1.
3. «За рубежом», 1964, № 29.
4. Б. М. Т е п л о в, Проблемы индивидуальных различий, М., 1961.

ЗМІСТ

Д. Х. Острянин, Велика Жовтнева соціалістична революція і формування нових духовних рис радянського народу	3
С. І. Черкасова, Співвідношення об'єктивних умов і суб'єктивного фактора у формуванні комуністичного ставлення до праці	13
І. Ф. Надольний, Діалектика об'єктивних умов і суб'єктивного фактора у формуванні комуністичної моралі	24
І. М. Серий, Закономірності розвитку об'єктивних елементів продуктивних сил у період будівництва комунізму	33
В. І. Войтко, Соціальні проблеми міста і села в світлі технічного прогресу	43
Л. Ф. Холопцева, Про специфіку «відчуження» при соціалізмі . .	58
Ф. А. Нещадим, Формування елементів комуністичного самоврядування	65
С. М. Яновський, Роль і значення критики і самокритики в житті радянського суспільства	78
А. І. Горак, Філософський та соціологічний зміст поняття «потреба»	91
Н. І. Золотовська, В. І. Ленін про свободу особи	103
Д. А. Потопейко, Структура правової надбудови	113
Н. Г. Кузнецова, До питання про виникнення правосвідомості . . .	124
С. І. Дементьева, До аналізу естетичного почуття	131
М. В. Захарченко, Основні етапи конкретно-соціального дослідження	140
В. В. Коршунова, Праця і формування індивідуально-психологічних особливостей особи в соціалістичному і буржуазному суспільствах	151

ПРОБЛЕМЫ ФИЛОСОФИИ.

Выпуск 4.

Вопросы исторического материализма

(На украинском языке)

Редактор *Дрожжин Е. В.* Художній редактор
Егоров В. А. Технічний редактор *Гурджіян А. К.*
Коректори *Рибак С. Х., Діхтяр Л. К.*

Здано до набору 5.VI 1967 р. БФ 13818. Зам. 209.
Тираж 650. Формат паперу 60×90¹/₁₆. Фіз. друк.
аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 10. Обл.-видавн.
аркушів 10,3. Паперових аркушів 5. Підписано
до друку 19.XII 1967 р. Папір. друкарський № 1.
Ціна 77 коп.

Видавництво Київського університету, Київ,
Героїв революції, 4.

Т. П.— 1967, поз. 120.

Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по
пресі при Раді Міністрів УРСР, Київ, Рєпіна, 4.

ДО УВАГИ

**працівників вищої школи, науковців,
аспірантів, студентів, пропагандистів!**

Найближчим часом у Видавництві Київського університету вийдуть з друку три випуски міжвідомчого збірника «Проблеми філософії»:

У збірнику № 5 розглядаються питання марксистсько-ленінської теорії пізнання і критикуються праці буржуазних науковців з гносеології прагматизму, неотомізму та інших реакційних ідеалістичних течій.

Збірник № 6 висвітлює значення Великої Жовтневої соціалістичної революції для творчого розвитку марксистсько-ленінської філософії, ті соціальні зміни, що відбулися в нашій країні в результаті перемоги Радянської влади, аналізується значення діалектичного та історичного матеріалізму для розвитку науки.

Статті збірника № 7 присвячені питанням історичного матеріалізму. Більша частина статей присвячена питанням формування комуністичної свідомості молоді. На матеріалах конкретно соціологічних досліджень показуються основні риси свідомості сучасної радянської молоді і шляхи формування у неї комуністичного світогляду.

Попередні замовлення на ці книжки надсилайте Українському республіканському магазину «Книга — поштою» (м. Київ, вул. Попудренка, 30).

У ВИДАВНИЦТВІ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

можна придбати монографії, підручники,
міжвідомчі збірники з питань філософії:

Вдовиченко Г. Г. Філософські проблеми сучасного природознавства, 1966, 78 коп.

Дученко М. В. Категорії суб'єкта і об'єкта в теорії пізнання діалектичного матеріалізму. 1964, 48 коп.

Жмудский А. З. В. И. Ленин о временных кризисах в естествознании. 1960, 1 руб. 15 коп.

Проблеми філософії. Вип. 1. 1966, 56 коп.

Передерій В. Ф. Українська революційно-демократична естетика. 1964, 1 крб. 5 коп.

Сундирєва М. І. З історії боротьби матеріалізму з ідеалізмом у вітчизняному природознавстві ХІХ ст. 1964, 46 коп.

Філософські проблеми сучасного природознавства. Вип. I — VI, 1965—1967 рр., 65 коп.

Ціна 77 коп.

ВИДАВНИЦТВО КИІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ